

Володимир Калашник

ТЕТ-А-ТЕТ
З АКВІТАНІЄЮ...

та інші французькі враження.

Бордо 1974–1976

Харків «Майдан» 2016

УДК 82-94
ББК 84(4Укр)
К 17

*Видається за підтримки
Харківської міської ради*

*Художнє оформлення:
В. Носань*

Калашник В. С.
К 17 Тет-а-тет з Аквітанією... Та інші французькі враження. Бор-
до 1974—1976 / В. С. Калашник. — Х.: Майдан, 2016. — 218 с.
ISBN 978-966-372-654-0.

УДК 82-94
ББК 84(4Укр)

*Вірній дружині Раїсі Іванівні
і любим дітям нашим
Олесі та Ярославові
присвячую.*

Автор.

Вміст прологу

У 1974—76 роках мені, викладачеві Харківського університету (на той час імені Максима Горького), випало за міністерським відрядженням працювати у Франції — викладати українську мову на відділенні славистики університету Бордо-3. Відбір кандидатів на тривале перебування з такою місією в капіталістичній країні тоді в Радянському Союзі був особливо ретельним. Крім партійності (членство в єдиній правлячій компартії), мали бути й інші чинники надійності благополучного повернення. У моїй родині до останніх можна було віднести малолітніх дітей — дочки двох із половиною років та однорічного сина.

Власне через сімейні обставини (до всього — невлаштованість побуту, оскільки ми мешкали в гуртожитку для молодих спеціалістів), а також неволодіння французькою мовою, якою я нашвидку почав займатися, відрядження мені видавалося передчасним. Проте довгі роздуми, а тим паче відмова не приймалися, оскільки вакансія була вже кілька місяців: викладачці з Києва університет відмовив у продовженні роботи через конфлікт із завідувачем секції професором Люсіані на ґрунті різної оцінки чехословацьких подій, зокрема участі в них радянських військ, і до того ж, як виявилось, через методичну неготовність навчати іноземних студентів. Отже, вибору — їхати чи не їхати — у мене практично не було.

У Бордо, куди прибув пізніше від усієї групи радянських викладачів у середині листопада 1974 року, я майже відразу почав вести записи у вигляді щоденника, чи денника, як часто, з легкої руки Петра Сороки, зараз називають цей вид літератури, а насправді — це були здебільшого тижневики, щотижневі замітки. Привіз я з Франції три конторські книжки рукописів таких матеріалів. Та, на жаль, примірник з описом перших закордонних місяців (із листопада 1974 до квітня 1975 року) загубився десь, і ті найсвіжіші враження довелося відновлювати з пам'яті, тобто вдаватися до мемуарів як таких. Тож у задуманій книжці читач зможе знайти як стислі спогади про знайомство з Бордо і ширше — з Аквітанією, в якій знаходиться це

самобутнє університетське місто, так і повніші розповіді про враження від іншого світу, про нових колег і друзів, численні зустрічі, подорожі, відвідини пам'ятних місць та осередків культури неповторної Франції.

Звичайно, сприйняття побаченого й пережитого було тоді позначене притаманним більшості з нас радянським підходом до питань ідеології, політики, моралі, та все ж безпосередні контакти з капіталістичною дійсністю не могли не змінювати світобачення кожного, не впливати позитивно насамперед демократичністю здобутків французької історії та своєрідністю культурних надбань однієї з найбільших і найбагатших країн Європи.

Чи міг я і всі ми, кому в тимчасовому посвідченні французи означали національність як *soviétique*, навіть у найфантастичнішому сні уявити українську самостійність і нашу сьогоденну дійсність у ті далекі сімдесяті роки минулого століття? Те, що офіційно незалежна чверть століття Україна заявить про своє бажання й невід'ємне право жити в сім'ї європейських народів і стане відстоювати це прагнення ціною неймовірних зусиль і жертв? Що Президент України братиме участь у паризькій ході протесту проти міжнародного тероризму, погоджуючи дії своєї країни в самовідданому відстоюванні ідей і сподівань Київського Майдану як гідного продовжувача вільнолюбних традицій Франції в поєднанні зі своїми давніми — козацькими? Що Франція призупинить передавання Росії своєї небезпечної військової техніки «Містраль» з огляду на агресію в Україну, через намагання недолугих сучасних кремлівських політиків задушити, за московською звичкою, демократичний поступ України, волю нашого багатостраждального народу українського?

З відстані майже чотирьох десятиліть сторінки українсько-французької дружби та співпраці видаються промовистими й значущими. До зацікавленості якомога більше побачити й пізнати та щирого захоплення дотичністю до унікальної французької історії зі всесвітньо відомими надбаннями земної цивілізації, що становить основний зміст споминів, невдовзі додалося щемке почуття туги за своїм, рідним, звичним. Знане з літературних джерел, розповідей і спогадів окремих особистостей поняття *ностальгія* набувало у час від часу здійснюваних записках реальних вимірів і виявів.

1974—1975 навчальний рік

Листопад — грудень 1974

Моє знайомство з Францією, а точніше — з її серцем і символом Парижем, відбулося 16 листопада 1974 року, у день прибуття до славної столиці Європи. Романтично забарвлене очікування цієї зустрічі, що несподівано стала реальністю, було затьмарене непривабливим виглядом вулиць міста, заповнених контейнерами зі сміттям, оскільки саме тоді розпочинався загальний страйк сміттярів. Стояла тепла осіння погода, і від скупченого непотребу із залишками харчових продуктів ширився неприємний запах. А проїжджими частинами вулиць рухався безперервний потік автотранспорту, і людям, здавалось, байдуже було до того, чим захаращені вулиці.

Зранку наступного дня в теленовинах було показано зустріч президента країни Жискара д'Естена з представниками страйкового комітету, повідомлено про перемовини сторін і на закінчення продемонстровано мирне чаювання учасників зустрічі з керівником країни. До речі, від колег-французів мені стало відомо, що нинішній президент переміг на виборах головним чином завдяки голосам більшості жінок, особливо молодих, які надали перевагу елегантному, привабливій зовнішності, з аристократичними манерами чоловікові проти масивного, зовні незграбного його суперника соціаліста Міттерана. Передвиборні програми, зокрема й соціальні, цією частиною електорату до уваги здебільшого не брались. Відразу після зустрічі з президентом страйкарі відновили роботу й досить швидко, протягом кількох годин, на вулицях Парижа було наведено звичний порядок, і все місто наповнилося веселим гамором різнолікої публіки. Час від часу до центру долинали скандування, і враження від французької столиці все більше ставали близькими до сподіваних.

Одразу виїхати до Бордо я не міг через страйк залізничників, тож представник радянського посольства Аркадій Філіппов поселив мене в невеличкому готелі «Вано». А вже тоді мною почала опікуватися мадемуазель із міністерства внутрішніх справ. Саме там, у міні-

стерстві, мені вручили тисячу франків авансу до одержання платні на місці викладацької роботи. Щовечора ми з моєю тимчасовою наставницею мали телефонну розмову, під час якої мене повідомляли, що страйк триває, і радили продовжувати знайомство з Парижем. Міністерська представниця намагалася говорити російською мовою, якою практично не володіла. А я робив спроби сказати щось французькою, якою тоді володів не набагато краще, ніж моя співрозмовниця російською. Коли я все ж наважувався продемонструвати свою французьку, то на прощання, хвилюючись, замість *au revoir* (до побачення) видавав *boncoir* (добрий вечір), що дівчина, сміючись, сприймала як жарт чи навіть залицання.

Кілька днів я використав для оглядин музеїв. Досить швидко розшукав харківську колегу доцента Ларису Григорівну Розвадовську, яка разом з основною групою спеціалістів із російської мови прибула сюди раніше й залишена була для роботи в одному з паризьких університетів. Щодо українців, то нас було двоє: професор Віктор Вікторович Коптілов із Києва (він приїхав разом з колегами раніше і розпочав роботу тут — у Парижі) і я, що мав викладати в університеті Бордо. За погодженням із землячкою планом побував біля Сорбонни — одного з найстаріших і найвідоміших науково-навчальних центрів Франції, названого свого часу Вольтером у «Орлеанській діві» іронічно «вченості глибокою нарою», а також біля Нотр-Дам де Парі, славетного собору Паризької Богоматері. Не залишив поза увагою й пошанної гробниці Наполеона Бонапарта на площі Інвалідів. Однак чи не найбільше хотів побувати у Луврі, і я здійснив це своє давнє прагнення, сподіваючись ще повернутися сюди не один раз.

Будь-які несприятливі події рано чи пізно кінчаються, завершився на п'ятий день мого вимушеного паризького побутування і страйк французьких залізничників. Увечері зателефонувала міністерська опікунка і радісно сказала, що завтра я можу виїжджати до Бордо. На ранок розпочався дощ — дрібний, густий, як своєрідний супровід мого сумовитого настрою, зумовленого згадкою про домівку.

Мій кількогадинний переїзд до Бордо, або, з французьким забарвленням, *вояж* за маршрутом Париж — Бордо, супроводжував безупинний дощ, який то густішав, то збирався переставати... Природа ніби вгадувала мій настрій, печальний і щемливий, але з іскринами добрих сподівань на нові приємні зустрічі й знайомства. Коли ж нарешті поїзд дістався станції, дощові струмені стали особливо щільними й дошкульними.

Зустрічали мене на пероні з веселими посмішками майбутні колеги: місцевий професор Георг Верре й ленінградка Галина Штука-

турова, яка вже третій рік викладала в нашому відтепер університеті російську мову. Розвеселила їх помилкова спроба визначити приїжджого викладача української мови за зовнішністю: їм уявлялось, що це має бути чоловік із козацькими вусами, і тому вони сприйняли за того, кого зустрічали, кремезного вусатого іспанця, якого так само здивувала особлива увага до нього з боку неочікуваних зустрічалників. Незважаючи на не зовсім козацький зовнішній вигляд, мене зустріли привітно й, здалося, з радістю, мабуть, від того, що вакансія врешті заповниться.

Поселено мене було в готелі для приїжджих, що знаходився в приміській зоні — у Талансі. Оскільки відстань від університету була в кілька кілометрів, то не виключалась можливість переїзду через якийсь час до іншого помешкання, ближче до місця роботи. Кімната зі спальнею на другому півповерсі мала всі умови для побуту й занять. Однак вартість проживання у два з половиною рази вища, ніж в окремих зручних спеціальних кімнатах студентських гуртожитків, тому я невдовзі перебрався до Бордо, в затишний будиночок за адресою *rue de Budos*, де й мав намір мешкати по сусідству зі студентським інтернаціоналом до кінця свого відрядження.

Через день після мого прибуття до університету відбулося засідання славистичної секції, де мав змогу познайомитись із теперішніми колегами. Важливо, що тоді ж обирали керівника відділення. Процедура виборів була, з нашого радянського погляду, не зовсім звичною, принаймні не традиційною. Кожен, хто голосував, мав написати на спеціально підготовлених і розданих папірцях прізвище свого кандидата й опустити в окрему картонну коробку — своєрідну урну для голосування. Після попередньої розмови з пані Штукатуровою я написав прізвище професора, який мене зустрічав: *Verret*. Річ у тому, що саме його хотіли бачити керівником кафедри практично всі працівники відділення славистичних студій. Можливою кандидатурою міг бути також молодий професор *Conte*, в діяльності якого більшість колег убачала надмірне честолюбство та кар'єризм. Його старший колега не мав таких вад і був відвертим, вимогливим та неупередженим у стосунках зі всіма членами кафедри. За результатами голосування обраним виявився професор *Georg Verre* (один папірець-бюлетень був чистий, без прізвища: не проголосував, очевидно, хтось із двох — чи сам обраний, чи *François Cont*, та це вже нікого особливо не цікавило).

Щодо колег, то, крім названих вище професорів і нас, двох радянських фахівців, до викладацького складу належали ще представники слов'янської еміграції, які читали польську, чеську мови, а також ру-

систі з давньої російської еміграції (Микола Зав'ялов, Всеволод Калінін). А словацьку мову вів теж відряджений закордонний спеціаліст — Лацо Лапшанський із Братислави. З останнім мені довелося особливо тісно співпрацювати, зокрема й на ділянці словацької мови, якою я зацікавився і з якої навіть почав робити спроби поетичних перекладів. У складі працівників секції славистики були ще лаборантка-секретар та бібліотекарка. Остання, весела й досить балакуча жіночка на ім'я Франсуаза, якийсь час працювала в Чернівецькому університеті, придбала тоді нашу «Победу» й роз'їжджала нею по всіх усядах, дивуючи перехожих виразним написом на багажнику: «Эх, дороги!...».

На початку педагогічної діяльності в Бордо мені довелося, як це робили всі мої теперішні колеги, подбати про набір слухачів курсу української мови. У групах студентів, що вивчали ту чи ту слов'янську мову, крім російської, налічувалося в середньому по 5 осіб, хоча були й дещо менші чи більші кількісно. До мене відносно швидко записалося 8 студентів із різних курсів. Щоправда, окремі з них попередили про можливу перерву в навчанні через якісь ситуації, головним чином сімейні. Більшість починали студіювати україністику практично з нуля, були також ті, хто перебував на етапі поглибленого вивчення, і навіть один студент вищого рівня підготовки. Отже, на першому курсі навчатимуться п'ять студентів (Іван Бабенко, Олексій Дехник, Даніель Каспришин, Клодін Бернар, Моріс Морен), на другому році навчання — двоє (Жоель і Рішар), готуватимуться до складання екзамену за спеціальною програмою вищого ступеня знань *agregation* один студент (Жак Більбо). З останнім будемо працювати 3 астрономічні години на тиждень, а з першим і другим курсами — по 2 години, так само астрономічні.

З-поміж початківців я відразу виділив кількох особливих своїм студентським статусом і мотивуванням вибору навчальної дисципліни. Олексій Михайлович Дехник, 1909 року народження, лише на два роки молодший за мого батька. Його рід належав до старої європейської еміграції. Він жив перед війною і в Польщі та Бельгії, пізніше потрапив до Франції, де багато років відслужив інтендантом у війську. У роки Другої світової війни мав зв'язок із рухом опору. Вже пенсіонером задумав продовжити навчання в університеті, обравши мови польську, російську, українську та ще біологію, бо до війни студіював у Брюсселі медицину й закінчив три курси стоматологічного факультету. Дивний збіг обставин звів мене ще з одним Іваном Бабенком, оскільки вже був моїм учнем його тезко в Барвінківській середній школі № 1 імені М. О. Скрипника на Харківщині, де я вчителював після закінчення університету. З українців за походженням

привернула увагу й зовсім юна студентка економічного факультету Даніель Каспришин, яка, на відміну від двох попередніх французьких українців, українською мовою зовсім не володіла (проте на перших заняттях зауважила, що вдома її кличуть *Дануся*). Дівчина заявила про бажання ближче ознайомитись із мовою свого роду. Моріс Морен прибув на навчання із Канади, він готується стати журналістом. Українською мовою цей юнак зацікавився після одруження його брата з українкою. На першому курсі була й учителька початкової школи Клавдія (Клодін), яка захоплювалася всім радянським і мріяла про можливість потрапити в СРСР, особливо в Україну, — хотіла б на постійне проживання.

Другокурсники Жоель і Рішар одержали раніше початкові знання з української мови, які прагнули поширити й поглибити. Отже, робота з ними потребує інших методичних прийомів і завдань, ніж на першому курсі — власне ознайомлювальному. Українська мова у них, як і в більшості моїх слухачів, є другою слов'янською при спеціалізації з мови російської. Беручи до уваги наявність у студентів російськомовної основи, університет Бордо-3 й не ставив перед відрядженим україністом вимоги володіння французькою мовою.

На спеціалізацію з української мови претендував лише Жак Більбо, найкраще підготовлений і творчий. Цей представник центральної Франції відносно вільно спілкувався з викладачем по-українському, багато читав і навіть робив спробу перекладати французькою мовою поетичні твори українських авторів, насамперед Тараса Шевченка.

З усіма новими студентами мені хотілось знайти спільну мову, і я був готовий допомогти кожному з них реалізувати його план і задум. Для належної організації навчальної роботи я кілька днів працював із багатьма посібниками, підготував українсько-французький розмовник на 12 тем (знайомство, дні тижня, пори року, родина, на уроці, в транспорті і т. ін.) з невеликими словниками до кожної з тем. Почерк мій дозволяв не віддавати написане для передруку, і мені відразу зробили 10 копій цих рукописних матеріалів. Згодом колега-русист Всеволод Калінін допоміг із замовленням через книгарню «Глобус» у Парижі підручника для англomовних студентів, серед авторів якого були київський професор Юрій Жлуктенко й доцент Тетяна Молодід, колишня викладачка тут, на секції славистики. Життя Тетяни Кирилівни, на жаль, трагічно обірвалося. Студенти старших курсів тепло згадували її, для них було цікаво знайти в розмовних текстах підручника свої імена. Із достатньою кількістю замовлених університетом підручників працювати було легше — і викладачеві, і, головне, студентам.

Майже відразу після приїзду до Бордо мені пощастило познайомитися через згадану раніше колегу Галину Анатоліївну Штукатурову з двома прекрасними французькими сім'ями: одна — моєї співвітчизниці Ольги Павлівни Граль (за дівочим прізвищем Таран), яку воєнне лихоліття вирвало з рідного дому й кинуло на чужину, людини нелегкої долі, українки з незгасною пам'яттю про батьківщину (певний час вона, колишня студентка бібліотечного інституту, вела на секції практичні заняття з української мови); друга — привітна й посправжньому гостинна французька родина Рене та Жанін, учителів математики в ліцеї, активістів товариства Франція — СРСР, щиро зацікавлених російською та іншими іноземними мовами, дружньо налаштованих до нас, радянських людей, зокрема представників слов'янства. В обох сім'ях нас радо приймали, запрошували на вихідні та дні свят, опікувалися нашим побутом і дозвіллям, знайомили з визначними пам'ятками міста й усього південно-західного краю, заповнювали певною мірою відсутність свого дому, розлуку з близькими та рідними. Саме тому відчуття чужини відступало, послаблювалося, поступалось нашим щирим почуттям сердечної вдячності господарям за постійну увагу та доброту.

У нашому відірваному від домівки житті чимало важило налагодження товариських стосунків не тільки з колегами на відділенні та прихильниками серед активістів товариства франко-радянської дружби, зокрема емігрантів — колишніх співвітчизників, але також і з сусідами в студентських гуртожитках, де мешкали. У моєму повсякденні це були колега-словак Лацо Лапшанський і студент-медик із кімнати напроти індус Акбар, повне ім'я якого було Акбар Акбаралі Амадалі. З Лацо ми нерідко вели розмови на різні теми — виробничі й соціально-політичні, грали в шахи, а в Акбара так само часто слухали музику, світову класику й чарівні індійські мелодії (він був справжнім меломаном), пили щоразу запашний чай, який по-особливому готував господар. У його кімнаті постійно було людно: приходили юнаки й дівчата різних національностей. Щодо відвідин чоловічих гуртожитків представницями прекрасної статі, то останніх вільно пропускали на центральному вході, вони могли бути скільки завгодно (кожен студент мав окрему кімнату). На ранок із чоловічих корпусів виходила третина дівчат. У жіночих же гуртожитках режим вечірніх відвідин був суворий. Акбар і його гості зі студентської молоді цікавились російською мовою, і я намагався дати певні знання тим, хто цього бажав, включав окремі відомості і з української мови, що дуже схвально сприймали мої ситуативні слухачі. Річ у тім, що навантаження в сім годин в університеті після значно більшого вдома

(з великими лекційними потоками й групами в 25 осіб для практичних занять) мені видавалося надто легким, тому я охоче додатково себе завантажував подібною добродійною діяльністю, у тому числі — пізніше — і на відповідних курсах у товаристві культурних зв'язків Франції з нашою країною.

Сім'ї нових друзів не тільки рятували мене й колег від постійної ностальгії, переживання за родинами, а й постійно дбали про збагачення наших уявлень і знань про французьку дійсність, про великі здобутки культури Жиронди (до цього департаменту належить Бордо) й ширше — всієї приокеанської Аквітанії, а також зі звичаями країни нашого тимчасового перебування. До себе і в поїздки за місто нас постійно запрошували Ольга Павлівна з чоловіком П'єром. Вони познайомились у роки війни на підневільних роботах у фашистській Німеччині, і П'єр, дружина якого, маючи неправдиву інформацію про загибель чоловіка, вийшла за його товариша, привіз із собою додому після закінчення війни українську дівчину-бранку, котру як старший оберігав у неволі від знущань і наруги. Подружжя Іраль познайомило мене зі своїми вже сімейними дітьми: дочкою Люсею (Люсьєн) та сином — моїм тезком. Обоє мали дітей, яких дідусь і бабуся часто приймали і якими постійно опікувались. Володя був розлучений і тимчасово не мав роботи. Він жив цивільним шлюбом із зовсім молоденькою дівчиною Сабіною. Останню Ольга Павлівна жаліла, та особливо переживала за маленьку донечку від попереднього шлюбу Жеральдіну.

Пам'ятними були поїздки до Люсьєн (вона жила окремо від батьків), а також подорожі до виноградарських шато в околицях Бордо, де випадало дегустувати славетне місцеве вино, і до Аркашона на океанському узбережжі. Це містечко біля Біскайської затоки славиться найвищою в Європі дюною, яка має назву *Pila*, а також вирощуванням устриць — не лише для своїх, французьких потреб, а й для споживачів з інших країн.

Гостинні Жанін та Рене, крім запросин на вихідні, традиційно влаштували для нас, радянських спеціалістів, святкову зустріч католицького Різдва (*Noël*). На це свято, крім нас та іноді декого з давніх друзів, Рене обов'язково запрошував своїх дітей від попередніх шлюбів — дванадцятирічну Франсуазу й п'ятирічного Рене. Жанін — третя дружина господаря, вони чекають поповнення сім'ї. З попередніми жінками Рене підтримує довірливі стосунки, незважаючи на розлучення (перше ніби з ініціативи дружини через її надто вільну поведінку, а друге — само собою сталося з вини обох).

25 грудня 1974 року ми з пані Галиною зустрічали *Noël* разом із Жанін та Рене. Усім присутнім були підготовлені подарунки (нам

головним чином прекрасні книжкові видання та альбоми). Ми так само вручили господарям привезені сувеніри. Серед наших подарунків, окрім своєрідних на зразок альбомів писанок чи різьби по дереву, платівок із вітчизняною музикою й народними піснями, добре сприймалися набори цукерок, зерниста ікра, наша горілка з перцем.

Застілля в Рене та Жанін щоразу було розкішним і по-особливому домашнім. Господарі намагалися компенсувати нам відсутність безпосереднього спілкування зі своїми сім'ями винятковою гостинністю та щирістю. У них ми поступово ближче знайомились із французькими звичаями, побутом і, звичайно ж, зі своєрідною кухнею. Тут ми вперше куштували специфічні місцеві страви і невдовзі ставали їх прихильниками. Вже в перші тижні мого перебування в Бордо Галина Анатоліївна наполегливо радила спробувати французьких делікатесів, серед яких назвала й жаб'ячі лапки. Щодо останніх я твердо заявив про несприйняття. При цьому моя колега хитро посміхалась, кажучи, що мені ця страва сподобається, а для неї смажені жабенята є справжнім делікатесом.

Цього разу на кухні поралися Жанін та Галина. До столу, крім інших приготованих наїдків, подано було якісь м'ясні мініатюрні клубочки, що дуже смачно пахтіли. На запитання, що то таке, мені відповіли, що маємо скуштувати французьких перепілочок. За прикладом господарів і Галини Анатоліївни я теж поспішно з'їв одну штуку з кількох пропонованих. На смак мені видалося ніби щось середнє між курятиною й телятиною. Коли я почав «смакувати» другий шматочок, то відчув, ніби те, що я їв, лежало біля сирої риби. Отой тонкий присмак відразу мене надуумив, що то за «перепілочки». Мої здогади підтвердило й те, що над запитанням, як французькою мовою «перепілка», деякий час господарі роздумували. Отже, Галина як ініціатор такого мого пригощання домоглася свого. А я довго не міг заспокоїтись і переконався, що то страва не для мене.

Після святкової вечері Рене відвозить нас до помешкань. Прощаючись, на *rue de Budos* говорив мені щоразу: «*До побачення. На добраніч!*». І так приємно було чути до щему звичне, рідне побажання.

Напередодні Нового року надійшло через посольську пошту кілька вітальних листів: від Раї і малят, з факультету *alma mater*, від сестер і друзів.

Відбулося урочисте засідання з нагоди 1975 року і в товаристві Франція — СРСР, де ми обмінялися віншуваннями з новими знайомими та дружніми, славними людьми тутешніми. А в гуртожитку допізна не змовкає веселий галас. Десь близько другої ночі Акбар похвалився посміхаючись, що телефонує своєму професорові. Змінив-

ши голос, він почав говорити якесь жартівливе побажання, сказав мені при цьому, що студентам у цей вечір усе можна, навіть турбувати посеред ночі поважних людей.

Рік 1975-ий уже настав, а мені весь час сьогодні згадувалися шкільні, університетські й домашні ялинки з Дідами Морозами та Снігуроньками, а найбільше моя сім'я, дружина й дорогі малята, мама (одна на двох із Раєю), все своє, рідне, найкраще у світі. Хочу, щоб усе це наснилося цієї новорічної ночі — у галасливому студентському гуртожитку так далеко від отчого краю.

Вітаю тебе, 1975-й роче! Будь успішним для нас і всіх чесних, добрих людей, щасливим, мирним, світлим.

Січень — березень 1975

Різдвані канікули, які мої колеги-русисти використали для нетривалої поїздки додому, я планував активніше попрацювати над французькою мовою й дещо зробити для підготовки наукової статті зі стилістики поетичної мови (мою увагу давно привернула мова поезій збірки А. Малишка «Дорога під яворами»). Тим самим намагався певною мірою відійти від постійних щемких дум про сімейство своє, дружину й малят, зустріч із якими відкладалася до весни чи, можливо, й до літа. Проте нові мої бордоські знайомі не залишали мене самотнім у стані душевної бентеги, люб'язно запрошуючи на гостини в сім'ї або на громадські заходи, а також до поїздок з екскурсійною метою за межі міста. Одну з пропозицій подорожі я охоче прийняв.

Секретарка місцевого відділення товариства Франція — СРСР Emilian Dariala вирішила поїхати на свою дачу до Арманьяка й запросила скласти їй компанію одну зі своїх колег і мене, дотичного до їхньої діяльності, передусім через участь як члена журі в конкурсах із російської мови, які проводили Галина Анатоліївна та Світлана Костянтинівна. Поїздка залишила багато вражень як від побаченого дорогою, так і від ознайомлення з місцем вироблення коньячного типу напою на мигдалі під назвою *арманьяк*, а особливо — від знайомства з місцевим фермером та його родиною. Дача Емілії знаходиться на відстані понад 100 кілометрів від Бордо, і вона добиралась туди разом із нами, гостями, власним автомобілем. Їхали ми переважно лісистою місцевістю, проїжджали немало населених пунктів, іноді зовсім невеликих, із вузькими вуличками, встеленими бруківкою. Лісова дорога так само була з твердим покриттям. Організатор подорожі виявилася не лише вправним водієм, а й цікавим екскурсоводом.

До місця призначення ми прибули під вечір. У просторому приміщенні, де ми мали влаштуватися, було прохолодно, і господиня запропонувала затопити камін. При цьому вона визначила мене для підпалювання, навівши згадані чийсь слова про те, що легко це вдається бісові або закоханому. Оскільки роль останнього мене не вабила, то я намагався мобілізувати всі свої бісівські можливості, у тому числі додавав також бісики, роблені супутницями-дівами, котрі зацікавлено стежили за процесом розпалювання. Підпал, на диво, не забарився: досить швидко спалахнув вогонь, і кімната невдовзі наповнилася його веселим гоготанням і, головне, приємним теплом.

Для нічного відпочинку мені було відведено затишну кімнатку поряд із каміном. Спалося — як це буває власне на свіжому повітрі, оскільки всю ніч було відчинене віконце з прозорою сіткою для захисту від комарів. Прокинувся відносно рано і вийшов на зарядку та прогулянку. Захопив із собою домашній фотоапарат «Вілія-авто», щоб зробити кілька знімків на згадку. Неподалік від дачі Емілії побачив якісь споруди з великою рекламною вивіскою «*Armaniac*», яку й зафіксував на фотоплівці. До мене відразу підійшов молодий чоловік, запитав, хто я, і попередив, що фотографувати тут не можна. Як з'ясувалося пізніше, представники тутешнього виробництва остерігалися конкурентів і можливого нанесення їм матеріальної шкоди. А взагалі приватну власність французи всюди оберігають особливо ретельно. Пригадалося мені, як під час замиської прогулянки з Рене та Жанін ми зайшли полюбуватися красивою алеєю в лісовому парку, але нас перепинили, попередивши про належність паркової зони приватній особі.

У другій половині дня наша трійця була запрошена на обід до сусіда, місцевого фермера. Захопивши сувеніри (набір листівок харківських і традиційну перцівку), я разом із тимчасовими подругами відправився розширювати своє знайомство з реаліями французького життя, головним чином побуту. За обіднім столом господар розповів, що має понад десять гектарів орної землі, чималий виноградник і невелику (до десяти корів) тваринницьку ферму. З усім хазяйством пораються вони з дружиною та сином. Дочка, як було сказано, прагне жити й працювати в місті. Допомогає їм уже немолодий родич-одинак, якого фермерська сім'я утримує. На період збору винограду наймають кілька робітників. Основні джерела прибутку — виноградний сік, який здають на виробництво з виготовлення вина, а також сир, що стає продукцією сироварень.

Коли мова, за моєю ініціативою, зайшла про колективні форми господарювання, то чоловік сказав, що такі практикуються і в них,

у Франції, але йому вони видаються мало продуктивними в сільському господарстві. Про себе він зауважив, що не переконався досі в можливості й перспективі ведення свого господарства на колективних началах і є прихильником приватної власності.

Весь двір фермера був заповнений сільськогосподарською технікою й реманентом. Поблизу помешкань виблискував водною поверхнею великий ставок, і мене було запрошено приїжджати на риболовлю. Хотілося б скористатися запросинами, але практично це зробити я не мав можливості через неабияку відстань від Бордо й зайнятість в університеті, регламентовану розкладом навчальних занять.

По вінця наповнені киснем, збагачені новими враженнями й придбаними арманьячними сувенірними наборами, повернулися ми до Бордо на третій день романтичної подорожі. Залишилося ще кілька канікулярних днів для реалізації запланованого.

У перервах між самостійними заняттями з французької мови та роздумами над статтею зі стилістики поетичної мови я намагався поближче пізнати центр департаменту Жиронда, місто, з яким звела мене доля й до якого почав потроху звикати. Насамперед відвідав виставку живопису в місцевому художньому музеї. Поряд зі зразками світової класики там можна було побачити модерні витвори, які мені видалися штучними, надуманими і, що важливо, мало естетичними. Побував також у Соборі Sainte Andre, повз який уже проходив багато разів. Саме ця гостроверха споруда підкреслено нагадує про інший — католицький — світ, до якого мав ще призвичаюватися, поступово на якийсь час звикати. Полюбувався неодноразово привабливою будівлею театру, який дехто порівнює із нашим — одеським. Зупинявся під час прогулянок біля трьох скульптурних грацій на набережній Гаронни. Все-таки чимало цікавого можна знайти в Бордо — славетному навчальному й культурному центрі на південному заході Франції, визнаному світом місті виноробства, через порт на Гаронні пов'язаному з багатьма країнами — не лише сусідніми, а й віддаленими, у тому числі нашою (доводилося бачити не один раз тут радянські кораблі, які, зокрема, транспортували архангельський ліс для французьких меблевих фабрик). Побував також на великому мосту через судноплавну ріку, тому самому, який у вечірню пору вабить зір своєрідними вогняними гірляндами.

Перед початком другого триместру повернулися з домівок мої співвітчизниці, повеселілі, готові до подальшої творчої праці зі студентами, хоч і в нелегких умовах вимушеної розлуки з родичами. Мені Галина та Світлана привезли чимало листів, головним чином новорічних поздоровлень, які зібралися на посольській пошті (від

сім'ї, колег з університету, друзів, сестер). Поділилися також ленінградськими та московськими новинами, які не завжди потрапляють на французький телеекран або ж інтерпретуються місцевими журналістами дещо інакше, ніж у нас, як, наприклад, повідомлення про стан здоров'я іспанського диктатора Франко чи інформації про страйки в європейських країнах.

Певною мірою адаптований мовним середовищем і дещо збагачений практичними знаннями, я все частіше наважувався робити спроби спілкування французькою мовою, що супроводжувалось нерідко курйозами. Приходячи, для прикладу, двічі на тиждень о 8-ій годині для занять із Жаком Більбо, вітався з консьєржем і слухав його бадьоре насвистування якоїсь мелодії. Одного разу в аудиторії було зовсім тихо. На моє запитання, що сталося, було сказано про погане самопочуття й погладжено правий бік. Напередодні я живив печінковий паштет, і в мене вирвалось: «*le pâté?*». Консьєрж посміхнувся, а після занять колега-словак Лацо розповів, як той розхвалював усім мої гумористичні здібності, оскільки я назвав його печінку паштетом. У зв'язку з цією ситуацією Лацо заспокоїв мене, навівши приклад зі своєї практики. Хоч він і спеціаліст із французької мови, якимось запитав секретарку деканату, чи треба зачинити вікно, маючи на увазі двері, на що почув відповідь: «Треба його спочатку відчинити». Позбутися мовленнєвих помилок, було дано мені пораду, можна тільки в процесі спілкування. Все частіше я став переглядати телепрограми, зокрема другу, у тому числі з метою вироблення розмовної практики.

У роботі зі студентами я, як і велика частина радянських викладачів (за домашньою звичкою), непокоївся пропусками окремих занять, а також рівнем знань декого з нинішніх своїх вихованців. Колеги (і не тільки французи) заспокоювали мене зауваженням, що навчання — то особиста справа студента, а викладач має дбати лише про рівень пояснень, подання матеріалу як із погляду змісту, так і щодо використання різноманітних методичних прийомів. Мені ж хочеться, щоб усі, хто вивчає українську мову, могли в кінці року скласти екзамен і, головне, мати достатні знання для подальшого практичного використання нашого слова, насамперед читання кращих творів української літератури, особливо класичної.

Час лине швидко, незважаючи на постійне відчуття того, що називають ностальгією, на повсякденні думи про домівку. Навіть якимось і не помітив, що настала зима, більше того, прийшов уже лютий — місяць, що в Бордо зовсім не відповідає етимології своєї назви, адже тут відсутня зима в нашому розумінні, оскільки мінусова температура практично не буває нижчою десяти градусів за Цельсієм. У зимові

місяці тільки дещо частішими стають дощі, які спричиняють відчуття сирості, прохолоди. Крім іноді плаща, ніяким суто зимовим одягом тут не користуються. Однак, як тільки трохи похолодає (приблизно до плюс 7—8 градусів), французи й представники південних країн закутуються шарфами й навіть голови покривають хустками або чимось на зразок беретів.

У лютому, у день Валентина, який західний світ так різнобарвно й розкішно подає як свято закоханих, для мене і всієї сім'ї моєї справжнє свято — день народження донечки Лесі. До її триріччя я послав на кілька аркушів листа з віршовими рядками й красиву листівку, де привітав Раю, маму, нас разом зі своєю ювілейною датою. А Лесеньці написав побажання рости вродливою, мудрою, цікавою до знань, турботливою про братика Ясю, як називає вона Ярослава, любити маму, бабусю, тата. Буду чекати на відповідь і сподіваюсь, що доня обов'язково надішле мені свої малюнки (вони в неї виходять на славу).

Приємна новина від Рене: Жанін народила синочка, якому наші друзі дали подвійне ім'я Жан-Ів. Будемо з колежанками-русистками чекати повного видужання мами Жанін, щоб поздоровити батьків із новонародженим. Тепер у Рене-старшого буде ще один син, а в Аліні та Рене-молодшого — братик. Поза сумнівом, найбільше радіє своєму первісткові Жанін, яка так хотіла мати дитя, очікувала саме синочка.

Під кінець місяця нас, радянських спеціалістів, викликали до Парижа на семінар, який організував культурно-освітній відділ нашого посольства. Для мене поїздка була надзвичайно приємною й корисною, оскільки міг побачитись із колегами-харків'янами, а водночас познайомитися з багатьма співвітчизниками-філологами, особливо чоловіками, адже приїхав пізніше основної групи й мав відомості лише про декого, до того ж заочні.

Серед учасників семінару виявились приємні товариські люди: Володимир Олексійович (тезко мого харківського колеги Рябухи) Рильський із Краснодару та ще один Володимир (Ходурський) із Ростова-на-Дону, з якими я відразу знайшов спільну мову й потоваришував. Надзвичайно зрадів ближчому знайомству з українцем із Києва — доктором філології Віктором Вікторовичем Коптіловим. Із ним я мав зустрічі ще під час підготовки кандидатської дисертації за перекладознавчою темою на кількох наукових конференціях, консультації провідного вченого у відповідній галузі мені багато допомогли. Звичайно ж, був особливо задоволений спілкуванням із харків'янками Ларисою Григорівною Розвадовською та Валентиною Андріївною Кухтенко, представницями нашої alma mater. Семінар зацікавив як окремими обговорюваними темами, так і взаємообмі-

ном досвідом викладання мови як іноземної та враженнями від місць роботи, від Франції загалом, особистими переживаннями, викликаними тривалою розлукою із сім'ями більшості з нас. Налагодили контакти й домовилися про підтримку під час екскурсійних поїздок, зокрема на південь, на океанське узбережжя.

У вільний від семінарських засідань час ми мали можливість по-ближче пізнавати Париж, бодай у загальному вигляді доторкнутись до незліченних культурних скарбів французької столиці. Маю на увазі тих, хто прибув з інших міст, передусім віддалених. Я зі згаданими Володимирами встиг побувати в меморіальному музеї Пікассо та музеї воскових фігур. А у вечірній час приїжджі викладачі великим гуртом прогулювались гомінкими, щедро ілюмінованими вулицями міста, для якого нічного спокою, затишшя просто не існувало. Побували й на славнозвісній площі Пігаль, де зосереджено еротичні спокуси в усіх можливих і неможливих виявах любовних пригод. Туди, як попереджали нас, одному з'являтися небезпечно, бо можна мимовільно бути втягненим у бісівське дійство за лаштунками вуличних реклам. Мені пригадалась (у зв'язку з відвідинами самої площі) відповідь студентам від космонавта Георгія Берегового, який на запитання, як виглядає Париж із космосу, сказав посміхаючись: *«Усю красу і всі паризькі зваби, зокрема й плас Пігаль, видно як на долоні»*. Аудиторії відповідь ніби сподобалась. Справді незбагненною та невичерпною скарбницею різноманіття людських уподобань і можливостей постає перед нами славетна європейська столиця.

У посольстві нам довелося сплатити внески під одною спільною їх характеристикою: профспілкові. Проведено було розрахунки й щодо оплати житла. У викладачів без науково ступеня квартплата компенсувалась лише частково, доплачували вони самі із зарплатні. Кандидатам і докторам квартирні було оплачено повністю, якщо суми не перевищували середнього встановленого рівня.

Під час семінару вдалося владнати питання, пов'язані з наступною короткостроковою поїздкою додому на час Великодніх свят. Тоді, на межі другого та останнього триместрів, буває приблизно тиждень вільних від роботи днів, і цей час можна використати для зустрічі з родиною. Організаційні моменти для майбутньої поїздки було вирішено. Проїзний квиток, виданий міністерством, буде використано, а повернення і зворотний шлях у кінці навчального року фінансуємо ми самі. Але про такі витрати не доводиться думати, коли почуття розлуки стає нестерпним і переповнює бажання хоч недовго побути з родиною. Отже, все тоді підпорядковано запланованій поїздці, яка має неминуче статися.

Мого приїзду з Парижа чи не найбільше чекав Акбар. Тількино я з'явився в своєму помешканні, як почулося звичне: «Владімір, я *приглашаю на чай*». Чаї цей індійський юнак готував насправді особливі: запашні, приємні, такі, що ними можна було довго смакувати. Коли починав Акбар своє чаклунство з підготовкою чаювання, то аромат поширювався через коридор і до моєї кімнати. Він кілька разів додавав до кип'ятку чайових порцій, то прикриваючи чайник спеціальною серветкою, то, навпаки, залишаючи відкритим, доки напій набував кондиції справжнього чаю. З дому Акбарові надсилали чимало якісних чаїв, головним чином цейлонських.

В Акбара завжди було людно, серед його гостей частенько з'являлись і молоденькі дівчатка — не лише студентки, а й учениці-старшокласниці. Окремі з них були знайомі йому з літніх дитячих таборів, де він підпрацьовував як медик-дантист. Нерідко Акбар пропонував присутнім набір зерняток, що, за його словами, доповнюють жуйку приємним запахом. Значно пізніше я здогадався, що то були, очевидно легкі наркотики, своєрідні збуджувальні засоби. На мої здогади Акбар відповів сміхом і зауважив, що він як медик гарантує їхню природність і нешкідливість. Але при цьому хитро додав, що дівчат ті зернята роблять веселішими, розкутішими.

Дивний хлопчина — цей Акбар. Він заявляє про визнання ним монархічної влади й сильного державного лідера. Таким уважає він, приміром, Мао Дзедун а й нашого генсека Леоніда Ілліча Брежнєва. А ось Індіра Ганді йому видається слабкою як керівник держави. Запитав я якось мене, чи справді в нашій країні всіх котів виловлюють і знищують. На моє здивоване «*чому?*» з посмішкою назвав причину: «*нявкаючи, вони прославляють Мао*». У період радянсько-китайських протиріч йому видавалось це не просто смішним, а й певною мірою можливим. Міг він розповісти й анекдот щодо особливостей рас, звичайно — на свою користь. Коли Бог творив людей, то із заготовленого місива зробив три випічки: перша з недопеченим результатом (біла раса), друга — перепечені (чорношкірі) і лише за третьою спробою вийшло те, що треба (на цьому було наголошено), тобто індуси в тому числі. А загалом студент мислячий і, що похвально, працелюбний, веселий, добрий.

Оскільки Рене та Жанін опікуються поки що головно своїм малям, ми відкладаємо нашу з ними зустріч до Великодніх свят або через плановані на ті дні від'їзди й на пізніше. Із місцевих наших, особливо моїх, дружніх сімей постійну увагу приділяють нам Ольга Павлівна та П'єр Іраль. Вони запрошували нещодавно мене з Лацо Лапшанським на обід і прогулянку Песаком, де вони мешкають. Там позна-

йомилися ми з Наталею — так само моєю співвітчизницею. Вона є сусідкою цієї славної родини. Коли Ольга Павлівна дізналася про планований мною на Великдень вояж до Харкова, вона підготувала кілька подарунків моїй малечі, сувенір для Раї й маленьку передачу братові своєму Володі Тарану, який мешкає в Лозовій на Харківщині. Попросила зустрітися з ним.

Крім дарованого Ольгою Павлівною, зібрав також різні сувеніри з перших зустрічей у Бордо (книги, альбоми тощо). Придбав і сам дещо, у тому числі сувенірні набори марочного вина, коньяку, арманьяку. А треба ж іще для подарунків рідним і друзям: то спеціальні косинки з видами Парижа, то репродукції музейних картин, то набори листівок, а також цигарки, авторучки. Дехто з колег брав для дарування також французькі витівки: наприклад, «мішок сміху». Популярними дарами своїм і близьким друзям у цей час є мохер, з якого в'яжуть шалики та шапочки, і кримплен, яким у нас жіноцтво модничає. Ці товари відносно дешеві й, головне, досить легкі, особливо мохер. Їх можна взяти чимало, не перевищуючи ліміту перевізного вантажу.

Отже, домовляюсь зі студентами про плани на останній триместр, з колегами й друзями тутешніми про тимчасове розлучення, довершую покупки та пакування й повністю налаштовуюсь на подорожній лад, а найголовніше — на вже зовсім-зовсім близьку давно очікувану зустріч із дружиною, донечкою й синочком, мамою, рідним університетом, з батьківщиною. За кілька днів я зможу обійняти найдорожчих мені людей, сказавши при цьому: *«Я вдома. Як добре, коли є домівка і є куди повертатися з будь-яких мандрів. Навіть із дивовижної, але прийнятної лише для тимчасових гостей чи відряджень Франції та однієї з її перлин — Аквітанії»*.

Квітень — червень 1975

14 квітня

Минув перший мій післяканікулярний тиждень подальшого перебування тут, у Бордо. Ніби й не був удома, так швидко пролетіли дні *intermezzo*, проведені з родиною. А тепер знову тільки надії на листи та короткі зустрічі вві сні.

...Оскільки з Москви їхав поїздом, то мав змогу надивитися з вікна вагона на місця, які проїжджали, а також наговоритися із сусідами по купе. Їхало нас, колег, відряджених до Франції, чималенько — поверталися з канікул дружно. У купе зі мною були два приємні чоловіки:

Ігор (здається, Володимирович) Меркулов і Володимир Абрамович (прізвище не запам'яталось). Перший викладає в університеті імені Патріса Лумумби, а у Франції працює в спеціальній вищій школі Сант-Клу. Другий — із Новосибірська, зараз стажується в Тулузі. Багато розмовляли з ними, ділилися французькими враженнями. Ігор цікаво розповідав про паризькі музеї, різні виставки, у тому числі імпресіоністичних картин, згадав і про магазин жартів (фарсів), де можна придбати не лише згадуваний раніше мішечок сміху, а й копичку штучного (добре, хоч не натурального) лайна і тому подібні дурниці. У магазинах *sex shop*, за його словами, продають вібраційні фалоси, а для чоловіків — гумові ляльки. Справді, чого тільки немає в цій незбагненній Франції. Ось так і живуть поряд дух свободи, високе мистецтво, справжня культура — і легковажність, низькопробні розваги та, як на мене, звичайна моральна порожнеча.

...Коли проїжджали через Польщу і НДР, згадав тамошніх друзів своїх. Довгенько стояли в Познані, і я навіть передав привіт панові Лешеку (*Węglarzu*) через одного залізничника, той обіцяв переказати. У Західній Німеччині та Бельгії багато американської реклами. Погода там ще зовсім не весняна, чимало сніжного покриву.

Париж також зустрів нас прохолодою. Довелося поділитися плащем з викладачкою, яка працює в Турі (сама вона з Тулі). Московське тепло в 25° збило з пантелику, і вона, як і багато хто з жінок, вирвалася в одній сукні. Мене зустрічала наша харківська парижанка Лариса Григорівна. Передав їй лист і посилочку з дому, а вона провела мене з Північного вокзалу до мого — на площу Аустерліц.

По дорозі до Бордо в поїзді зустрівся із Франсуа та Франсуазою Гоно (вони підісла в Ангулемі). Разом і добиралися автобусом із вокзалу до своїх помешкань.

Отже, від 21.45 четвертого квітня до 22.45 шостого квітня (за європейським часом) — така тривалість залізничного переїзду за маршрутом Москва — Бордо.

Світланою Костянтинівною, яка їхала також зі мною, передав паспорт у консульство для оформлення віз на повернення додому. Вона попросила мене провести заняття на курсах за Галину Анатоліївну, котра затрималась із поверненням. Згодився.

І цього разу особливо радо зустрів мене гуртожитківський сусіда Акбар. Я вручив йому деякі сувеніри (марки, авторучку, коробку фірмових харківських цукерок), подякував за його подарунки Раї, Лесі, Ясикові, передав весняні вітання від них. Домовилися з Акбаром про подальші заняття з російської мови після середи, коли він складе черговий свій екзамен.

Енрі, сусід зліва, переїхав до Таланса, а сюди поселився метис (в'єтнамо-француз). Ціліснітькі дні і ночі кубляться з дорідною, на диво, французенкою. Як у них лишається ще час на навчання — просто важко збагнути.

Заняття пройшли організовано: і на секції, і в бурсі на курсах, де було 12 слухачів, працювали всі охоче. Наступної середи студентам буду демонструвати діафільми — зі вступними бесідами про кожного письменника й коментарями під час перегляду. Для цього виділили спеціальну кімнату із затемненням.

Протягом минулого тижня склав екзаменаційні білети для першокурсників, про що просив колега Микола Ілліч Зав'ялов. Студенти мають виконати такі завдання: переклади невеликого тексту з української мови на французьку і навпаки; граматичне завдання на відмінювання та дієвідмінювання зі звуковими чергуваннями; написання автобіографії і стислої розповіді про пори року (за варіантами — червневим і жовтневим). Екзамен має бути письмовим. Можливе доповнення усною перевіркою техніки читання та вимови.

Про Галинину хворобу й затримку з приїздом повідомив професора *Verret* через бібліотекарку Франсуазу. Для бібліотеки вручив комплект листівок із портретами російських та українських письменників, а самій Франсуазі як невинуватому курцеві — наших марочних цигарок. У бібліотеці мав змогу переглянути березневе число «Дніпра», де звернув увагу на «Сашка і Сіроманця» М. Вінграновського та «Ланцюгову реакцію» В. Яворівського.

У п'ятницю відвідала мене Ольга Павлівна Іраль. Я допоміг їй заповнити анкети на одержання візи для поїздки в серпні-вересні цього року до брата в Лозову. Передав вітання від брата й подяку за добрі вісті, вручив від себе деякі подарунки (вишні сушені, пляшку горілки з перцем, коробку українських цукерок, цигарок для Володі, замовленого насіння петрушки та кропу). Ольга Павлівна запросила від себе та П'єра на недільний обід до них.

Неділью провів у родині Іраль. Обідали в розширеному форматі: крім подружжя господарів, був їхній син Володя зі своєю парою Сабіною (*Silvie-Sabina*), тендітною дівчиною 18 років, що нагадувала підлітка, напівдитя. Після обіду всі, крім П'єра, поїхали до океану. Відстань нашої подорожі становила понад 100 кілометрів. Володя обрав гарний маршрут. Побували насамперед на пляжі *Mimisan* із чудовим видом на Біскайську затоку. У кафе на самому березі океану пили пиво, смакували тістечками, а головне — дихали таким чистим і запашним повітрям, яке на українських теренах опоетизував наш Нечуй-Левицький. Проїжджали потім біля красивих озер і звернули

в Біскарос (*Biskarosse*), де любувалися мальовничим пляжем із вітрильниками, підготовленими до весняно-літнього сезону. Поїздка, хоч і була дещо втомливою, залишила незабутні враження. У Ландах їхали поблизу французьких військових випробувань, переїжджали експериментальну залізничну лінію з Бордо — на Іспанію (там випробовують нові швидкості). Майже весь час наш маршрут пролягав через ліс, здебільшого хвойний.

Вечеряли так само в Ольги Павлівни. У вечірній телепередачі звучали прекрасні пісні у виконанні чарівних співаків Нани Міскури й Деміса Русоса. До гуртожитку привезли мене гостинні господарі близько 23-ї. Ще майже годину попрацювали з Акбаром над його російським та українським мовленням. День виявився насиченим приємними враженнями та досить плідним для роздумів про раціональне використання тимчасового французького побуту, особливо для подальшого пізнання аквітанських приваб.

У п'ятницю на телебаченні виступав Солженіцин. Студенти потім запитували мене про враження від того виступу. Мені видався сам письменник неприємним, хоча й говорив нібито про правдиві страшні речі. Навіть зовнішньо налаштовувався він на новоявленого апостола (з бородою під Достоевського чи що; на обличчі якась нещира посмішка). Родина Іраль і Акбар згодні зі мною, що в почутому виступі дисидента надто багато суб'єктивного. Проте серед місцевих телеглядачів, зокрема й студентів, значна частина сприйняла сказане Солженіциним позитивно через критичність ставлення до радянської системи у зв'язку з її репресивністю й нетерпимістю до інакомислення.

Телефонував учора до Жанін і Рене. Добре, що в них, за словами Рене, все гаразд (*ça va bien*). Вони запросили наступної неділі відвідати їх, оскільки вже поскучали за нами. Мені теж дуже хочеться побачитися з ними, побавитись із Рене-маленьким, а також поглянути на тепер уже двомісячного Жана-Іва. Та й нові задачі подати математикам. Пам'ятаю, як сподобалася їм привезена мною задача з математичної логіки про трьох синів, добуток років яких становить 36, сума — число вікон у будинку навпроти, а старший із хлопців був рудий (останнє — додаткова умова). Кілька днів напружених роздумів, і Рене та Жанін (після легкого мого натяку) врешті із задоволенням розв'язали хитромудру задачу. Отже, чекають нових, подібних. До часу нашої зустрічі, можливо, з'явиться й Галина Анатоліївна, то й зберемося всією дружною громадою.

Знову відкрив самовчитель французької мови, сьогодні весь час (після записів оцих) планую провести за ним. Для тренувань із фран-

цузької мови, насамперед на лексичному рівні, записав кілька текстів пісень, що їх виконує Нана Міскурі, а саме: «*A la claire fontaine*», «*Le pont de Nantes*», «*Le temps des cerises*», «*L'amour de moy*», «*Bell Doëtte*». Слухаючи ці пісні й перечитуючи тексти, сподіваюсь на поповнення свого все ще бідного словникового запасу.

Нарешті теплò прийшло і в Бордо, а то останнім часом кілька днів було холоднуватих. Учора й сьогодні зовсім тєпло. Весна!..

21 квітня

Не щоденні записи веду, а тижневі. Час ніби пришвидшив свій плин. Чи, може, я залінівся, що ймовірніше, дещо стомився під кінець року. Отже, події тижня квітневого...

Відбулися заняття в обох групах — на першому й другому курсах. На цей тиждень випало також засідання секції славістики. Розмовляв із завідувачем, повідомив його, цього разу особисто, про хворобу Галини Анатоліївни, про можливу заміну її на заняттях. Професор розпитав мене про поїздки додому, про домашні справи. На закінчення розмови сказав, що хоче запросити нас із Галею до себе на неофіційне засідання (живе він за 20 км від Бордо, у селі). Крім постійних звичайних розмов про фінансові проблеми секції, йшлося на останньому засіданні про майбутній переїзд на нове місце, оскільки це приміщення вже в червні почнуть реконструювати.

Екзаменаційну документацію подав. Микола Ілліч зауважив, що завдання можна було підібрати трохи легші. Але я переконав його, що відповідний матеріал студенти засвоїли. Письмовий екзамен має бути в червні або в останній декаді травня.

Приїхав словацький мій колега. Разом переглядали трансляцію повторного футбольного матчу між нашими командами. І вдаруге наші виграли: 4:1! Молодці!.. Ладислав, якому, звичайно ж, результат не міг сподобатись, об'єктивно оцінив гру, похвалив наших футболістів.

Були з паном Лапшанським у поліції, де я зміг нарешті одержати місцевий документ на проживання (*carte de séjour*) дійсний до лютого 1976 року. Враховано можливий приїзд на викладання й наступного року. З Ольгою Палавіною відвідав зубного лікаря, якого вона порекомендувала як знаного дантиста. Зуб мене почав непокоїти кілька днів тому. Мені відразу було видалено зуб «мудрості» (на ньому виявилась кіста збоку, і лікування його не мало сенсу). Зняв лікар і коронки з тріщинами. Буду вставляти, бо маю вже тільки 22 зуби, до того ж не всі здорові. Наступний візит призначено на 25 квітня. Молодий приємний чоловік на прізвище Кожєн. Обіцяє навести лад із

моїми неблагополучними зубами. Має дуже привабливу молоденьку помічницю.

У неділю відвідав любе подружжя Рене та Жанін. Малюк підріс, таке миле хлоп'ятко. Після обіду сиділи в садочку, грілися на сонечку, розмовляли про останні події в Бордо і взагалі у світі. А сонце нагадувало пляжне, липнєве, а не весняне — квітнєве. День видався погожий, про таку днину кажуть у нас: хто помер, то ще й каються буде. Говорили з Рене про лист Дубчека до конгресу Чехословаччини, про виведення т. Шелєпіна з членів Політбюро, про наші суботники (все це французькі газети, особливо «*Figaro*», трактують по-своєму). А ввечері їздили на конференцію з участю радянських науковців, які подорожують зараз Францією. Вечір відбувся в шато Орнан, неподалік Бордо. У складі нашої делегації були медики, літератори, працівники вищої школи. Відповідно було організовано три секції, де й велися дискусії. Ми з Рене взяли участь в обговоренні проблем вищої школи. Там було чимало знайомих, зокрема студентів, також із відділення славістики. Серед радянських учених були ректор Туркменського університету, член-кореспондент Академії наук із Казахстану, професори з Єревана, Києва, Ульяновська, Москви. Познайомився на тому вечорі з істориком В. М. Орловим — завідувачем кафедри з Київського університету.

Дискусія була так собі. Обидві сторони розхвалювали свої системи вищої освіти. З господарів виступали не тільки викладачі, а й студенти. З наших співвітчизників говорили переважно представники Середньої Азії. Цікавим був виступ жінки — директора школи з Північного Кавказу. Радянська делегація намагалася акцентувати вільний доступ до вищої освіти в різних національних республіках Союзу.

Чимало додаткових відомостей про французьку вищу школу я почерпнув на тому вечорі. Наприклад, те, що в Бордо з 30 тисяч студентів тільки десь 4 тисячі забезпечені гуртожитком. Стипендії має приблизно половина (з різними обмеженнями: від 250—350 франків до високої в 1000 франків і дещо більше). Призначень на роботу після закінчення курсу навчання звичайно не буває. Узагалі проблема трудовлаштування випускників вищої школи у Франції є особливо гострою.

Члени радянської делегації деякі питання, зокрема методики викладання у вищій школі, висвітлювали, на мою думку, недостатньо, якось спрощено.

Після дискусії була товариська вечеря з місцевими винами, шашликами, тортами. Багато співали французьких і російських пісень. Чудово співала Емілія з товариства франко-радянської дружби (та

сама, котра запрошувала на гостини до Арманьяка). Усім надзвичайно сподобався сольний спів представника Казахстану.

За нашим столом сиділа радянська вірменка Грета Григорівна (прізвище не запам'ятав). Досить балакуча особа, хімічка з Єревана. Крім нас із Рене, сидів за столом ще хімік з університету Бордо-ІІ. Було цікаво слухати дискусію представників іншої галузі, нефілологів, хоча, здається, непорозуміння між фахівцями не було в основному — студентам треба дати можливість навчатися, спрямовуючи їх у річище наукового пошуку, до пізнання таїни світу.

До гуртожитку Рене привіз мене о 22.30 (а вечір розпочинався о 18.30). Ще погомоніли з Ладиславом близько години. Потім ще почитав якийсь час, бо спати відразу після вечора з новими враженнями й роздумами, безперечно, не міг.

З дому листів досі немає, хоча вже два тижні минуло. Надіюсь найближчим часом одержати вісточку від вас, мої милі, найдорожчі мої. Я вже встиг скучити за вами всіма дуже-дуже. Залишається трохи більше двох місяців до нашої нової зустрічі, однак чекати її з кожним днем стає все важче. Має рацію Ладислав, коли говорить, що найкраще за кордоном — це повернення додому.

Знову читав поезії словацьких авторів. В останньому числі «Словенських поглядів» натрапив на цікавого поета Павела Бунчака і переписав кілька текстів для можливих перекладів пізніше. А один навіть подаю більш-менш готовою інтерпретацією.

Втіха

*Отак як старець
роздам себе з голоду
роздам себе зимі
роздам себе просьбам
роздам себе страху
роздам себе людям
з повного серця
пригоріцею роздам
все що матиму
Коли нічого не стане
роздам своє серце
роздам свої очі
великі й сумні*

*глибока криниця
нестримна річка
долину затопить
між вершинами
смуток і радості
А коли вже роздам
самого себе
стихну як вітер
перетворюсь на стовп
на монумент непокритий
на розі стану
і чекатиму
на слово відплати.*

А до низки інших текстів варто буде придивитися після повернення додому. Можливо, якісь із цих вартісних, як на мене, віршів

і вдається покласти на музику українського слова. Адаже наші мови — українську та словацьку — філологи вважають надто близькими.

На одному із занять демонстрував діафільми для студентів Крім першокурсників, були присутні Жак із дружиною, Ольга Павлівна з онукою. Діафільми всім дуже сподобалися, особливо про Шевченка, Марка Вовчка, а також «Дорогою ціною» — за повістю М. Коцюбинського. Пообіцяв потім ще деякі продемонструвати (за творами видатних українських письменників — не лише класиків, а й сучасних).

У Бордо — справжня весна. Всі вдягнені вже по-літньому. Тільки ми з Лацо ще не розсталися: він — із курткою, а я — плащем.

У суботу приїхала, точніше — прилетіла, Галина Штукатурова. Почуває себе не зовсім добре, проте налаштована працювати. Перед нашим прибуттям на конференцію пані Галина приїхала до Жанін, але через відчуття втоми долучатись до учасників вечора в шато Орнан не захотіла.

27 квітня

Неділя. Після приїзду вперше вдома, тобто в гуртожитківському своєму помешканні. Здається, ніхто не збирався наносити візиту, я також не планував ніякої зустрічі. Можна буде попрацювати над уроками французької мови, крім того, продовжити роботу над статтею (надто повільно рухаюсь у цьому напрямку).

Учора понаписував вітальні листи — водночас і з Першотравнем, і з днем Перемоги — на батьківщину та французьким друзям. Через кілька днів відзначаємо міжнародну солідарність трудящих, у святкову дату не працюємо. А в мене якраз заняття за розкладом випали на четвер. Таким чином працюватиму зі студентами лише в середу.

Знову відвідав дантиста. Сказав він, що тричі треба буде приїждати до завершення курсу лікування. Дорогуватю вийде вставлення, але необхідно зараз це зробити, поки не порушились крайні зуби. Така порада лікаря, а лікує він, у чому я пересвідчуюсь, добре.

З Ольгою Павлівною потім їздили на фабрику з виготовлення верхнього одягу. Костюма я собі не вибрав, точніше — не взяв через завищену, як на мене, ціну в 600 франків, оскільки в місті можна знайти подібні за 350—450 франків, а Ольга Павлівна придбала для себе розкішну сукню за 400 франків.

Заїжджали того дня (а це було 25 квітня) до Люсі. Вона кілька днів хворіла, зараз видужує. Ми з бабусею забирали дітей зі школи. Погуляли деякий час із малими в лісі. Ігор виховується у дитсадку, організованому черницями. Там гарно, багато іграшок, усі речі ма-

ють релігійне оформлення, що сприяє відповідному їх сприйняттю. А Валері-Олександра, сестричка Ігорева, навчається вже в справжній школі. Милі діточки, дуже нагадують мені Лесю та Ясика.

З Галиною Анатоліївною відіслали чеки на одну тисячу франків до Парижа в міністерство закордонних справ, яке видавало нам аванс.

Галя взяла зворотний квиток на пароплав, який вирушатиме з Марселя (коштує приблизно 300 карбованців). Каже, що були у вільному продажу, придбати можна без бронювання.

Світлана збиралася поїхати на кілька днів на південь, до Середземного моря. Очевидно, вона й відбула в короткотермінову подорож, бо на телефонний дзвінок не відповідає.

Учора з Ладиславом дивились телетрансляцію футбольного матчу між командами Франції та Португалії. Португальці грали краще, темпераментніше й виграли з рахунком 2:0. Потім обмінювались думками про нелегку працю перекладача художньої літератури. Пізніше розмова перейшла в нарікання обох на розлуку із сім'ями, рідним, звичним середовищем. У кінці навчального року так тягне додому, що й робити нічогосінько не хочеться, просто змушуєш себе займатися основним, передбаченим обов'язками викладача.

Студент-першокурсник на ім'я Жан попросив мене попрацювати з ним над російським мовленням. Призначив йому зустріч у мене в гуртожитку на суботу. Але вчорашню суботу він пропустив через необхідність поїздки на село до батьків. Про це юнак попередив і підтвердив при цьому готовність відвідувати додаткові заняття надалі. Мав розмову ще з одним студентом першого курсу. Його родичі, виявляється, живуть у Харкові на Холодній горі. Дід, прізвище якого Бабенко, повернувся кілька років тому з Франції на батьківщину (зараз він уже відійшов у засвіти). Іван, як він себе іменує, збирається влітку побувати в Харкові. Його товариш Жан теж у вересні планує бути протягом місяця в Радянському Союзі.

Обидва юнаки приємні, старанні, але знання з російської мови мають слабенькі. До речі, і з української мови в земляка мого так само знання не блискучі. Що ж, хлопці підробляють собі на прожиток, бо батьки не можуть повністю забезпечити всім необхідним. У Жана батько — механік, ремонтує трактори, платню має відносно низьку. А в його товариша — одна мама, котра працює бібліотекарем, і в сім'ї, відповідно, статки середні (звідси й потреба в додатковому заробітку).

Повернувся з лікарні Акбар. Почувається, як каже, слабувато, головно — від перевтоми. За два дні в нього знову екзамени. Працює Акбар насправді багато, інтенсивно, тому не є дивним такий нестабільний стан його здоров'я.

Цей запис вийшов більшою мірою виробничим, споглядальним, аніж літературним. Мабуть, даються взнаки втома і внутрішній неспокій. Досі не маю листів із Харкова, від домашніх моїх. Як там вони, маленькі наші Ясюня й Леся? Як Рая? Мама? У кінці наступного тижня синочкові нашому виповниться два рочки. Я здоровлю його напередодні дворіччя й міцно-міцно цілую. І гадаю, що він напише мені листа разом із мамою та Лесею.

Посеред оцих нотаток-денників завітав до мене Рене й знову забрав на обід до своєї сім'ї. Галини та Світлани цього разу не було, оскільки вони приймали Світланиних колег — лектрис із Орлеана та Ля-Рошеля.

Весь день були в Рене його дочка Франсуаза і син — маленький Рене. Після обіду прогулялися Кодераном. Я віз колясочку з маленьким Жаном-Івом. День видався напрочуд світлим, погожим, радісним. Перед прогулянкою завітала подруга сім'ї Марі-Берт і теж приєдналась до нашої відпочивальної компанії. У неї в суботу буде екзамен із китайської мови. Тож у кожного своя «китайська грамота», однак у Марі-Берт вона, грамота, суто китайська, тому, «найкитайськіша».

Рене та Жанін перед травнем подарували мені букетик конвалій. У Франції є звичай — дарувати конвалії у день Першотравня. Це символізує побажання щастя. Прекрасний звичай. І я обов'язково у святковий день так само подарую конвалії тутешнім моїм друзям, яких маю вже немало.

Восьмого травня — також вихідний день на відзнаку завершення Другої світової війни. Отже, ще один четвер не відбудуться заняття. А 15 або 22 травня перший курс узагалі припинить навчання у зв'язку з початком екзаменів. Проте із Жаком Більбо ще з місяць будемо працювати, щоб до загальнофранцузького конкурсного екзамену він міг підготуватися якомога краще.

І знову думки про домівку. Були б ви зі мною всі, то й скучати не довелось б. І значно легше було б завершувати навчальний рік. Але відчуваю, що на батьківщину тягло б неодмінно. Сказано, своє, рідне. Кращого, здається, немає ніде в світі.

Спокійної ночі, любі мої доченько й синочку, дорога Раечко. У вас уже за північ. А тут ще далекі від сну студенти (хоч і сесія екзаменаційна, а весна й молодість дають про себе знати). З годину і я почитаю перед сном, бо завтра розпочнеться новий тиждень і придуть нові турботи. Не втрачаю надії на лист, адже майже місяць минув від мого від'їзду сюди. Так довго без вістей із дому — це дуже нелегко.

30 квітня

Передсвятковий день був багатший на події, ніж два попередні. Понеділок і вівторок займався французькою мовою та готувався до занять зі студентами. Востаннє відвідав *crous*, де зміг отримати бодай 74 франки за проживання в Талансі (із 200, які мали б сплатити). Сьогодні 4 години працював зі студентськими групами, у тому числі одну годину — з першокурсниками (додаткові заняття з розмовної російської). Під час занять біля корпусу університету проходила колона страйкарів — водіїв автотранспорту. Як вони улюлюкали на штрайкбрехерів, які коли-не-коли проїжджали! Більшість автобусів у Бордо не ходять кілька днів, особливо з далеких рейсів. Страйк триває вже майже тиждень. Кажуть, що місцеві водії мають нижчу платню, ніж в інших містах. Ось вони й домагаються свого.

Подарував Жоель книжку «Советская Кубань», а Клавдії (Клодін) — комплект листівок «Харків», привітав обох із наступним святом. Жоель віднині заняття з української мови припиняє, бо має складати конкурсний екзамен із російської мови та літератури за програмою *capes*.

Після занять на сусідній вулиці *S-t Catrine* зустрів Ольгу Павлівну, яка прогулювалась із онучкою Жеральдіною. Миле дитя, яке мені дуже нагадує нашу Лесеньку. Пригостив малу цукерками, а від Ольги Павлівни одержав запрошення поїхати днями на море разом із Ладиславом і Галиною (звичайно, за умови гарної погоди). Можливо, скористаємося запросинами.

Повсюди продають конвалії (малесенький пучечок — 3 франки). Попит на них величезний, адже кожен хоче побажати близьким людям щастя. Звичай є звичай, і його багато хто з французів дотримується. Узяв і я дві жменьки тендітних білосніжних квіточок. Один букетик подарував чарівній і добрій Ользі Павлівні. Завтра Першотравень. Хоча день і неробочий, все ж немає тут такого відчуття святкового піднесення, як у нас. Проте демонстрація трудящого люду буде, і мітинг проводитимуть. Хочу зранку сходити подивитися, як тут усе це проходить.

У бібліотеці читав в обідню перерву продовження роману Ю. Бондарева «Берег». Досить цікавий твір. Описуються події часів Другої світової. В останньому уривку — сцена зустрічі нашого офіцера з молодого німкеню. Проблема переплетіння й розходження радянської моралі із західною вважаю основною в цьому романі. Треба буде колись прочитати його повністю.

Отже, завтра Перше травня — свято трудящих. Зі святом вас, люди праці! З Першотравнем і тебе, Володимире Семеновичу! Будьмо!

Перше травня

З Галиною Анатоліївною були на святковій демонстрації трудящих м. Бордо. Зібралося десь 15-16 тисяч представників різних профспілок і політичних партій. Учасники зібрання купували червоні гвоздики, або конвалії, або паперовий червоний знак (мабуть, символізує єдність усіх континентів). Досить багато було транспарантів — про В'єтнам, Португалію, проти війни, фашизму, за інтереси трудящих і т. ін. Цікаво, що все те на різнокольоровому матеріалі (багато червоного), і майже всі транспаранти попоривані (очевидно, щоб не було спротиву повітря при їх несенні й насправді зробити їх дуже легкими).

Коли ми стояли на набережній Гаронни, де збиралися демонстранти, до нас підходив якийсь представник із відомістю про пожертви на звільнення трудящих Іспанії від фашизму. Внесли й ми з Галиною по 5 франків, а наш французький друг пожертвував 10 франків.

О десятій годині святкова колона рушила, і далі всі йшли вулицями Сант-Катрін та Віктора Гюго до площі Республіки. Під час ходи скандували вітання в'єтнамцям, чилійцям, португальцям; закликали боротися проти імперіалізму, за свободу, за соціалізм. На одному з гасел був напис: «Годі обіцяти! Досить!», а поряд несли портрети французького президента Жискара д'Естена та мера Бордо Шабана Дельмаса. Переважали загалом антимілітаристські заклики. Колону супроводжували 4 поліцейські — велосипедисти. На вулицях демонстрантів вітали численні перехожі, дехто з них приєднувався до колони. Лунали пісні «Інтернаціонал», «Марсельеза», наша «По долинам и по взгорьям» та інші. Мелодії, що линули зі спеціальних динаміків, активно підхоплювались учасниками демонстрації. Багатоголосий спів знаних революційних пісень створював атмосферу загального піднесення та відчуття єднання людей праці в усьому світі.

Мітинг відбувся на площі Республіки. Виступали представники профспілок і політичних партій. Говорили про те, що закривається багато підприємств, збільшується число безробітних. Гаряче вітали з перемогами в'єтнамський і португальський народи. Закінчився мітинг о 12 годині співом «Інтернаціоналу».

На демонстрації бачилися з Рене та Емілією. Остання запросила нас на урочисті збори в товариство франко-радянської дружби, де 7 травня буде відзначено чергову річницю Перемоги. Обоє дякували мені за вітальні листівки. Рене забрав Галину до себе, запрошував і мене, проте я вже зібрався з Ладиславом та Ольгою Павлівною поїхати кудись за місто.

Заїхали з Лацо о пів на третю до родини Граль, де нас пригостили вином і десертом. Потім з Ольгою Павлівною та Люсею, а також з милими її діточками поїхали на екскурсію в замок Монтеск'є. Побували на території заповідника, біля каналу, яким оточено замок. Природа там дивовижна. Трав'яний килим оздоблено ромашками й ще якимись квітами, повітря чисте, запашне. Жартували, що в таких умовах і ми б писали розумні речі. У замок не змогли потрапити, оскільки було чимало організованих, заздалегідь замовлених екскурсій, а довго чекати не захотіли. Сподіваємось побувати тут колись іншим разом. Після повернення додому прогулялися з Лацо бульваром. Переглянули автомобілі, виставлені на продаж: стоять відкриті, вартість від 2800 до 22000 франків, переважно із солідним кілометражем, але, звичайно, ще на ходу. Звернули увагу, що мінімальна ціна збігається з нашою тутешньою місячною платнею. Серед побачених автомобілів є дуже красиві, ефектні, зокрема *simca* та *reneau*. Ладислав придбав собі в Чехословаччині новий випуск французького авто «Сімса — 1300». Купила його Ладиславова дружина. Вона першою й водити навчилася. Каже Лацо, що дуже зручна автомашина.

У доброго мого сусіда Акбара — повно гостей: дві сім'ї індусів, земляків, які подорожують. Одна з жінок — кузина Акбарова. Постелив він усім по-домашньому, на підлозі (узав і в мене зайвий матрац). Познайомився і я з мандрівниками-гостями, які, за їхніми словами, проїхали вже півсвіту. Симпатичні люди, гомонять і досі, діляться враженнями, бордоськими так само.

На телебаченні був матеріал про демонстрацію в Парижі. Трохи показали й Москву (колону спортсменів, трибуну Мавзолею, портрет воїна до 30-річчя Перемоги й великий портрет Л. І. Брежнева). Були також кадри про Сайгон (Хо-ші-мін по-новому), про Барселону та Ліссабон. Виступав, зокрема, король Марокко Хасан-ІІ, який сказав про два можливі шляхи розвитку людства, на його думку: комунізм або монархія. Згадав нашого Генсека, зауваживши, що воля однієї особи є визначальною при груповому керівництві (мав на увазі, звичайно, Політбюро).

На честь свята купив собі під час демонстрації окуляри захисні від сонця за 20 франків, а Галина Анатоліївна за компанію придбала собі літню сукню вартістю 120 франків. Я вручив Галі та Ользі Павлівні букетики конвалій. Обидві дуже багато допомагають мені, доброзичливі, чуйні. Нехай їм щастить, адже конвалії, як символізує звичай їх дарувати на самому початку травня, сприяють ошчасливленню.

Ось і закінчився святковий першотравневий день. У нас на батьківщині і завтра вихідний буде, а тут працюють. Щоправда, у мене

п'ятниця вільна від занять. Маю намір продовжити студіювати французьку мову. І лист не втрачаю надії одержати. До третього травня має обов'язково надійти.

Як ви провели святковий день Першотравня, мої дорогі? Чи ви здорові? Мені дуже-дуже хочеться, щоб усе добре було у вас. І ще сильно бажаю, щоб наступні два місяці пролетіли швидко-швидко і ми знову були всі разом. Спокійної ночі, мила моя родино! Як тільки одержу вашу вісточку, відразу напишу (вже чотири листи відіслав). Кожного дня, кожної миті думаю про нашу зустріч, про кожного з вас, про те, що завтра, може, довгожданий лист усе-таки буде...

4 травня

Учора, в день народження синочка нашого, одержав нарешті першого після повернення з канікул листа. Отже, настрої був посправжньому прекрасний. Відписав, як і обіцяв, відразу ж, хоч піде пошта лише в понеділок. Привітав Ярославчика з 2-річчям. Рости, синочку, здоровим і щасливим будь! Коли я приїду, ти в третій рік заберешся. Отак і будеш доганяти Лесеньку, поки не виростеш великий-великий, як тато. Люби мамочку, бабусю, сестричку свою. Будь слухняним хлопчиком. Чекай нашої зустрічі — вже менше двох місяців лишилося нестерпної розлуки.

Крім опрацювання уроків французької мови та деяких господарських справ опісля, певний час відвів для підготовки статті про поетичне слововживання А. Малишка (за збіркою «Дорога під яворами»). Планую подати до «Культури слова» або в якесь інше видання.

З Ладиславом під вечір зіграли кілька партій у шахи (3,5 : 2,5; на жаль, не на мою користь).

Останніми днями в телепередачах чимало відомостей про В'єтнам і Португалію. Як завжди, французи подають будь-яку інформацію, навіть суто офіційну, напівсерйозно, напівжартома. Наприклад, згадувана раніше думка короля Марокко про два шляхи земної цивілізації (або *комунізм*, або *монархія*) супроводжувалася ремаркою: *що є майже те саме*.

Я вже подав у попередньому записі відомості про Акбарових гостей із Індії. Доповнити можу переліком країн, де вони побували: Судан, Єгипет, Ліван, Марокко, Йемен, Англія і врешті — Франція. Планують ще заїхати в Люксембург, Західну Німеччину, Італію. Видно, що додому не дуже поспішають. Запрошували мене відвідати Бомбей. Жартома сказав, що обов'язково приїду. Кузина Акбарова — дуже красива молода індіанка. Її чоловік на ім'я Мустафа — теж приємний на вигляд. Родина із числа заможних людей.

Сьогодні, як і майже кожної неділі, були в Рене та Жанін. Обідали, розмовляли, переглядали телепередачі. Надвечір малюк розплакався і довгенько не міг заспокоїтись. Добре, що батьки намагаються не реагувати, не привчають до рук. А я начебто не міг стриматися, щоб не почати заспокоювати, взявши на руки. Господарі запросили нас і на 8 травня, коли французи, за традицією, відзначають закінчення Другої світової. Практично всі святкові та вихідні дні проводимо у них, де так по-домашньому затишно. Добре мати далеко від батьківщини, від домівки таких гарних, щирих друзів.

Навчальний рік закінчується, а я так мало встиг зробити із планованого. Статті ще не закінчив, про долю оповідання, надісланого до «України», нічого не відаю. Більш нічого не написав, навіть перекладів зі словацької, якими зайнявся, довершених, належно оформлених ще не маю. Однак усе ж пробую працювати над текстами, які лягають на душу. Таким є, наприклад, «Батьківське» Мікулаша Кочана — з багатими асоціаціями (про сина ще маленького, ще свого, з його ствердженням «я сам, я сам!» і більш специфічною символікою). Задум вірша надзвичайно цікавий, оригінальний. Потрібно буде колись надалі спробувати хоча б частково розшифрувати коди мікрообразів та їхній смисл. Тоді й можливим буде переклад чи принаймні переспів.

8 травня

Франція сьогодні відзначає закінчення Другої світової війни. Учора з цієї нагоди відбувся мітинг на площі Сталінграда. Учасники цього заходу поклали квіти і до пам'ятника жертвам війни. А ввечері в місцевій філії товариства Франція — СРСР були урочисті збори, присвячені знаменній даті. Нас теж запросили на ті урочистості. З Галиною Анатоліївною зайшли туди прямо з роботи: я — раніше, а Галина — через півгодини після мене. На вечорі виступав голова пан *Сартуле*, ще один представник від приміських відділень, старий комуніст (прізвище *Droit*), заступник голови загальнофранцузького товариства з Парижа Моніка Парі (*Monique Paris*). Остання — симпатична жінка, схожа на Ніну Андріївну Коваленко, вчительку російської мови з Барвінківської середньої школи № 2. Проголошували тости за дружбу з нами, але якось мало згадували власне Перемогу, її творців. На вечорі було багато гостей, зокрема студентів. Серед присутніх виявилось чимало знайомих: університетський наш колега професор Франсуа Конт, Домініка (студентка-медик), Марк (службовець із банку) та інші. Зустрів тут також іспанську родину, з якою спілкувався раніше. Познайомився з французьким подружжям Шаламових. Батько чоловіка — росіянин, рідня й зараз проживає на

Уралі. Жінка доволі балакуча особа, мабуть, із басків, говорить з акцентом. Показували фотографії родичів: дядька — на вигляд типового купця, зовні схожого на Лева Толстого; племінника двоюрідного і ще когось. Запрошували мене до Лібурна, де вони мешкають. Родина Шаламових була в СРСР. У 1971 році вони відвідали Кишинів, Одесу, Київ, Сочі. Поїздка їм сподобалася.

Знайомий іспанець показував нелегальну газету комуністів. Сказав, що в нього багато друзів серед наших співвітчизників із часів громадянської війни 1937—38 років. Трохи володіє російською мовою. Радянська молодь видається йому найсерйознішою, розумною, цілеспрямованою. Надіється, що режим Франко буде повалено і він матиме змогу вернутися на батьківщину. У Франції чоловік із 1939 року.

Після зборів ми були запрошені до ресторану. На святковій вечірці було приблизно 25 осіб. Обрали для святкування баскський ресторан «Ешеберія». Пили там головним чином червоне вино. А на зборах довелося скуштувати анісового соку. Франсуа Конт сказав, що його батько називав той напій *молоком тигра*. Справді анісовий сік дуже п'янкий, пригощали в ресторані багатьма специфічними стравами, — до речі, дуже смачними.

Співали чимало пісень, серед яких були й «Подмосковные вечера», і «Дубинушка» («*Эй, ухнем!*») та інші. Керувала, як завжди в таких компаніях, Емілія. Нам із Галиною приділяли особливу увагу (не тільки місцеві функціонери, а й представниця з Парижа). Мені випало сидіти поруч із дружиною місцевого керівника товариства мадам Сартуле. Пробував заговорити з нею французькою, але досі я чужою мовою недостатньо балакучий.

Поверталися під дощем. Я прибув до свого помешкання опівночі (о 24-й годині). Заснув практично відразу. Снівся мені чи не вперше за період закордоння рідний філфак. Ніби хотіли обрати деканом Віктора Житеньова, а я виступив проти. Промайнула вві сні й Світлана Костянтинівна, яка зараз подорожує півднем Франції (ніби образилася, що не запросили її на вчорашній святковий вечір). І ще якісь зібрання та мітинги снилися, — безумовно, під враженнями останніх днів. Коли прокинувся, то пошкодував, що не встиг хоча б уві сні побачитися з Раєю та малятами. Після свят має новий лист надійти. Сподіваюсь на це.

Цими днями одержав коротенький лист від Лариси Григорівни Розвадовської з Парижа. Збирається з колегами приїхати до Бордо, як зовсім потепліє. А так ніяких новин, найважливіших для мене — харківських, на превеликий жаль, не описала.

Кілька разів був у залі телепередач. Там раніше демонстрували поховання Ж. Дюкло, а також повідомляли про останні події

у В'єтнамі, Камбоджі, Португалії. Був також репортаж про поїздки французького президента до Марокко. Перед тим дискутували, чи потрібно давати дівчаткам 13—16 років безкоштовні засоби запобігання вагітності. Виступав із цього питання, зокрема, міністр охорони здоров'я. Своєрідні все-таки ці французи. У кожній передачі щось кумедне вставляють (або фізіономію якусь смішну показують, або поряд дадуть дві цілком протилежні змістом репліки, або ще подібне).

Учора вдень, повертаючись із занять, був свідком нещасного випадку. Велике скло з вітрини магазину мало не вбило жінку, що проходила поряд. Постраждала лежала на тротуарі вся в крові до прибуття поліцейської машини. Сумно дивитися на подібні речі, що трапляються несподівано всюди. Подія сталася поблизу факультету, де працюю.

Зовсім зіпсувалася погода в Бордо. Два дні було холодно, а до того додався й дощ. Якраз для простуди підходяща пора (у горах, говорять, випав сніг недавно). Очікуємо сталого тепла, адже йде травень — останній весняний місяць. Коли ж почнемо засмагати під промінням сонця південного заходу Франції?..

Микола Ілліч Зав'ялов повідомив, що екзамен з української мови буде десь у двадцятих числах травня. З Жаком, як і планувалось, працюватиму до середини червня. Отже, друга половина першого літнього місяця буде вільною. Якщо зможу виїхати з Бордо 20—22 червня, то днів п'ять побуду в Парижі. Ще багато пам'ятних місць французької столиці маю оглянути. А додому тоді виїду приблизно 27—28 червня. Хотілось би, щоб так і сталось насправді.

10 травня

У святковий для французів день (8 травня) запрошував нас до себе на обід Рене. Крім нас із Галиною Анатоліївною, були на обіді Марі-Берт і ще одна подруга Жанін, котра працює в одному з науково-дослідних інститутів. Обідали, багато розмовляли, вийшли пройтися поряд із будинком. Але для прогулянки погода стала на заваді, задощило, і ми знову повернулися в помешкання. Зайшла розмова про Чехова, і я під час нашого спілкування на цю тему з великим задоволенням перечитав «Спать хочется», «Учитель словесности», «Екзамен на чин». Приємна річ — сприймати сумовитий чеховський гумор.

А вчора (9 травня), у наше свято Перемоги, мав намір відвідати радянський пароплав «Самуил Маршак», що прибув із Одеси до Бордо. Однак не потрапив до моряків, бо виявилось, що це судно на іншому березі Гаронни. Отож, пройшовши берегом близько 10 кілометрів, я побачив кілька різних пароплавів, крім наміченого для від-

відин. Повертатися до моста було далеченько, тому й попрямував до гуртожитку. Жалкував, що не зміг поспілкуватись із співвітчизниками. Набрив у бібліотеці словацьких книжок (нове захоплення): статті зі стилістики Ф. Міко та з перекладознавства — Поповича, а також поезії Л. Новомеського. Весь вечір читав вірші гарного поета: «Оравська весна», «Вечір», «Метелик над лампою» тощо. Прості, але виразні метафори (для прикладу: *Плуг переорав поле, і в тому його мудрість; Злодій і любов шукають завжди пільму, темряву* і т. ін.).

Від Ладислава дізнався, що мій екзамен на першому курсі буде 20 травня. Мені офіційний лист, напевно, послали на факультет. Отож, після 20-го залишиться провести лише кілька занять із Жаком Більбо. Тому додому можна буде збиратися вже в другій половині червня. Скучаю за домівкою, за родиною все дужче. Останні дні перед від'їздом будуть, мабуть, найважчими.

Знову задощило, прохолодно. Швидше б прийшло справжнє літнє тепло, із лагідним сонцем, щоб засмагнути хоча б трошки, заховати блідість свою і трохи загартуватися тутешнім сонячним промінням. І скупатися в океані теж дуже хочеться.

Завтра приїжджає хтось із посольства нашого. Зустріч призначено на 10 годину в кінотеатрі *Marivaux* (15, cours Condillac). Крім виступу на тему Перемоги, має бути фільм «В бой идут одни старики». Планую побувати, поспілкуватись із нашими людьми та й фільм подивитись (у ньому, пам'ятається, чудово грає знайомий мені ще зі студентської пори неповторний Леонід Биков). Пообіцяли прийти також Ольга Павлівна з чоловіком П'єром. Для них тема війни особлива. Можливо, прийде і Рене. Галина Анатоліївна так само збирається бути. А Світлана подорожує океанським узбережжям, мабуть, досі.

Після зустрічі не виключаю можливості допрацювання розпочатої статті. Та це залежить від того, наскільки довгою буде зустріч. До того ж там можемо затриматися для спілкування з колегами та друзями, які так само зацікавилися темою, пов'язаною з днем Перемоги, і нашим фільмом, добре сприйнятим глядачами, зокрема й за кордоном.

Наступного тижня чекаю листа з домівки. Ти написала чи пишеш, Раю? Пиши. Я жду.

12 травня

День учорашній був багатий на враження. Відвідали Бордо, як і очікувалось, представники посольства й консульства. Перший секретар радянського консульства Ю. П. Вихров виголосив промову французькою мовою (про свято Перемоги, зокрема про внесок нашої країни в розгром фашизму). Потім було продемонстровано два філь-

ми: «Всенародный подвиг» і «В бой идут одни старики». Обидві кінострічки вражають. Поплакав уволу, та й багато хто з присутніх мав очі на мокрому місці. Здається, більшість із колишніх наших співвітчизників була розчужена. Присутні французькі наші колеги і друзі так само не залишились байдужими до побаченого.

Передав до Парижа 6 листів для відправки посольською поштою (Раї та сестрам Олі й Діні написав заздалегідь удома, а Карпенкам, Льоні Авксентьеву та Журбі Вані дописував прямо на зборах). Сподіваюсь на відповіді через певний час.

Потім був прийом у товаристві Франція — СРСР. Пили нашу горілку (*водку*) і французькі вина. Проголошували тости за дружбу. Від посольства місцевому відділенню було подаровано книгу «Победа» (російською та французькою мовами). Емілія (Dariala) заспівала пісню «Как пойду я на быструю речку», а далі вже всі присутні підхопили її заспів «Подмосковных вечеров». На святковій зустрічі бачився з багатьма знайомими (Женею Гамбашидзе, Наталею з Песакка, Гралями, Язиковими, паном Карлом — тими, хто звичайно бере участь у різних заходах товариства).

Після офіційної частини зустрічі поїхали з Ольгою Павлівною та П'єром до них, вони запросили мене й Галину Анатоліївну. Там був обід, під час якого господарі згадували часи війни, висловлювали обурення варварством фашистів, показаним у документальній стрічці. П'єр розповів, як він, перебуваючи в полоні, разом із югославами та французькими підпільниками затримував потяги з одягом і харчами для армії Паулюса (тоді було затримано 6 ешелонів), а також допускали дефекти в контейнерах для спускання парашутом відповідних вантажів. Показував П'єр фотознімки часів війни (був він тоді страшенно худий).

По обіді Ольга Павлівна возила нас на прогулянку в Байон. Нарвали букетики польових квітів. Пригадалась мені домівка, мила моя Полтавщина, де цих квітів дуже багато, і такі вони красиві, духмяні, неповторні. Зустріли під час поїздки Люсиного чоловіка (він брав участь у велокросі). А згодом побачились і з Люсею та її малятами. Всі разом відвідали *шато*, де відбувалася церемонія нагородження значками й кубками переможців змагань. Люся подарувала мені значок учасника велокросу.

До гуртожитку (на *rue de Budos*) потрапив лише о 19 годині. Відчував зубний біль, тому змушений був прийняти заспокійливі ліки. Прогулянка та дія ліків зробили своє: швидко заснув і прокинувся серед ночі. Далі знову продовжив сновидіння і проспав майже до 8-ї. Уперше за весь час після повернення з канікул так довго спав.

Усе більше думаю про повернення додому. Не знаю, як можу витерпіти останні півтора місяця. Проте часу не скоротиш і не пришвидшиш. Тому треба набратися терпіння й чекати... Працюю над статтею.

Акбар поділився враженнями від перегляду фільму про Чайковського («Патетична симфонія»). Радить подивитися цю ліричну, дуже музикальну кінокартину. Смаки в нього гарні, витончені, тому хочу скористатися його порадою.

15 травня

«Как бы резвяся и играя», в сірому бордоському небі прокопився нещодавно перший грім. І хоч не «в начале мая», але згадався тютчевський гімн весняній грозі. Посвіжіло відразу, і на душі ніби трохи посвітліло.

Учора провів останнє заняття на першому курсі. 20 травня студенти мають складати екзамен. Чи впораються із завданнями? Хотілось би, щоб склали добре. Микола Ілліч обіцяв привезти роботи для перевірки наступного дня, тобто в середу, 21 травня. Добре, що не потрібно їхати на сам екзамен. Проводитиме екзаменаційні роботи відразу з кількох предметів хтось із секції славистики.

Продовжую практикум з російської мови на першому курсі (Жан і Бабенко Іван). Говорили зі студентами про поезію Пушкіна та Лермонтова, а також про декого з сучасних російських поетів.

Під час перебування в кінотеатрі *Marivaux* (у неділю) забув там свою парасолю. Згадав аж у вівторок, коли збирався до дантиста, а йшов дощ. З'їздили з Ольгою Павлівною туди, і дівчина, котра була на робочому місці, повернула забуту річ. Приємно, що французи такі уважні до подібних дрібниць. Коли Ольга Павлівна запропонувала, щоб господар (тобто я, що сидів на той час у машині), пройшов у підвал для відшукування своєї пропажі, дівчина жартома відповіла, що вона боїться сама ходити з чоловіками надовго до схову. Знайшла служниця парасолю відразу за описом її вигляду.

Хотілося переглянути телепередачу про матч київського «Динамо» з угорцями за кубок володарів кубків. У програмі значився час 22.35, але трансляції не було. Прикро, що не зміг побачити наших хлопців, повболівати за них. Так і не знаю досі результату. Взагалі до спортивних передач французи ставляться холоднувато, хоча дурниць усіляких демонструють чимало.

Дивився два телефільми: «Коломбо» і ще один (назви не пам'ятаю). Починаються зі вбивства (другий — з напівубивства, оскільки прибитий вижив), далі йшли любовні історії та значною мірою жартівливі розкриття винних. Усе в такому дусі. Переглянув також

фільм під назвою «Service intelligent» — про полон фашистського генерала в часи війни партизанами (здається, чорногорцями). Сюжет останньої кінокартини цікавий і в основному зрозумілий. Був у телезалі цього разу без Ладислава, послугами якого як перекладача я звичайно користуюся.

Досі немає листа від Раї. Чим коротша відстань до нашої зустрічі, тим усе більше сумую. До всього ще й пошта надто скупа, не дуже оперативна. За півтора місяця одержав лише два листи: від сімейства Раї-не послання та від Лариси Григорівни повідомлення про паризькі новини. Інших кореспонденцій (із банку, з факультету) до уваги не беру.

Переглянув у бібліотеці часописи «Вітчизна» та «Радянське літературознавство». Доцент В. Дорошенко повідомив про здобутки літературознавців нашої alma mater. У «Прапорі» натрапив на високу оцінку Валерія Телехова як молодого науковця Леонідом Новиченком. Дізнався про захисти кандидатських дисертацій М. Гомоном та Оксаною Анкудіною. Щастя новим кандидатам. Успіхів їм на дослідницькій ниві!

У «Вітчизні» читав нові поезії І. Драча. Зацікавився й романом Л. Залати «Далеко, в Арденнах» (початок надруковано). Події війни відбуваються на території Бельгії, де наш утікач із полону Антон Щербак воює разом із місцевими партизанами проти фашистів. Прототипом головного героя став мужній воїн, педагог із Дніпропетровщини.

Закінчую розбір уроків французької мови, але знання мої ще недостатні. Потрібні подальші продуктивніші кроки в цьому напрямку. Статтю про поетичне слововживання А. Малишка врешті дописую.

19 травня

У нас на батьківщині сьогодні свято піонерії, а тут відзначають другий день Трійці (вихідний день для всіх). Знову поїдемо до Рене та Жанін, де гостювали й учора. Познайомились із сестрою Марі-Берт та її чоловіком П'єром. Останній є фармакологом, працює в науковій установі відповідної галузі. Молоде подружжя має чотиримісячного синочка Жерома-Жана-П'єра. Миле дитятко, як і в Жанін із Рене. Обидва малюки під вечір розійшлися хіба ж так, ніяк не могли їх заспокоїти. Та гості невдовзі пішли, і Жан-Ів швидко вгамувався.

На обіді знову пригощали *ескарго* — стравою зі слимаків. Цього разу навіть смакував, співвідносячи зі звичними вишкварками. А приправа мені нагадувала ту, яку використовують у супі-харчо. Таким чином при звичаююсь до специфічних місцевих страв.

Минулого тижня в передмісті Бордо сталася надзвичайна подія, про яку багато говорять усі, зокрема й на телеканалах. Якогось зло-

чинця, покараного за вбивство, тимчасово випустили із в'язниці. Але він вирішив утекти з племінником. Утікачів затримала поліція біля Бегля (це комуністична мерія). В'язень і його родич покірно сіли в поліцейську машину, оскільки обшуку втікачів не робили. А коли від'їхали на певну відстань, недавній ув'язнений (його ім'я Томсон) почав стріляти в поліцейських, одного вбив, а другого тяжко поранив. Сам утік на автомобілі, який захопив, погрожуючи стріляти в проїжджих і свідків того, що сталося. Племінника забрала поліція, а вбивця зумів утекти. У теленовинах сказано було, що пошук злочинця триває. Оскільки це сталося на території мерії, де керівником є комуністка мадам *Россіньол* (етимологія прізвища: *соловей*), то президент Франції заявив про свою готовність зайнятися розслідуванням справи. Підтекст офіційної інформації про надзвичайну подію містить підозру в причетності до неї комуністів.

На телебаченні нещодавно було повідомлення про конференцію проти расизму з виступом Анджели Девіс, котра добре говорила французькою мовою і якнайкраще відгукнулася про національну політику в Радянському Союзі. Ведучі підштовхували її до підтримки думки про відсутність у нас рівності між націями. Але Анджела чітко й однозначно сказала про те, що радянській молоді не притаманне почуття расизму, вона є інтернаціональною за суттю своєї діяльності. А залишки расизму мають місце в Африці, у Західній Європі, США, Китаї.

У суботу нарешті вставив верхні зуби. Відразу ніби на світ народився. Роботу дантист виконав якісно. Після приїзду від лікаря готували в Ольги Павлівни шашлики з печінки. Вийшли досить смачними. Суботня зустріч була приємною і тим, що з нами обідав також Володя зі своїми дівчиною та донечкою. Я пригостив Жеральдіну цукерками. Потішився спілкуванням із малою, так схожою на Лесеньку (на півроку старша від нашої доні).

За домівкою страшенно сумую. Листів так і немає досі. Я турбуюсь, коли немає вістей від вас, мої найкращі, найдорожчі. Пишіть. Я чекаю. Кажуть, що в Парижі триває кількадекільний страйк поштових працівників. Але ж лист був дуже давно і лише один-однісінький (3 травня).

Завтра мої першокурсники складатимуть письмовий екзамен з української мови. Хвилююся, чи всі впораються із завданнями. Перевірятиму наступного дня — 21 травня, у середу. Певний час після того працюватиму з Жаком. У нього народилася дочечка, яку назвали Христинкою (*Christiel*). Тому не знаю, скільки часу ще зможе приходити Жак на заняття. Цього тижня маємо зустрітися з ним, тоді ж і вирішимо щодо кількості й тривалості навчальних зустрічей.

Так і мінає день за днем завершення першого року мого втомливого французького життя. Дуже-дуже надіюсь на лист. Можливо, завтра одержу.

22 травня

Два листи з рідного краю відразу — таке буває дуже рідко. Учора одержав звісточку від Раї і послання з Барвінкового. В одному з листів на світліні Леся з дітьми будинку молодого спеціаліста, де ми мешкаємо. А Ясика так і не сфотографували, хоч на початку місяця був у нього день народження. Добре, що ви всі вже в бабусі, прикро й сумно тільки від того, що нездужає наша бабусенька.

Перевірив екзаменаційні роботи своїх першокурсників. Гадаю, що можна позитивно оцінити всіх, але балом 12 (із 20 можливих), є одна з виконаних робіт і на 10 балів.

Із Жаком домовились, що працюватимемо в середу (з 9-ї до 11-ї години). Заняття триватимуть десь до 20 червня. Тепер у мене робочим днем є лише середа, а всі інші дні можу працювати вдома, хоч у кінці року не дуже продуктивна трудова діяльність через постійні думки про рідних і друзів, тривала розлука з якими дається взнаки.

Учора з Акбаром були на пошті, де я взяв марок і листівок. Потім зайшли в кафе по дорозі до гуртожитку, захотілося випити пива. Володарки кафе — дві нестарі жінки — підсіли до нас і почали знайомитися. Одна з них виявилась моєю «землячкою» (батько на прізвище Харченко родом із Києва, він уже помер). Моріз, так її звали, має двох сестер — Віру та Надю; вона практично не володіє ні українською, ні російською мовами, говорить тільки по-французьки. Молодички виявилися з «тих», почали активно запрошувати на вечір, сказали, що мають у будинку поряд зручні спальні. Моріз тримає там 5 «дівчаток», з якими можна провести приємно вечір за 120 франків. Акбар зустрів цю пропозицію веселим сміхом, а я, подякувавши за пиво, потяг товариша пошвидше звідси. Стало не по собі від цинізму й розв'язності «землячки» та її компаньйонки.

Написав листи: Раї, Льоні Авксентьеву (привітав із новою посадою завідувача кафедри), Федорові Пилиповичу Медведеву (поздоровив із днем народження), Ірині Григорівні Булашенко (подякував за травневі поздоровлення). Послав також вітальні листівки до 25 травня, дня матері, що відзначається французами як загальне свято, добрим людям із тутешніх знайомих — Жанін та її мамі, Ользі Павлівні та її дочці Люсі.

Після поїздки до Песака за екзаменаційними роботами Микола Іллч Зав'ялов розповів про те, як довелося йому бути свідком по-

грабування банку. Він, за його словами, відразу зайшов до м'ясного магазину, щоб там перебути, бо вважав небезпечним своє втручання в переслідування грабіжників. Коли службовці банку питали присутніх у магазині, чи не бачили, куди поїхали «непрохані гості», то всі, у тому числі й Микола Ілліч, не дали ствердних відповідей. Такі сцени, як було наголошено моїм колегою, тут зовсім не рідкість.

У себе, на *rue de Budos*, читаючи, нарешті можу й поніжитися на сонці в другу половину дня. Почав сонячні процедури, щоб загартуватися трохи до від'їзду й додому прибути якомога здоровішим. Додому, додому! Як до тебе хочеться пошвидше потрапити, доме рідний! Швидше б проминув ще один місяць, і там зовсім мало залишиться до такої довгожданої зустрічі з рідними, друзями, факультетськими колегами.

Телефонувала Галина Анатоліївна й нагадувала про наступні відвідини Рене та Жанін і день народження Марі-Берт, яка має бути там. Домовились про спільний подарунок та заодно придбання деяких речей для Раї до того часу. Проте ні майбутні гостини, ні сонячні ванни, ні час від часу поїздки до океану вже особливо не приваблюють, бо налаштувався на зустрічі з милою сім'єю моєю, друзями, навіть відчуваю на смак повітря наше запашне і нашу ауру — без бордоської задухи, галасливої реклами, надміру автотранспорту, без байдужості й загальної якоїсь лінії.

26 травня

Учора, у святковий день пошанування матерів, були з Галиною гостями в Жанін і Рене. Зараз у них гостює мама Жанін, яка доглядає маленького, адже матінка його вийшла на роботу. Бабуся з онуком буде недовго, десь півтора тижня, а далі з малюком ті три дні, коли Жанін буває в ліжці, залишатиметься за домовленістю доброзичливого сусідка.

Матерів привітали зі святом (Галина — тортом і московськими парфумами, а я — квітами та пляшкою гарного вина). Потім обідали, прогулювалися, чаювали, вечеряли, переглядали вечірню телепередачу. Зачарував співом Серж Лама — один із відомих сучасних французьких співаків. Популярне тут вар'єте іноді буває дуже музикальним і ліричним, як, наприклад, напередодні, у суботу, коли чудово співала Мірей Матьє, але часто зводиться до напівкарикатурних, низькопробних розваг.

Дізнався в суботу, що наші космонавти на чолі з Севастьяновим знову в космічній подорожі. Щастя вам, мужні й відважні люди!

У місцевій філії авторитетної туристичної організації (здається, назва її — Кука) замовив квиток на поїзд Париж — Москва. Планую

виїхати 28 червня (поїзд відправляється з північного вокзалу о 16.27). Отже, до Харкова зможу потрапити 1 або 2 липня. Потрібно буде заїхати до міністерства, а на факультеті спробую одержати відпускні. Перед від'їздом хотів би побути днів 5 у Парижі. Не впевнений, що вдасться це зробити, бо можуть затримати виплату червневої платні тут, у Бордо (хоча б 20—22 червня одержати).

У п'ятницю, 23 травня, були з Ольгою Павлівною в дантиста. Побіцяв закінчити роботу зі вставляння моїх зубів через кілька днів. Сподіваюсь на успішне розв'язання цієї «зубної» моєї проблеми. Того ж дня відвідали товариство франко-радянської дружби, де був прийом на честь наших моряків із корабля «Восток — 4» (Архангельськ), яким привезено до Бордо будівельний ліс. Запрошували нас до себе, на судно, в гості. Однак ми не ходили через похолодання і моє погане самопочуття (з'явився раптовий зубний біль). Приємне враження справив перший помічник капітана Іван Олександрович. Інші хлопці так само досить симпатичні, привітні люди.

У четвер має прибути сюди жіноча делегація із 40 осіб. Можливо, візьмемо участь в екскурсії по Бордо та його околицях, і в Аркашон з'їздимо з ними. Активісти товариства нас запрошували. Хочеться поспілкуватися зі своїми людьми, особливо з жінками, тим більше, якщо там молоді будуть. За французькою звичкою я вже починаю жартувати на гендерні теми. Сказав тим, хто запрошував, що буду за годину до приїзду делегації, оскільки прибудуть жінки. Знайомі з товариства посміхнулися й зауважили, що так і повинно бути.

Листів знову немає. Раї відписав і чекаю відповіді. Може, й сестрички Діна та Оля надішлють. На інших моїх кореспондентів надії мало.

Бачив свою студентку Жоель. Сказала, що не знала про дату екзамену, тому й не складала. Восени збирається поїхати до СРСР, через що складати теж, очевидно, не зможе. Отже, відкладатиметься екзамен знову.

Похолодало останнім часом. Місцеві вважають цю весну примхливою, не зовсім звичайною, абсолютно не очікуваною. Майже не було тепла. Всього кілька днів мали навіть спекотних, а далі наступило похолодання. Щодо засмагання й купання в морі нічого й говорити. Сподіваюсь на здійснення моїх бажань скупатися в океанській затоці й позасмагати біля моря хоча б у червні.

З прочитаного та почутого: «Йй бракувало того, що вдруге творить жінку — вбрання та любовних записок» (Бальзак); «Щоб уникнути інфекції немовляти, треба його прокип'ятити» (зі слів Жанін); «*Metr les pieds dans la plat*» (дослівно: *класти ноги в тарілку*, тобто робити помилку, бути сліпим у певній справі, розсекретити

щось; із газети в поясненні Рене). Звертаю увагу й на такі різнопланові частковості. Мабуть, тим самим відволікаюсь від постійних дум про звичне середовище в рідній країні, у колі милої родини, друзів, власне — серед назавжди своїх, дорогих.

30 травня

Весь учорашній день пробув із нашими туристами — жіночою делегацією. Замість очікуваних сорока, до Бордо приїхала половина, а 20 осіб відбуло до Марселя, звідки вони й почнуть знайомство з Францією. Зранку дощило, і я жартома зауважив: «Де жінки, там і сльози». А на спроби заперечити поспішно додавав: «сльози радості».

У першій половині дня відвідали замок Монтеस्क'є. Нарешті зміг потрапити і в середину, хоч досі двічі був тільки біля самого замку. Там по-музейному цікаво, розкішно. Це помешкання Монтеस्क'є будувалось у XIV—XVII ст. (тобто добудова велася протягом трьох століть). У першому залі портрети філософа та вченого, а також його рідних. Є й портрет Жаклін дю Шабан (Chabannes) — нинішньої володарки замку (вона з роду Монтеस्क'є). Музейний комплекс є приватною власністю, прибуток від екскурсій іде Жаклін. Цікаво, що немає жодного портрета дружини видатного філософа, хоч рід узагалі представлено непогано. Привернули увагу майстерно оздоблені шахи, табакерки, інші речі. Та найбільша цінність музею, справжнє багатство — це бібліотека з книгами часів самого Монтеस्क'є.

Після обіду туристи (і ми з ними) провели екскурсію на фабрику Мішеля Фаре, де виготовляють чоловічий одяг (головним чином костюми, куртки, плащі). Працюють там 500 осіб: 420 у цехах та 80 працівників у різних відділах (постачання, збут продукції). Моделі цієї фабрики, своєрідний еталон сучасних мод, користуються великим попитом у світі, зокрема в США, куди надходить найбільше виробів звідси. Нам, у Радянський Союз, кілька років тому було продано 20 тисяч елегантних плащів. Головний інженер, який проводив екскурсію, назвав ту операцію особливо пам'ятним торговельним ходом фірми, наголосив на вимогливості, толерантності й ощадливості наших покупців. Різні нові моделі демонстрували спортивної статури юнаки, які мали красивий, модний вигляд. Зі знайомим модельєром Жаком Нар'яном, активістом товариства Франція — СРСР, домовились про наступний вибір тут костюма (можливо, також плаща), оскільки в рекламних партіях буває ціна, нижча на 100—150 франків, і, безумовно, гарантована якість.

У кінці зустрічі фірма пригощала всіх, туристів і супровід, шампанським. Головний інженер цікавився, який відсоток заробітної плати ми

маємо витратити на одяг. У французів виходить десь 8%, однак видається, що відповідні показники треба узгоджувати з іншими — квартплатаю, витратами на медицину, податками тощо. Так і відповідали дівчата, хоча певні наші проблеми з оплатою праці намагались обходити.

У нашій групі є досить відомі жінки. Це, зокрема: Софія Павлова — голова комітету жінок, віце-президент товариства СРСР — Франція (добре володіє французькою мовою); Галина Васильєва — літературний редактор журналу «Советская женщина» (французького варіанту), кандидат філологічних наук; Любов Бутковська — журналістка із часопису «Крестьянка»; Анна Єгорова — передова робітниця з «Красного Октября», орденоносець. Усі перелічені — з Москви, хоча були й представники національних республік: узбечка, поетеса, лауреат премії комсомолу Джураєва; українки Надія Гмиря та Галина Семашко, перша — депутат Верховної Ради УРСР, робітниця зі Жданова, а друга — завідувач кафедри іноземних мов Запорізького металургійного інституту (перший її чоловік, нині покійний — відомий художник Хворостецький). Через пані Галину передав вітання професорові С. П. Самійленку, Олексієві Волоху та іншим запорізьким знайомим колегам. Про Стефана Пилиповича дізнався, що він закінчив недавно «Вступ до мовознавства». Іншу туристку п. Єгорову попросив зателефонувати Семенові Георгійовичу Карпенку (дав його московський телефон), переказати привіти йому і його родині, сказати, що в кінці червня планую заїхати до них. Обидві нові знайомі пообіцяли виконати мої прохання.

Перед вечерею одна з туристок, кандидат філософських наук (по секрету сказала, що вона партійний керівник із Юрмалі), попросила мене зайти з нею в магазин і допомогти підібрати деякі сувеніри для чоловіка, дочок, подруг. Купили якісь дрібниці (помаду, кімнатні шльопанці японські, окуляри від сонця тощо). Мені продавщиця сказала комплімент, нібито я добре говорю по-французьки. Проте я свідомий своєї досить скромної практики французького мовлення.

Увечері відбувся диспут у Беглі. Мер міста, на жаль, не змогла прибути з якихось причин, тому ведучими були секретар місцевого відділення франко-радянської дружби Даніель, дуже симпатична молода жінка, професор Конт, мій тутешній колега, який належить до керівництва товариства, а також представник із Парижа, так само приємна на вигляд, мила жінка.

У диспуті, чи конференції (називали і так, і так), брали участь місцеві комуністи, соціалісти, було чимало й молоді, особливо студентів.

Цікавими були виступи представниць нашої делегації С. Павлової та Г. Васильєвої, рижанки, робітниці з Москви. Французи допи-

тувались, як у нас із яслами та дитсадками, що таке цілодобові ясла. Незвичним було питання, чи не вважається в нас, у СРСР, що жінка і матір — не те саме, що вважати ці поняття тотожними — старомодно. У Франції вважають здебільшого майже так, принаймні значна частина молоді зовсім далека від думки про материнство й зайнята головним чином проблемою сексу, задоволення бажань, мати дітей такі не хочуть. Вечір затягнувся, поверталися до своїх помешкань близько півночі. Мене водій підвіз аж до гуртожитку. Жінкам я побажав гарної подорожі, оскільки наступного дня, власне сьогодні, бо вже кілька хвилин на першу, вони від'їжджають до Ля-Рошеля.

У середу та частково в четвер відчував нестерпний зубний біль. Ледве вгамував пігулками, які запропонував Ладислав. Сьогодні лікар, мабуть, видалив нерв, бо зауважив, що більше не болітиме. Повністю вставити пообіцяв 3 червня. Може, врешті минуть мої ходіння по муках. Дай, як кажуть, Боже.

Позавчора одержав запрошення на суботу та неділю до Лібурна (це недалеко від Бордо). Запросила знайома родина Шаламових. Їхня сусідка на ім'я Дуся, літня жінка, родом із Харкова. Домовилися, що завтра пан Шаламов о 10 годині заїде за мною. Галина Анатоліївна (її теж запросили) не зможе поїхати, оскільки має чимало навчальної роботи. Отже, їду у французьку сім'ю без перекладача. Лише сусідка говорить російською й розуміє українську, а в господарів маю спілкуватися французькою. Буду пробувати.

Акбар повідомив, що заїжджав ще якийсь літній чоловік до мене. Гадаю, що то мій студент Олексій Михайлович Дехник, який давно збирався забрати нас із Галиною Анатоліївною до себе в гості. Старому поставив за екзаменаційну роботу 12 балів, а Клодін — 10 балів. Це задовільні оцінки (passable), а нижче 10 — то вже «незадовільно». Щодо гостин у пана Дехника, то, звісна річ, відкладемо на потім.

Отже, завтра їду до Шаламових. У Лібурні, кажуть, є замок, узагалі містечко вважають привабливим. Сувеніри (грамплатівки, книжки, листівки, наші цукерки) доповню квітами, адже це перший мій візит до привітних людей, з якими познайомився зовсім недавно.

Із Жаком працювали в середу. Провів підсумкову бесіду про лексику української мови. Потім читали і коментували уривки з «Бригантини» Олеся Гончара. Жакові сподобалося заняття, і він попросив провести ще подібні.

Того ж дня зі Світланою та Галиною були гостями в подружжя Гоно — викладачів російської мови з ліцею, де працює Світлана Костянтинівна. Прийом проведено на найвищому рівні. Пригощали пуншами, бургундським і бордоським винами, оранжевою (цитрусо-

вою) горілкою, коньяком «наполеон». Обідали смачно. Були в меню телятина по-орловськи, полуниці з вершками. Франсуаза й Жак були підкреслено гостинними, хлібосольними.

Познайомився з їхніми синами. Старший — 13-літній, справляє враження надто серйозного хлопчика, а менший — десь 7 чи 8 літ, непосида, дзига (забіг, поцілував усіх, мене також, і не змовкав весь час). Обидва хлоп'яки вродливі, адже батьки обоє гарні. Жак Гоно (господар) демонстрував багато діапозитивів, зокрема з видами центру Бургундії й усього того мальовничого краю.

Нас із Галиною Жак розвіз по гуртожитківських помешканнях, а Світлана пішла сама, бо живе поряд із ліцеєм.

Мені подарували книжку про дієвідмінювання у французькій мові (на 8 тисяч дієслів). Така навчальна література мені дуже потрібна. Галині та Світлані вручив Жак по красивій троянді — з букета, яким був прикрашений стіл (обидві мої колеги тут були не вперше і вже мають сувеніри від цієї милої родини).

Я вручив господарям на початку зустрічі скульптуру українського козака, набір листівок «Харків» та пляшку вкраїнської горілки степової. Здається, їм сподобалося. Жак, прощаючись, висловив надію на подальше наше спілкування в наступному році. Звичайно, було б добре, якщо приїду знову до Бордо.

Переглядали з Ладиславом фінал кубка чемпіонів між Англією та Німеччиною. Повезло німцям (2:0), хоч англійці грали непогано, іноді навіть краще. Але ж знову той Мюллер. А щодо кубка володарів кубків, то я пишаюсь своїми земляками — динамівцями. Адже цей славний трофей у нас, у Києві.

З Парижа Лариса Григорівна написала, що збирається приїхати 16 червня. Надіслала також Олин лист, який прийшов на посольство. Спасибі, сестронько, за новини, у тому числі мануйлівські. Може, й попадемо в рідне село влітку. А від сімейства свого листів чекаю з дня на день. Особливо турбує мене здоров'я мамине, нашої бабусі Фросі. Про малят і Раю, само собою зрозуміло, хочу знати насамперед. Сподіваюся, що все добре.

З товариства Франція — СРСР маю запрошення на 9 червня на 20.30: там заплановано урочисте зібрання на честь радянських викладачів. До нас у ці останні дні навчального року дуже багато уваги. Спасибі добрим людям за гостинність і дружнє ставлення.

Треба понаписувати ще кілька листів і спланувати певні екскурсії, зокрема в Парижі, бо, може, наступного року й не приїду. Клопотів на червень випадає чимало. Як кажуть французи: *voilà-la-la...* Щось на зразок того в моїй сьогоденній суеті.

Ладислав учора поїхав до Братислави по дружину й автомобіль. Добре йому: все може забрати, оскільки він тут третій рік, і набралося чимало всього, насамперед книжок.

Ось, здається, й дійшов кінця цей розлогий мій запис. Дещо почитаю і перегляну написану частину статті. А там — вечеря й телезал, де треба дізнатися про новини.

1 червня

Вечір. Кілька годин тому повернувся з Лібурна. Тільки-но попили з Акбаром і його земляком як завжди запашного чаю. Акбар продовжує готуватися до екзамену, який у нього буде післязавтра, а я зайнявся розповіддю про свіжі враження від поїздки.

Повернення з гостей збіглося з приємною несподіванкою: одержав лист від Раї. Добре, що маю добру вість від вас, мої милі. Я так само, як і ви, лічу дні до нашої зустрічі. До від'їзду з Парижа залишається чотири тижні. А там зостанеться вже кілька днів до того щасливого часу, коли ми будемо знову разом.

Учора перед поїздкою до Лібурна завітав до мене студент мій поважний (пенсіонер Олексій Михайлович), щоб забрати до своєї сім'ї на суботу й неділю в село неподалік Бордо. Оскільки я був налаштований відвідати подружжя Шаламових, то подякував і пообіцяв нанести візит до нього колись іншого разу. А з паном Шаламовим, котрого ми зустріли, коли я проводжав Олексія Михайловича, ми вирушили потягом до Лібурна. У Жільберта (так звати п. Шаламова) свого автотранспорту немає, а Галина Анатоліївна слова пані Шаламової про те, що чоловік нас забере, зрозуміла по-своєму, адже практично всі тут користуються автомашиною. Я почував себе ніяково, але по-французьки ввічливо наше добирання поїздом було названо прогулянкою, а Жільберт Шаламов виявився простою і дуже приємною людиною.

Приймали мене гостинно, дружелюбно. Познайомився з їхнім зятем Бернардом (має козацький вигляд, з вусами на зразок тих, що мав Богдан Хмельницький) та дочкою Домінікою-Сонею. Молоді обоє вродливі, гарні: вона — білявка слов'янського типу, схожа на батька, а він — чорнявий, наполовину з басків, красень іспанського типу. Працює Бернард електриком, а Домініка — перукаркою. Як звати господиню, так і не запам'ятав, хоча вона (наполовину бельгійка) говорила більше за всіх.

Чимало спробував різних вин і місцевих страв. Відносно швидко порозумілися, хоча розмова велася тільки французькою. Для мене це було своєрідним екзаменом, адже чи не вперше опинився в ін-

шомовному оточенні без перекладача поряд. Господарі не скупилися на компліменти щодо моїх потуг зрозуміти сказане й відповіді по-французьки. Мадам Шаламовій я подарував букет квітів, усім — грамзаписи російських пісень у виконанні Людмили Зикиної, цукерки наші, кілька значків та інших дрібних сувенірів. Здається, знайомство в домашніх умовах вийшло непогано.

Відвідали вчора родину Дусі Дестанг. Обоє з подружжя Дестангів добре володіють російською мовою, а господиня розуміє також українську. Дуся, як я зауважив раніше, жила в Харкові, а тут із часу війни, як і Ольга Павлівна. Чоловік її, так само як Г'єр Граль, був у полоні в Німеччині, де й познайомився з українською дівчиною. Родина збирається провідати Дусину сестру, яка проживає зараз у Мценську. Документів ще не одержали, а поїздки заплановано вже на червень. Господарі пригостили нас шампанським. Я подарував на згадку комплект листівок із видами Києва, книжечку про Харків і значки із зображенням пам'ятних місць нашого міста.

Дідусь та бабуся показали з гордістю цікаві знімки улюблених онуків. Дочка Дестангів працює, захоплюється спортом. Зараз має виступати на змаганнях із гандболу в Бордо. Займається молода жінка також вітрильним спортом. Живе окремо від батьків. За розповідями батьків — енергійна, бойова. Я заочно побажав їй успіхів у бордоському турнірі й надалі, згадавши, що Рая не так давно була учасницею та призеркою багатьох спортивних змагань.

Приємно провели вечір у родинному колі нових добрих моїх приятелів. Слухали чимало наших пісень (і Зикину, і хор Александрова). На прохання Домініки я провів заняття з російської мови, молоді були особливо задоволені. Коли молоде подружжя поїхало до себе, я залишився у підготовленій для мене кімнаті — затишній спальні, колишньому помешканні Соні-Домініки. Спалося добре, оскільки і повітря, і тиша у Лібурні більше сприяли цьому, ніж у гомінкому промисловому Бордо.

Сьогодні після сніданку прогулювались із Жільбертом містечком. Побували біля пам'ятника жертвам Першої світової війни — в образі скорботної жінки-матері зі списком загиблих громадян Лібурана. Біля цього монумента багато квітів. Пройшлися місцевим ринком, подивилися на березі Дордоні, як ловлять рибу (улову, щоправда, не побачили, помітили тільки обнадійливі погляди рибалок на свої мовчазні вудилища); завітали до народного парку.

Під час прогулянки зустрілися з місцевим літнім чоловіком — комуністом, учасником і певною мірою жертвою (інвалідом) Другої світової. Дізнавшись, що я з СРСР, старий розцілував мене. Коли

Жільберт сказав йому, що мою маму спалили фашисти в 1943 році, то цей мужній ветеран війни заплакав. Ця випадкова зустріч була хвилюючою і запала мені в душу.

Батько Жільберта після революції 1917 року потрапив до Франції. Деталей я не знаю, але, за словами сина, жилося батькам нелегко. Батько вже мріяв повернутися на батьківщину, але помирати довелося в чужому краї. Жільберт розшукував родичів, і в кінці 60-х років йому пощастило зустрітися в Москві з рідним дядьком із Передуралля. Зосим Петрович, дядько, на знімку нагадує Лева Толстого. Листи пише в душі дореволюційних російських селян (скільки хліба, меду, худоби і т. ін. має родина). На фото дядько із жінкою, яка теж приїжджала до Москви. Обоє з трудовими медалями.

Шаламови (чоловік, жінка й дочка) 1971 року побували в СРСР, відвідали Київ, Одесу, Кишинів, Єреван, Тбілісі, Сочі. Згадують усі ту поїздку як дуже цікаву, пам'ятну. Планують ще колись побувати в екскурсії до родинного гнізда, до землі дідів і прадідів. Але коштів у цієї сім'ї обмаль. Саме, мабуть, через відсутність грошей не змогли далі навчатися після школи ні Соня, ні Бернард. Хоча квартира в сім'ї досить простора й добре обставлена, ці люди не розкошують, а своє матеріальне забезпечення мають із нинішніх заробітків молодших членів родини.

Обідали смачний суп, баскські страви, подавали й устриці. Знову пили смачні вина. Залишали господарі ще хоча б на день, але я щиро подякував і зібрався від'їжджати сьогодні в надвечір'я. Гостинна пані Шаламова поклала кілька шматочків яловичини копченої (мовляв, на вечерю мені й моїм друзям-студентам). Подарували господарі туристичний путівник для екскурсії Жирондою, а також зображення Лібурнського герба (на ньому тривітрильник і півмісяць).

Мене провели на вокзал і просили надіслати лист перед від'їздом. Сказав на прощання, що з радістю прийму їх у себе, в Україні, а якщо повернуся до Бордо наступного навчального року, то обов'язково ще зустрінемося. Надзвичайно цікавою і сповненою новими враженнями була ця недалека подорож. Для мене, крім додаткових знайомств і відомостей про сьогоденну Францію, особливо цінним був по суті перший безпосередній контакт із французами без супровідного перекладача, навіть без словника, бо забув захопити з собою. Дещо починаю розуміти й сам намагаюсь будувати фрази. Хоч і не завжди відразу, але доходимо взаєморозуміння; для мене це дає велике задоволення — і з погляду суто людського, і з погляду мовного. Багато французів висловлюють невдоволення соціальною нерівністю, безробіттям і наявністю низькопробної масової культури на зразок еротичних

фільмів і, особливо, порнофільмів. Ще раз переконався в цьому й під час знайомства з родиною Шаламових та іншими мешканцями Лібурина. Вважаю трагедією стан, коли людина не знає своєї по крові мови й опиняється на духовному роздоріжжі, як і Жільберт, хоч останній прагне контактів із батьковим краєм, з росіянами, з країною нашою.

Понад 25 років відпрацював пан Шаламов на залізниці (у депо та провідником). Йому десь п'ятдесят років чи трохи більше, дружина дещо молодша, дочці Соні 23 роки. Радує мене їхній спільний інтерес до нашої країни, що підтверджує, зокрема, домашня бібліотека, а також наявність путівників по СРСР, грамплатівок, фотоальбомів. Промовистою є й та гостинність, особлива увага, якими оточили мене ці прості люди під час перебування в Лібурні.

Завтра зранку попрацюю над статтею (треба нарешті завершити її), можливо, й окремі уроки французької мови перегляну з метою врахування досвіду спілкування із Шаламовими в останні два дні. А в другу половину дня маю йти на екзамен із російської мови в робітничу бурсу, де екзаменуватиме своїх слухачів Галина Анатоліївна. Вона повідомила мене про включення до складу екзаменаційної комісії. Сподіваюсь побачити там декого з активістів товариства франко-радянської дружби й принагідно ознайомлюсь із результатами громадської діяльності університетської колеги, співвітчизниці Галини Штукатурової, досвід якої може стати в нагоді й мені, зокрема в ознайомленні студентів, з якими спілкуюсь не тільки на факультеті, але й у гуртожитку, де мешкаю, з мовою українською.

4 червня

Із початих раніше моїх перекладів словацького поета Лацо Новомеського натрапив на вірш «Breza v noci» зі збірки 1964 року, виданої в Братиславі. Може, колись ще повернусь до цього варіанта, спробую передати цікаву філософську ідею та ліризм оригінальної поезії про нічну березу як ознаку плину часу на осінньому шляху.

Що ще додати? Хіба те довірити тобі, друже мій щоденнику, що набридло вже отут самому нидіти, що так хочеться додому, додомуньку? Здається, пішки пішов би ось тепер або краще — полетів на крилах пташиних, аби тільки пошвидше доторкнутися до малюточок своїх, пригорнути дружину вірну, дихнути домашнім цілющим повітрям. Скучив за всіма, стомився дуже від самотності, від чужини.

Учора відбувся екзамен у робітничій бурсі. Складала група Світлани Костянтинівни. Підготовлені непогано. Одна симпатична пара (мабуть, по 40 їм) відповідала особливо старанно. І ще сподобалась мені своїми відповідями студентка юридичного факультету, німкєня

(одружена з французом; гадаю, що з НДР). Хотілось би знати, що змусило її вивчати російську мову. Чи, можливо, просто цікавість, прагнення більше знати. На екзамені були також як члени комісії Галина Анатоліївна та Емілія.

Сьогодні працював із Жаком. Він спізнився майже на годину, пояснював це тим, що заспав, оскільки донька цілу ніч не давала спокою. Що ж, мені це звично. Хоч я й тоді, коли Ясик усю ніч не давав спати, намагався встати вчасно, щоб не спізнитися на заняття. Але Жак наздожене пропущене, працює він завжди продуктивно. Цього разу так само.

Залишається три з половиною тижні до планованої дати мого від'їзду на батьківщину. Відчуваю, що тягтиметься цей відрізок часу надто повільно. маю намір заготовувати тут звіти до міністерства й університетський, щоб не займатися ними в липні чи серпні і повністю відпустку присвятити сім'ї. Скучив за вами всіма, мої рідні, до нестями. Ви також, гадаю, чекаєте не дочекаєтеся зустрічі. Так? Написав учора вам, любі, листа. А тепер надіюсь на вашу відповідь, яку невдовзі отримаю. Адаже так? Сподіваймось на скору зустріч.

5 червня

Угадав цього разу. Одержав такого бажаного Раїного листа. Вірю, дорога, що стомилася чекати, але часу пришвидшити не можу. Наберись, рідненька, ще трішечки терпіння, і наша зустріч обов'язково не забариться. Мене так само, як і тебе, Рай, дуже турбує мамине здоров'я. Бережіть її, підтримуйте, хай вона якнайшвидше видужує. А Леся та Ясюня нехай починають виглядати — тато приїде зразу, як тільки червень мине.

На честь листа, купив тобі, Раю, літній легенький халат. Сподіваюся, що підійде і ти будеш задоволена. А маляткам ще не вибрав дарунків, займуся наступного тижня чи навіть у Парижі щось вартісне придбаю.

Переглянув удень матеріали для звітів, які вже треба починати писати. Трохи поміркував над продовженням статті зі стилістики, очевидно, під враженням прочитаних студій із саратовських «Вопросов стилістики» (1974, вип. 8).

Попросив Акбара виписати рецепти на ліки для Юри, Діниного чоловіка, а мого ніби зятя. Той відгукнувся на моє прохання, сказав, що рекомендує взяти тут дуже ефективні ліки. Завтра сходжу до аптеки, дізнаюсь і візьму.

З Акбаром завтра збираємося на чай до Світлани Костянтинівни. Там мої колежанки (Світлана та Галина) хочуть познайомити Акбара з Марі-Берт. Що з цього вийде, важко сказати, але Акбар давно дома-

гається налагодження контактів із Марі-Берт, яку він якось випадково бачив у нашому колі. Добре було б, коли молоді люди здружилися. А мені, за Г. Сковородою, одна лише *думá* не виходить із голови: коли я нарешті потраплю до родини своєї? І як гарно було б, щоб усі ви, дорогі мої, були здоровими на той час, щоб ніщо не затьмарило радості нашої щасливої стрічі. Хай буде саме так!

Щойно повернувся з телезалу, де слухав останні новини й дивився непогану передачу про жінок-матерів. Які там симпатичні дитячі *фізіономійки* показували! Виліті Ясик і Леся. Нехай вам, синочку й донечко, гикнеться уві сні, адже ви зараз спите. І тобі, Раю, хай гарне щось присниться. Ти ж так стомилася за день. А мамі сон щоб відновив сили й покинулася вона здоровішою, бадьорішою.

Одинадцята (двадцять третя) година зараз. Студенти готуються до екзаменів, тому гуртожиток відносно тихий. Однак іноді лунає дівочий сміх і чути, як під'їжджають чи від'їжджають автомобілі. Молоді загалом не спиться, як і нам, Раю, віддалік одне від одного. Живу надією, що днів усе-таки меншає до моєї відпустки, до тієї довгожданої миті, коли я зможу пригорнути всіх вас до грудей міцно-міцно.

6 червня

Переходжу в останніх записах справді на щоденник. Мабуть, від нудьги й зажури.

Нарешті закінчилися мої страждання в дантиста. Позбувся ще одного «неспокійного» зуба, а натомість маю вставлені нижні. Дещо дорогувато обійшлося, але зроблено справжнім майстром. Лікар підкреслює якість матеріалу, з якого виготовлено зуби (золото з платиною). Жартував, що вставні зовсім не відрізняються від справжніх, своїх, так само можуть навіть боліти. Останнього, сподіваймося, не буде.

Після стоматолога чаювали у Світлани. Заїхали з Ольгою Павлівною та Галиною за Акбаром. Той дорогою взяв великий торт, а я печива, і прибули на гостини до ліцею, де мешкає наша колега-русистка. Була з нами й Жеральдіна, мила онученька Ольги Павлівни. Весь час називала мене Владимир Калашников і горнулася, як і Лесенька моя пригортається.

Марі-Берт спізналася, оскільки була на профспілкових зборах. А коли познайомили їх із Акбаром, Галина й Ольга Павлівна майже зразу поїхали, а я залишився, слухав дискусію, що розпочалася потім. Світлана Костянтинівна доводила молодим, що нинішня політика Китаю більшою мірою реакційна, ніж революційна. Акбар згодився з цим твердженням раніше, ніж Марі-Берт. Я майже не встрявав у розмову, бо французькою мовою доводити ще не навчився.

А Світлана — молодець. Навіть Акбар похвалив за вміння відстоювати свої погляди, за переконливість доказів.

Десь о сьомій (дев'ятнадцятій) годині Марі-Берт підвезла нас до гуртожитку. Ми з Акбаром випили ще кави (з сиром, що знайшовся в мене), щоб не йти на вечерю до ресторану. А далі зайнялися кожен своєю справою: Акбар — підготовкою до екзаменів, а я — відшукуванням та оформленням паперів для соціального відділу (можливо, хоча б 300 франків сплатять, повернуть, як обіцяв дантист).

День видався дуже спекотним сьогодні. Якби не візити (до лікаря та на чай), то можна було б позасмагати. Вчора вже пробував приймати сонячні ванни прямо в кімнаті, розчинивши вікна. Зараз надто парко, ніби перед грозою, хоч маємо час 22.30.

Сподіваюсь на вчасне одержання платні й від'їзд до Парижа відразу після 20 червня. А там ще належить потурбуватися про оформлення віз.

Знову та знову думаю про кожного з вас, моя мила родино. Так мені тут не вистачає спілкування з вами. лягаю відпочивати і прокидаюся з думкою: коли вже скінчиться цей ніби безкінечний навчальний рік на чужині, коли зможу бути з вами, мої прекрасні, дорогі, найсвятіші мої...

7 червня

За сьогодні врешті написав звіт. Вийшов текст на 10 сторінок. Якщо не зможу видрукувати, то доведеться ще двічі переписувати (потрібно мати 3 примірники: для посольства, міністерства й університету). Але з готового списувати, то вже справа суто технічна.

Щойно повернувся з вечірньої телепередачі. В останніх вістях нарікали на нас за те, що не приєднуємося до міжнародної авіакомпанії, а здійснюємо польоти самі по собі, автономно. У репортажах із Камбоджі та Південного В'єтнаму наголошувалося на тому, що люди там приймають не комунізм, а соціалізм — і то зі своїми національними особливостями. Після вістей транслювали прекрасний концерт з участю славетних співаків Нани Міскурі, Деміса Русоса та інших. Гарно виконував естрадні пісні ансамбль гітаристів. Танці між піснями й під кінець передачі були в основному кордебалетного плану: напівоголені дівчата з неймовірними вихилясами, іноді відверто вульгарними. Музика переважно була лірична, приємна на слух, за моїми уподобаннями та сприйняттям.

Учора в записі нарікав на спеку, а сьогодні — вже стало прохолодно. Погода, ніби модниця, яка щодня наряди міняє, а буває, що й кілька разів на день перевдягається. Але сьогоднішня прохолода

сприяє продуктивності праці. Цілісінький день читав і писав, дещо зреалізував із запланованого.

Не зазначив у вчорашніх записах про антимілітаристську демонстрацію тут, поряд із нашим гуртожитком. На дверях військового трибуналу, біля якого зібралися демонстранти, яскравою фарбою було написано: «Фашисти!» Хлопці та дівчата мали анархістський вигляд, здебільшого були з гітарами, тримали кілька гасел. Стояли й сиділи на трикутнику вуличного перехрестя. Час від часу скандували. Тривало все це години дві.

Мав надію на листи, але марно сподівався. Додому пишу майже щодня. Решті адресатів передам свої послання Ларисою Григорівною на посольську пошту (вона має приїхати 16 червня). Завтра залишиться 20 днів до визначеної дати від'їзду на Москву. Ще два тижні маю попрацювати зі студентами. Повернення додому, до Раї, до діток, мами, наступного відпочинку від набридлої самотності чекаю — як свята. Незадовго до півночі лягаю, спробую заснути пошвидше й відімкнутися від денних клопотів і дум невеселих. Спокійної нам усім ночі!

8 червня

Правду вчора сказав про непередбачливість тутешньої погоди. Сьогодні вже було надто жарко. Я навіть спробував прийняти сонячну засмагу, і є певний результат. Коли виходив на сонячну галявину, до мене привітався студент із другого павільйону (наші вікна навпроти). Розпитав мене, хто я, і мені довелося розповідати про себе. Зрадів, що бодай трохи зміг поспілкуватися французькою мовою.

Пізніше пили в Акбара каву. Там був і Акбарів сусід із кімнати поряд та дівчина останнього. Говорили про Солженіцина як великого письменника. Запитували мене, за які провини він був висланий із СРСР. Як міг, я спробував пояснити. Студенти наголошували, що у нас відсутня свобода як така, а панує диктат. Що тут скажеш у відповідь? Проте й уседозволеність і відсутність моральних меж я не вважаю здобутком цивілізації. Коли нашого співрозмовника Мішеля не було вдома, його дівчина Даніель побувала в Акбаровому ліжку. Звичайно, я про це нічого не сказав, бо не хотів видавати Акбара. Уявлення багатьох молодих людей про мораль тут занадто примітивне. Домовилися з Мішеlem, що продовжимо дискусію після його екзаменів та моєї додаткової роботи над удосконаленням розмовної практики французькою.

Завтра ввечері нас запрошено до місцевого відділення товариства Франція — СРСР на урочистості на честь радянських лекторів. Хочу

вручити очільникам два діафільми («Дніпро — Славутич» та «Шевченко-художник») і фільмоскоп, необхідний для їх перегляду. Даніель говорила, що діафільмів мають чимало, але апарат для їх показу відсутній. Тож подарую я цей свій, а Лесі та Ясикові куплю новий.

Ви вже спите, любі мої? Відпочиваєш, Раю, після багатьох денних клопотів? Я щодня й щовечора думками лину до вас. А час, особливо останній місяць, іде так повільно...

9 — початок 10 червня

Поглянув на годинник, а вже за дванадцятю. Отже, 9 червня пропустив, не встиг зробити запис, тільки дату вказав.

А день проминулий видався вдалим, кращим за кілька попередніх. По-перше, оплатили мій лікарняний (за вставляння зубів), і замість очікуваних 300 франків одержав 542 F. Зараз, коли в мене склалася не зовсім оптимістична ситуація з фінансами, це було приємним сюрпризом.

Обідали в Галини Анатоліївни. Мали намір запросити також стажера з Парижа (працює в Московському університеті на економічному факультеті, приїхав до Бордо на 2—3 дні, звати Юра, а прізвище не запам'ятав), але той уже пообідав. Галя пригостила смачним супом, картоплею з м'ясом, чаєм із солодошами. Обід був якийсь домашній, без ресторанної одноманітності (маю на увазі студентський ресторан), метушні та специфічних ароматів студентської харчівни.

А ввечері були в товаристві франко-радянської дружби на урочистих зборах, у яких брали участь заступник Шабана Дельмаса (із мерії), ректор університету, керівник секції славістики професор Верре, багато гостей, насамперед викладачів і студентів. Тепло відгукнулися про нашу педагогічну діяльність. Галині подарували цінну вазу, адже вона вже 3 роки навчає російської мови на курсах при товаристві. Нам зі Світланою було вручено цікаві ілюстровані краєзнавчі видання про Бордо — «L'amour du Bordeaux».

На урочистостях були присутні і професор Конт, і Ольга Павлівна, і знайома сім'я старого іспанського комуніста, і Наталя з Песака, і викладачі ліцеїв та робітники, головним чином слухачі курсів російської мови. Переважно це молодь. Дехто з молодих гостей виступав у другій половині вечора (Даніель, Марк, Рене). Демонструвалися також фільми про Москву, Ленінград, Київ, Сочі та ін. Щоправда, активіст товариства месьє Кабан, який показував ним створений фільм, довго привертая увагу до кадрів, де літні товсті жінки асфальтували доріжку на території Софійського собору. Відсутня техніка, нелегка фізична праця, і специфічні пози жінок, одна з яких повернута за-

дом, — усе це мало зовсім не естетичний вигляд і викликало сум у нас, а в частини французької аудиторії насмішку або й певне злорадство. Світлана втрутилася в розмову з коментарем, що працюють переважно самотні жінки, або ті, які не набули кваліфікації. А взагалі месьє Кабан любить ставити свої акценти на проблемах і негараздах наших.

Загалом же вечір був цікавий. Чимало дружніх слів було сказано про наш народ, і про взаємодію Франції та СРСР у різних галузях суспільного життя, зокрема в освіті та культурі. Тепло прощалися з нами всі присутні. А один торговець вином довго кружляв біля мене й зумів усе-таки вловити момент, щоб вручити візитку й запросити спробувати на смак його вин.

Зустрів на вечорі й «земляка», неприємного типа (Белов, здається, його прізвище). Питав іронічно-удливо мене: «Що, медаль вам дадуть за вашу роботу?» Такою була його реакція на похвалу наших занять тими, хто виступав. Але не такі типи роблять погоду в товаристві, а дружньо налаштовані громадяни Франції, які виражають прагнення до співробітництва економічного, наукового, культурного. І цьому можна лише порадіти.

До свого помешкання повернувся незадовго до півночі. Провів нового знайомого Юрія до його гуртожитку, і моя милість приплеталася після денних походів і вечорниць до своєї бордоської келії.

Завтра ми запрошені на товариську вечерю до молоді з товариства Франція — СРСР, а саме до Даніель — секретаря відділення в Беглі.

А в четвер на вечір хоче забрати нас зі Світланою до себе Рене. Своєрідний прощальний вечір вони влаштовують задалегідь, бо Світлана від'їжджає в цю неділю, а я, мабуть, наступної суботи. Дещо маю допрацювати статтю з лінгвопоетики. У середу, як завжди, маю заняття із Жаком.

Уже перша година 10 червня. Гарних снів моїм милим Лесі та Ясику і тобі, Раю!

11 червня

Центральною подією вчорашнього дня була, звичайно, вечірка в Даніель. Галина Анатоліївна не поїхала через зайнятість підготовкою екзаменаційних завдань, а ми зі Світланою Костянтинівною скористалися запрошенням. Забрали нас молоді люди: Рене та його дружина (він — студент, а вона працює в мерії). Я дорогою взяв букет квітів і захопив останнє зі своїх сувенірів — пляшку перцівки.

На зустрічі були батьки Даніель (з батьком, як виявилось, я познайомився раніше), моя студентка Жоель із сестрою, Марк (активіст товариства), симпатична пара тунісців (він — асистент з арабської

мови на нашому факультеті, а вона — студентка), пізніше підійшли ще дві пари — з Танзанії та Марокко.

Пригощали смачними стравами й напоями. Спочатку пили апетитиви, а потім — бордоські червоні вина, нашу і туніську горілки. Я звернув увагу, що горілку, називаючи її алкоголем, французи пропонують після інших напоїв і страв, навіть десертних. Отже, організм готовий приймати певну дозу високоградусного питва без загрози швидкого сп'яніння. Із застільних страв дуже смачним був засмажений кріль зі сливами. Легкі закуски, сир, фрукти — все це було також, як і завжди у французькій кухні.

За столом активно дискутували. Тон задавав Марк. Як це, мовляв, у ГУМ'і спочатку платять, а лише потім одержують товар (очевидно, тут має місце недовіра до покупця). Згадав він і розмову свою в Ялті із трьома пов'язаними (чому ж ми заперечуємо, що вони в нас є). Допитувався, чому Полтава два роки тому була закрита для всіх іноземних туристів. А звідки я знаю, чи справді це мало місце? А загалом хлопець дружньо налаштований до нас, радянських людей. Заявив, що симпатизує комуністам, і сперечався з Рене, який нас підвозив, оскільки той соціаліст (за характеристикою Рене, *промітеранець*). Світлана, яка добре володіє французькою, втручалася в дискусію, підкреслюючи наявність вигадок і перебільшень щодо наших проблем. Недоліки є скрізь, і їх можна завжди знайти, тим більше, якщо спеціально шукати, однак наші негаразди, на думку моєї колеги, не є суттю радянського життя.

І Марк, і Даніель цього літа (можливо, пізніше — у вересні) планують бути в Ялті. Тому й приглядаються до всього, що діється в Радянському Союзі.

Пара тунісців запросила мене до себе на суботу. Довелося відмовитись. А наступного року, сподіваюсь, продовжимо контакти. Коли підвозили мене до гуртожитку, то розпитували про Москву. Привезли мене на *rue de Budos* десь о пів на першу.

Запросив мене на каву наступної середи і мій рятівник — дантист. Можливо, сходжу. Його дружина вчилася на відділенні славістики й володіє російською мовою. Її позитивно характеризувала Ольга Павлівна.

Після обіду, коли я йшов до банку за грошима, мене з авто помітила Жеральдіна й почала гукати: *Vladimir! Vladimir!* Ольга Павлівна з Володиною дівчиною їхали до невістчиного дідуся. Поїхав і я з ними (після влаштування банківської справи). І не шкодую. Старі живуть на другому березі Гаронни (їхали туди й назад через красивий величний міст). Село належить до округу Бегля, де мером комуніст-

ка. Дідусь Сабіни — теж комуніст. Показував він мені свій партійний квиток. Виявляється, що внески тут платять у сумі, яку сам партієць визначає (але не менше 5 франків). Дідусь є пенсіонером і сплачує щомісячно саме по 5 Ф. Як і Ольга Павлівна та П'єр, старий у війну був у полоні. Фашизм називає найбільшим усесвітнім злом, яке довелося пережити його поколінню.

Старі обоє не дуже вдоволені сьогоденням Франції, аристократизмом президента Жискара. Жалкує старий, що, мабуть, і помре, не побачивши соціалізму у Франції. Він організатор місцевої профспілки. Каже, що навіть священник у їхній комуні є комуністом. Мер багато допомагає пенсіонерам. Вони й житло одержали завдяки керівникові мерії. Ветеранів праці тут оберігають від податків, часто несправедливих і непомірних.

Нелегкою є доля внучок (Сабіни та її сестер). Батько дівчат загинув у Марокко. Дівчата за віком різницею в один-півтора роки, найстаршій Софі 20 років (закінчила лицей, курси друкарок, а працювати не хоче). За словами Ольги Павлівни, дівчата схильні розважатися, вести надто вільний спосіб життя. Сабіна, так само, як і старша, рано взнала хлопців, і маму Володі турбують її стосунки з сином. Найменша із сестер (Маріам, до речі, найсимпатичніша) стала коханкою 35-літнього чоловіка. Той тип хотів втягти її в коло повій, зробити професіоналкою, щоб мати з цього добрі гроші. Мати працює й дізналася про все це недавно. Після загибелі чоловіка вона теж не задумувалася над вірністю йому. Сім'я бідує, бо страховка за батька закінчується. Щоправда, дідусь і бабуся не залишають сім'ї у біді, матеріально підтримують.

Згадав старий, що в Німеччині спілкувався з багатьма полоненими українцями. Підневільно працював він у Аахені. Будь проклята та страшна пора!

Весь день сьогодні тяжко на душі. Прочитав зранку в п'ятому числі «Дніпра» поему Бориса Олійника «Урок». Страшний факт узятий в основу — розстріл семи тисяч жителів села Карагуєвіць (у Сербії, неподалік Белграда), у тому числі трьохсот гімназистів (покладсно, з учителями). Очоловав те злодіяння майор Кеніг. Поема вражає, проймає всього, психологічно густа. Забувати таке — переставати бути людиною. Ось цей урок поет нагадав юному синові своєму.

Написав під вечір лист до Парижа з проханням вислати квиток на проїзд Бордо — Париж. Галина Анатоліївна подала зразок тексту, вона занесла його мені, коли я екскурсував (спасибі їй за турботу). Сподіваюсь, що встигнуть надіслати, адже коштує квиток близько 100 франків.

За Акбаровим рецептом купив ліки для Юри, бо страждає тільки так. Можливо, допоможуть позбутися болю. Хотілося б вірити в це.

Учора зранку працював над статтею. Закінчити б її до від'їзду. А вдома маю побільше побути з сім'єю, з маленькими моїми Лесею та Ясиком. Як ви там із мамою? Бабусине здоров'я покращало? Чекайте, дорогі, я вже зовсім скоро приїду.

Розписався і перейшов до 12 червня, бо вже чверть на першу. Закругляюсь, оскільки зранку маю йти на засідання секції (на 9.30). З півгодини прочитаю — і хай мені сон гарний присниться. А вам, родино моя, досипається вже майже. Звичайно, якщо всі здорові. Вірю, що все саме так.

Коли повертався з пошти, зайшов до парку біля мерії трохи перепочити. Загалом Бордо на парки біднувате. Не те Харків, а особливо Київ і Полтава, що потопають у зелені. У парку гралося зі своєю старшою сестричкою маленьке дівчатко (мабуть, віку Ярославчика). Із хвилюванням спостерігав, і захотілося й собі побавитися з малявкою. Нещодавно в Даніель мав можливість навітшатися її донечкою Анісою, котрій пішов другий рік. Таке гарнісіньке чорнявеньке дитя. Мені зараз ті, що бавляться зі своїми малятами, видаються щасливими по-справжньому.

У надвечір'я пройшла невелика гроза, і відразу посвіжіло, бо весь день стояла неможлива задуха.

З годину дивився «Графа Монте Крісто» на телебаченні. Ця стрічка, як і відповідна книга, втілює все краще, що є у французів (і веселу вдачу, і амурні пригоди, і зовнішню привабливість багатьох). Але здебільшого на екрані буває пустопорожня розважальна продукція (я, здається, у раніших записах зауважував щодо цього). Незадоволені своїм телебаченням, зокрема, і старі, з якими я сьогодні познайомився.

13 червня

Учора зранку — сюрприз: одержав лист від кумів Мараховських. Лідія Андріївна пише про свою сім'ю, про школу; згадала, що й Рая з дітками в Барвінковому, хоч вони й не зустрічалися досі. Передає вітання від колег, наших спільних друзів. Жаль, що про Раю нічого більше не знає. А за вість із рідного краю я щиро вдячний.

Першу половину дня провів на секційному засіданні. Мова йшла насамперед про не вирішену досі проблему переселення, про плани на новий навчальний рік (фінансування, набір, організація процесу навчання). У кінці робочої частини професор Верре вручив Галіні Анатоліївні подарунок — великий альбом репродукцій картин художників-імпресіоністів. Адже Галя відпрацювала тут три роки

і від'їжджає з Бордо без повернення наступного року. Колега-співвітчизниця була розчулена й розцілувала завідувача відділення. Присутні студенти весело вигукнули підбадьорливе: *Горько! Горько!*

Домовився з секретаркою Франсуазою, що після закінчення її робочого дня прийду друкувати свій звіт. Закінчуватиму, очевидно, в суботу, коли друкарка буде вихідна.

У мисливському магазині придбав на замовлення Віктора Воробйова дещо для рибалок (жилка, гачки). Таких саме гачків, як хотів Віктор Васильович, не виявилось, але початок зроблено. Ще пошукаю, і, сподіваюсь, риба зі Псла та Сіверського Дінця від нас ніде не подінеться.

Як і домовлялися раніше, увечері нас із Світланою забрала Марі-Берт до Рене та Жанін. Всі були святкові, урочисті. Після смачної, як і завжди в них, вечері господарі вручили нам цінні подарунки: Світлані — декоративні тарілочки з текстуальними побажаннями, а також кілька книг про Францію, а мені — костюмчик для Ярослава, сарафанчик і кофтинку для Лесі, 3 прекрасні ілюстровані книжки про Францію (Бордо, Париж і Францію загалом) — для нас із Раєю, власне для всієї сім'ї. Так багато уваги приділяють нам нові наші друзі, і ми вдячні їм за це. Для Жанін і Рене, для Марі-Берт також наступного року маю привезти щось цікаве, красиве, пам'ятне (зокрема, й козацьку люльку, яку хоче мати Рене). А ще тут дуже високо цінують українські писанки, різьбу по дереву, записи народних та авторських ліричних пісень і т. ін. Щиросердно дякували ми Жанін і Рене за гостинність, щирість і дружбу. Можливо, ще побачимось до від'їзду із цією милою сім'єю, з якою зріднилися за тривале спілкування. Але зустріч буде за умови, що колега-харків'янка Лариса Григорівна не приїде наступної неділі. Треба буде познайомити її з Бордо.

Ладислав до цього часу не повернувся з Братислави. Можливо, затримка з візами для дружини чи інші якісь поважні причини. Обіцяв приїхати ще 10 червня.

Через тиждень, як одержу платню, зможу відбути на Париж. Почав особливо хвилюватися в цю передвід'їзну пору. Вчора навіть ключі забув біля поштової скриньки, а потім розшукував (гадав, що згубив). Швидше б пролетіли ці кілька днів, бо подумки я весь час уже в дорозі й навіть удома, поряд із вами, дорогі мої, любі, милі.

15 червня

Дещо встиг зробити за минулі два дні. По-перше, видрукував річний звіт про навчальну роботу. По-друге, привів у порядок усі свої речі (потроху треба пакуватися). І, по-третє, наблизився на 2 дні до зустрічі з домом рідним, з моєю дорогою сім'єю. Переглянув учора

по телевізору футбольні змагання — фінал Кубка Франції. Виграла команда з Сент-Етьєна. На матчі був присутній і потім вручав кубок президент Жискар д'Естен. Трибуни паризького стадіону, звичайно, були переповнені.

Останнім часом багато розмов ведеться про долю повій у Франції. Самі ті жінки вимагають покращення санітарно-медичного їх догляду й навіть своєї профспілки, оскільки сексуальне обслуговування чоловіків вважають за свою професію і ставлять на рівні з будь-якою працею. Виступав із цього питання й міністр внутрішніх справ Понятовський, повідомив про внесення певних пропозицій до сенату. А взагалі тут досить складно переплелось багато чого: і моральне падіння, і трагедія, і соціальна невлаштованість. Справедливо, як мені видається, було наголошено в одній із телепередач, що узаконення проституції веде до атрофування почуття материнства, до перетворення жінки тільки на джерело задоволення чоловічих утіх, забаганок.

Із факультету дали нам запит до банку для одержання платні за червень дещо раніше, ніж звичайно. Якщо це вдасться, то хотів би виїхати до Парижа 21 червня. Там потрібно буде з тиждень чекати віз, то маю намір продовжити знайомство із французькою столицею.

У Бордо сьогодні хмарно, прохолодно. А як у вас, дорогі мої? Чим ви сьогодні зайняті (адже неділя)? Як відчуває себе бабуся Фрося? Хочу вірити, що всі ви здорові і тепла погода дозволяє вам перебувати на свіжому повітрі. Те, що тут спала спека, мене влаштовує. Кілька попередніх днів зовсім не було апетиту й ніяк не міг утамувати спрагу. Коли приїду, ти, Раю, знову скажеш, що я схуд. Але знаю, що ти швидко поправиш. Стомилася ти, люба, більше за мене. Знаю. Тому й намагаюся прискорити нашу зустріч. Якщо в міністерстві приймуть відразу звіт і буде якийсь поїзд кавказький, то їхатиму до Барвінківського, не зупиняючись у Харкові. Свій день народження, якщо план зреалізую, проведу в родинному колі — з тобою, Раєчко, з Ясиком і Лесею, з мамою нашою.

16 червня

До вчорашнього запису маю додати ще кілька слів про вихідний день. Після ранкових моїх занять заїхав Рене із дочкою Франсуазою забрати до себе на обід. Галина Анатоліївна, яку вони теж хотіли взяти з собою, зараз подорожує (вона в Клермон-Феррані у своєї колишньої студентки). Обідали, чаювали й вечеряли в цих таких близьких людей — Жанін і Рене. Запрошували після повернення з канікул звертатися відразу до них, а при потребі й зупинитися в них. Добра, гостинна, привітна родина.

Відвозила мене з гостин Марі-Берт. Біля гуртожитку зустріли Ладислава, який нарешті прибув із дружиною. Зайшли до мене випити кока-коли. Марі-Берт хотіла побачитися з Акбаром, але того не було вдома. Подарував я Маші-Берті, як жартома називає її Рене, комплект листівок про Бахчисарайський історичний музей. Після проводів її та Ладислава, довго не міг заснути, оскільки подумки знову й знову був удома, разом з усіма своїми. Коли сон усе-таки знайшов мене десь посеред ночі, то снівся батечко мій (ніби одержав телеграму про його стан здоров'я). Десь під ранок приснилася ти, Раю, навіть не запам'яталося, як саме. Але снилося щось приємне, радісне.

Сьогодні одержав лист із Парижа від Лариси Григорівни, котра повідомила, що вони в Бордо не приїдуть (обрали Ламанш для подорожі). Квитки вона з колегами замовила на 27 червня, а я за дату від'їзду обрав 28 червня. Приїду до Москви у понеділок (це добре, бо треба буде заходити до міністерства).

Познайомився з дружиною Ладислава. Типова слов'янка — пишна, гарна вродою, сильна жінка. Вона, як і чоловік, словачка. Їздив із подружжям Лапшанських на факультет і в супермаркет Suma. Щоправда, у тому величезному базарі мало покупок зробив: пляшку кон'яку, а точніше — арманьяку, какао для дітей і кави для дорослих, а також деякі харчі для себе на ці дні. Назавтра Лацо та його дружина запрошують у подорож до Періге. Маю намір поїхати, бо там є багато цікавого, зокрема історичних місць (про це сказали мені тутешні знайомі).

До Парижа з подружжям Лапшанських поїхати не зможу, бо не встигаю підготуватися, вирішити факультетські та від'їзні справи. А добре було б потрапити пораніше до столиці світу, як називав Париж Віктор Гюго, щоб більше побачити пам'ятного, неповторно-французького. За будь-яких умов до рідної хатини потраплю не раніше 1 липня. Хай би було хоч так, бо, здається, не дочекаюся щасливої миті зустрічі з родиною та друзями, зі своїм, українським оточенням, власне — з домівкою.

Повернувся кілька хвилин тому з телезалу. По другій програмі передавали виступ Ж. Ширака, чи конференцію, як було анонсовано. Перебиваючи прем'єр-міністра, заганняючи його на слизьке (здебільшого справедливими претензіями), говорили всі разом, і це нагадувало балаган звичайнісінький. Занадто демократично поведуться тут із главою уряду, принаймні так сприймається мною. А третя програма передає кінокомедію, і з сусіднього залу чути весь час регіт. Справді там були смішні кадри про двох диваків, коли я заглянув туди. Додивлявся комічну передачу до кінця й пошкодував, що не прийшов у цей зал спочатку.

В обід зателефонував до подружжя Іраль і дізнався, що Ольга Павлівна хвора. Сподівається на видужання до середи і збирається звозити Галину до дантиста, після чого обіцяє заїхати до мене. Хотів би передати їй для збереження валізу з книгами та речами. І, звичайно, хочу попрощатися з ними: і з Галею, і з Ольгою Павлівною та її сімейством.

Отже, час, як би там не було, наближається до липня — місяця нашої зустрічі й, гадаю, нашого відпочинку всією сім'єю вперше за останні роки. Згадалося насамперед минуле літо, коли я був і біля вас, і не з вами, рідні мої.

17 червня, ранок

Перекладав учора пізно ввечері книжки, сортуючи, що брати, а що залишати, і знайшов чернетки своїх віршописань, спроб виразити переживання й настрої тутешні. Та невловима поезія, мабуть, десь утекла від мене, забігла ніби далі, ніж колись. А все ж занесу кілька строф, хоча б для підтвердження сказаного.

<i>Коли в шляхи далеких мандрів</i>	<i>І знову ти маленький, хатній,</i>
<i>Стежину рідну вплетемо,</i>	<i>Де чорний хліб і сіра сіль.</i>
<i>Тоді на сон надії марні,</i>	<i>І так солодким та коханим</i>
<i>Лише по пам'яті йдемо.</i>	<i>Димком запахне звідусіль.</i>

*Немов розтанула і зникла
Розлука наша — й сон прийшов.
...Піщаний дюні ноги миє
Син океану — Аркашон.*

А ще знайшлися рядки, писані до Ясикового 2-річчя, але так і не відіслані.

*Хто там? Мадонна у білім халаті?
Добра бабуся чи жінка, сумна й некрасива?
Думаю не про те (навіщо мені це знати?)
Аж поки чую довгождане, трепетно-ніжне: з сином!
Синє, як небо безкрає, — син.
Сиве, як вічність безмежна, — син.
Сильне, як людина безстрашна, — син...
Син, синулька, синочок...
А згодом тримаєш крихітний згорточок,
Мов скарб найдорожчий,
І вслухаєшся в перше — найперше слово,*

*Дивинися зачудовано на крок перший, невмілий...
І ось уже два... Зовсім дорослий чоловічок,
Який багато знає і вже: «Я сам!.. сам»...
Рости, мій коханий, Ярославе наш мудрий,
Явором зеленим усе вгору та вгору
До сонця тягнися,
Та будь у землі корінням завжди,
У рідній землі, —
Так, як люди, навчисься її ти любити
І як явір високий зелений триматись її.*

03.05.75

Ось таким вийшло моє віншування нашого, Раю, дволітнього си-
ночка.

З Лацо і Данкою Лапшанськими здійснили плановану подорож до Періге та околиць міста — краю, з яким пов'язана творчість письменника Ежена Ле Руа. Були передусім у місті, біля собору святого чола (Saint-Front). Куполи округлих форм і справді нагадують чола. Розкішна споруда, дещо відмінна від традиційних із гострими шпилями католицьких церков, передає ідею людської задуми.

Потім побували в поселенні біля шато, яке спалив герой роману «Жаку-бунтівник» згаданого вище французького прозаїка (цікаво, чи є український переклад цього твору; словацький — здійснив Ладислав). У Монтеньяку бачили могилу Ежена Ле Руа з дуже скромною надгробною плитою, що нагадує кам'яну скриню. Там же є і невелика експозиція, що розповідає про події, зображені у творах письменника.

Ладислав подарував господарям свій переклад із дарчим написом. Нас запросили на екскурсію, провели залами безкоштовно як гостей (узагалі за вхід — 3 франки). Ми побачили одяг тих часів, картини побуту селян і ремісників, зображення маленького Жаку та його мами в селянській хаті, відомості про покарання за крадіжку (10 годин навколішки, голова й руки в колодці; після всіх подібних тортур — 14 років ув'язнення, примусової праці). Демонструвалися також вироби майстрів-умільців, зокрема дерев'яне взуття (до речі, добре зроблене), хліб (нагадує українські паляниці) тощо. Макети селян і ремісників ніби живі, створюється враження натуральних сцен. На згадку купили по кілька листівок. Починається тут центральний масив. Природа приваблює якоюсь особливою красою — поєднанням лісистих рівнин і долин, покритих розкішною рослинністю, та невисоких гір, напівлісих, з білизною чи сірістю різних порід.

Поверталися центральним маршрутом, бо було вже пізнувати. Подорожували майже півдоби (з десятої години до двадцятої). І Дана, і Ладислав обоє добре водять автомобіль, та й «Сімса» їхня йде швидко й легко. Дещо втомилися, але враження приємні, якнайкращі. Для Лацо як перекладача — особливо, для мене теж багато пізнавального, а Дана і дещо притомилась, і про діток задумалась, адже лишила в Братиславі на бабусю п'ятирічну Барбару й семимісячного Лукаша.

Увечері запросив Акбар. Слухали музику за чаєм. Заходив Жан-Поль, Акбарів факультетський товариш. Він їде на 2 місяці під час літніх канікул працювати лікарем на Вольту (відібрали всього чотирьох студентів-медиків). Подарував Жану-Полеві кілька рекламних буклетів та комплектів листівок. Трохи поспілкувалися російською мовою (запропонував Акбар, його гість охоче підтримав). Мені хлопці висловили компліменти щодо прогресу у вивченні французької, хоч я свідомий свого повільного набування належних розмовних навичок.

Їхали ми вдень із Лацо через Лібурн, і я з приємністю згадував недавні гостини в Шаламових. Роздивлявся на всі боки, чи не побачу Жільберта або когось із його родини. Учора послав їм лист, ще раз подякував за прийом, попрощався на час канікул.

Завтра, якщо завідувач секції відпустить, попрощаюся з колегами та студентами. Все-таки звикаєш, і розлука бентежить, бо є тут часточка душі твоєї, твоя праця. Навіть Бордо, з якого намагаюся утекти пошвидше, стає ближчим у ці дні, напередодні розставання. Можливо, я ще повернуся сюди, а ось Галина та Світлана прощаються міцніше (може, назавжди), оскільки наступного року точно не приїдуть.

Зовсім мало залишається до від'їзду — десь півтора тижня. Як я чекаю тієї миті, коли ми всі будемо разом, родину моя дорога, крихітки мої — і донечка, і синочок. І мама Рая та бабусенька так само, як і я, з нетерпінням ждуть не діждуться нашої зустрічі. Хай вам усім легенько гикається в ці дні, бо я згадую вас часто-часто, практично постійно думками з вами, у нашій рідній затишній хатині.

18 червня

Щойно розпрощався з Ладиславом і Даною Лапшанськими. Все-таки чимало часу провели ми з Лацо, багато переговорили, нудьгували разом, у теніс і в шахи грали — всього було за минулі кілька місяців. Обмінюлись адресами. Можливо, доведеться колись зустрітися. Лацо не виключає свого приїзду наступного року, хоча тут відпрацював уже 3 навчальні роки. А коли випаде така можливість, то хотів би прибути з сім'єю — дружиною та дітками. Добре було б і для Раї, якщо ми теж будемо тут усім сімейством.

Цей день виявився не зовсім відповідним очікуванням. У банку, куди ми їздили з Ольгою Павлівною, грошей не одержав (пообіцяли видати лише в п'ятницю після обіду). Домовилися обмінятися чеками з мадам Граль (про суму дізналися — 2700 франків). Спасибі Ользі Павлівні, яка постійно мене виручає, підтримує. До кінця червня вона зможе отримати за моїм чеком.

Професора Верре не застали на факультеті, і ми з Ладиславом так і не дочекалися його, щоб поговорити перед від'їздом. Телефонем він повідомив нас, що буде завтра. Отже, треба буде після завтрашніх справ зустрітись із завідувачем секції. А ще з Галиною плануємо зробити деякі покупки, зокрема вибрати тобі, Раю, купальник, який ти замовляла.

Листів немає, тому настрої не кращає. Весь час перебуваю у стані напруги, втоми, навіть певної розгубленості перед необхідністю вирішувати чимало справ (із візами, тимчасовим улаштуванням у Парижі, від'їздом із Бордо — чи не затягнеться через страйк залізничників, придбанням ще кількох сувенірів для рідних і друзів). Коли ж нарешті виберуся звідси й попаду до барвінківської оселі нашої, до вас, милі мої, хороші?

Студент-першокурсник Іван Бабенко передав для тітки, яка мешкає в Харкові, маленький подарунок (парфуми), вручив і мені одеколон. Як я не відмовлявся, він залишив на згадку про наші заняття з російської розмовної. Екзамен він здав успішно. Я вже зазначав, це в моїй практиці вже третій теско двох попередніх (учня і студента). Так усе переплелось в нашому житті. Може, й далі трапиться знайомство з новим Іваном Бабенком.

Колегам Калініну та Зав'ялову подарував сувенірні ручки із зображенням Івана Франка та книжечки з розповіддю про пам'ятні місця нашої країни, України зокрема, пропоновані екскурсантам для відвідин.

Студентки-першокурсниці, з якими працював Всеволод Калінін, пригостили нас усіх полуницями. З Миколою Іллічем Зав'яловим сперечалися щодо авторства «Тихого Дону», оскільки він схильний вірити вигадкам західних авторів певних стилістичних препаратів. Але вся ця возня мені видається надуманою задрісниками, налаштованими проти видатного письменника. Прочитав у часописі «Огонёк» гарну статтю Ю. Бондарева про ювіляра (Шолохову — 70). У «Вітчизні» чи «Дніпрі» друкувалася невелика ювілейна стаття Олесь Гончара, мені сподобалась.

Микола Ілліч шкодує, що ми мало зустрічалися протягом року. Надалі хотів би, за його словами, частіше запрошувати на каву та чай, до того ж — кількох колег відразу. Можна було б проводити цікаві плідні дискусії. Сам він романтик натурою, збирається писати ро-

ман. Як виходець із староємігрантської родини Микола Ілліч здебільшого критично ставиться до багатьох аспектів радянської дійсності, зокрема в питаннях ідеології (тут з окремими його аргументами важко не погодитись). Поживемо — побачимо, куди попливе човен М. І. Зав'ялова, що вийде з планів і сподівань останнього. Дякував мені за альбом «Українські писанки» (особливо від дружини, яка є мистецтвознавцем і високо цінує ці витвори народної культури). Багато філософствував мій колега бордоський про природний потяг людини до самовираження, забравшись на свого улюбленого коника *психоаналізу*.

Студенти поступово закінчують екзамени, і *rue de Budos* стає тишішою, спокійнішою. Можна б уже лаштуватися на відпочинок, але передвід'їзні думки й комарі ще довго не дадуть заснути.

19 червня

Проте сон здолав відносно швидко. І день наступив кращий, ніж учорашній був. Почався він з твого, Раю, листа. Спасибі сердечне. Вірю, що ви не менше від мене заждалися. Але часу, який ніби навмисне минає так повільно, ми не можемо пришвидшити. Зовсім небагато залишилося чекати, мої милі. Я скоро приїду. Гроші в банку одержав за чеком Ольги Павлівни. А на факультеті мав розмову з професором Верре. Завідувач секції запросив і на наступний рік. Поговорили й про наукові інтереси відділення славістики. Добре було б відкрити дискусійний клуб, зокрема з питань художнього перекладу. Студенти, за словами завідувача, цією проблемою цікавляться. Мова зайшла і про мою статтю зі стилістики поетичної мови. Професор Верре підтримав мій науковий інтерес. Домовилися про подальшу творчу співпрацю не тільки в навчальній роботі, а й у науковій галузі. Розпитував мене завідувач і про побут у гуртожитку, де мешкаю. Я сказав, що умови для праці та відпочинку там загалом непогані.

Розпрощався із завідувачем секції, деканатськими Франсуазами, колегами Калініним і Зав'яловим — з надією ще зустрітися в новому навчальному році.

Після закінчення Галининого екзамену мій студент Олексій Михайлович Дехник повіз нас із Галиною Анатоліївною на фабрику Мішеля Фаре. Я вибрав там у рекламному залі для себе костюм і плащ (разом 545 франків). Знайомий модельєр Жак пообіцяв завести костюм після підшивки брюк і рукавів піджака до Галини, де я потім заберу.

Цікавою була наша розмова з Олексієм Михайловичем. Заїжджали в кафе, де наш провожатий пригостив нас напоями та тістечками. Цей літній чоловік (1909 року народження) багато згадував. Виявляється,

батько його полковник Дехник мав кінний завод біля Харкова. Мені видалось, що це той, який є і зараз поблизу Лозової. Пізніше сім'я Дехників потрапила до Новограда-Волинського, а потім — до Польщі.

Учора Олексій Михайлович познайомив із дружиною (вона бельгійка, народила й виростила 9 дітей). Узагалі, нарікав наш співрозмовник, емігрантам живеться нелегко поміж чужих. Розповідав Олексій Михайлович, як йому, на початку кар'єри дантиста, молоденькі дівчата за вставлені зуби пропонували оплату *натурою*, бо, мовляв, грошей вони не мають. А ще якась жінка не захотіла знімати після примірки для його дружини черевичків, і йому довелося платити, хоч то була незнайомка. Відчувається, що в старого ще з польської гімназії збереглося почуття власної гідності, прагнення щось довести оточенню, навіть певного гонору, — власне це, як він зауважив, і спонукало його в такому поважному віці стати студентом. Душею молодий — каже про себе. Говорить, не вмовкаючи, пересипаючи свої розповіді приказками, віршовими рядками, анекдотами. Енергії в цього чоловіка хоч позичай. Коли прощалися до наступного року, Олексій Михайлович розчулився, запитав дозволу поцілувати й з'ясовував, чи ми приятелі, чи є в мене дружні почуття до нього.

Після вечері прийняв душ разом із Акбаром, а потім пили в нього каву. Був у Акбара на той час і ліванець Сулейман, який працює, а зараз приїхав складати екзамен за медичну практику — клініку. Хлопець надто цікавиться політикою та спортом. Про київське «Динамо» знає більше від мене. Показував журнальні ілюстрації з фінальної гри за Кубок володарів кубків. Я пояснив йому також, як зміг по-французьки, чому Солженіцину було поставлено вимогу залишити Радянський Союз, відповів на питання, чи є насправді у нас свобода. І Сулейман, і багато хто зі студентів знають лише те, що дає буржуазна пропаганда. Над фактами, які наводимо, нерідко починають замислюватись.

Передостання ніч у Бордо цього навчального року. Завтра Сулейман складає екзамен, а після того хотів би провести прощальний вечір із нами. Можливо, й погломонимо ще за склянкою вина чи пива. А зараз нехай присниться мені щось гарне, що й вам, сподіваюся, сниться, милі мої дружинонько й дітоньки. Уже північ. На моєму годиннику якраз двадцять четверта.

Спокійної ночі! *Bonne nuit!*

21 червня

Остання ніч у Бордо перед від'їздом на канікули. Вже перша година ночі. Згадалося, як я два роки тому так само не спав, бо наступного

дня мав захищати дисертацію. Зараз хвилююся не менше. Так рвуся додому, що місця не знаходжу від переживань.

Зранку з Галиною Анатоліївною ще завітали на місце роботи. Розкланялися перед розставанням із секретаркою Франсуазою та колегою Калініним. Всеволод дав, на всякий випадок, свою паризьку адресу. Взаємно побажали гарних відпусток і приємної зустрічі після канікул. А потім купили з Галею потрібні мені речі (купальник для Раї, валізу й дорожню сумку).

Увечері востаннє, мабуть, цього літа прийняв гуртожитківський душ, склав усе, що маю забирати з собою, у валізи та сумку. Завтра має заїхати Ольга Павлівна за книгами, які залишаю. Тоді ж і розпрощаюся з нею, милою співвітчизницею, та привітною турботливою колегою Галиною Анатоліївною. Проводжатиме на автобус, очевидно, Акбар. Від'їзд буде після 22 години, тому від пропозицій володарок автотранспорту відмовився (хай відпочивають).

Нещодавно пішли від мене Акбар та Сулейман. Останній є соціалістом, як мені здалося, — прокитайського ухилу. Допитувався в мене, чи люблю я Китай. Завтра зранку Сулейман їде до брата в Марсель. Побажали ми один одному гарного *воляжу*, цікавих канікул. З Акбаром завтра будемо весь день разом.

Галині та Ользі Павлівні зранку візьму квітів, бо стільки різних послуг зробили вони для мене. Для Жеральдіни куплю цукерок. Сумно розставатися з цими людьми, з якими аж зріднився за кілька місяців спілкування. Під вечір маю ще зателефонувати до Рене та Жанін, іншої близької тут сім'ї. І відбуваю на Париж. Листа з квитком і досі не одержав. Може, завтра прийде лист. Якщо й не одержу, то їхатиму (звичайно, як страйку не буде). У Парижі треба буде негайно оформляти візу, оскільки на 28 червня заброньоване в мене місце на московський поїзд.

Отже, ще один-однісінький день у Бордо, і зустрічай, Париже, знову, як стрічав 15 листопада минулого року, коли я вперше ступив на французьку землю. Як матиму добрий настрій, вільну хвилину й відбудеться щось варте уваги, то запишу ще кілька слів у цей свій часопис, у бордоський свій кондуїт. Останніми днями деякі відомості фіксував майже механічно. Сподіваюсь, що столиця Франції надихне на деякі роздуми над тим, що доведеться побачити й пережити тут, у неповторному Парижі.

23 червня

Так швидко промайнула субота, що й записати нічого не встиг. Зранку забрав у Галини Анатоліївни переданий із фабрики Фаре кос-

тєм, потім сходив на вокзал, бо налякало мене повідомлення про черговий страйк. Справді до 13-ї години поїзди не ходили (4 рейси було відмінено), але з тим, яким я зібрався вирушати, ніби все гаразд. Повернувшись до гуртожитку, просто вештався кімнатою, перекладав з місця на місце речі, чекав у внутрішній напрузі вечора.

Мій новий костюм Акбарові дуже сподобався. Мені він до лиця, підігнано добре. Буде пам'ять про перебування в Бордо, відвідини славнозвісної фабрики Фаре та про модельєра Жака, гарного хлопця, активіста товариства франко-радянської дружби.

Проводи мені організували Ольга Павлівна та П'єр, Галина та Акбар. Вечеряли в Песаку (в Ольги Павлівни). Господарі підготували рибу, спійману в Гаронні (alose — *бешенка* російською). Я пообіцяв зловити подібну в Дінці чи в місцевому ставку до їхнього приїзду в Харків.

Галину сюди завів Рене, з яким я мав змогу вкотре розпрощатися. Розцідував я не тільки батька, а й дочку Франсуазу, з якою приїхав Рене, побажав дівчині щасливої подорожі до Англії. Мене супроводжували до вокзалу двома автомашинами. Спасибі їм, дорогим друзям.

І ось я в Парижі. Учорашній день (пам'ятна дата початку світової війни й річниця від мого захисту кандидатської) пробігав містом. Багаж із поїзда доправив до Лариси Григорівни, попили з нею кави, і я пішов улаштовувати житло, а потім — до музеїв. Поселився в поганенькому готелі (адресу взяв у Лариси), але відпочити там зміг. Проспав до 7-ї години, до цього часу, коли роблю цей запис. Щось шарудить над головою, але з розчиненого вікна долинає пташиний спів. Приємно слухати, бо вже й розучуєшся сприймати натуральне серед суцільної бутафорії штучного, рекламного.

Відвідав учора музеї Родена та імпресіоністів і ще один раз побував у Луврі. Багато дивного зберігається тут, хоча поспішний огляд музейних залів не дозволяє одержати повне естетичне задоволення від побачених зразків високого мистецтва. Роденівські твори зачаровують пластичністю, динамікою й силою почуття кохання, відтвореного в бронзі, камені, глині. «Руки», «Поцідунок», «Мислитель» та інші скульптури не залишають глядача байдужим. Чудовий сад, у якому розташовано і музей загалом, і скульптурні куточки. Усе у квітах. Гарно, затишно, поетично. Імпресіонізм у нас подається надто однобоко. Багато творів художників відповідного творчого напрямку відзначаються глибиною змісту, особливою експресією, емоційним наповненням. Зокрема, мене вразили кілька таких картин: портрет жінки в хустині, сніданок на траві, Діана та ін. І ще — багато пейзажів, натюрмортів. А Лувр, звичайно, є неперевершеним осередком культурних надбань

(світових, а не лише французьких), особливо пам'ятним. Загально-визнаними шедеврами є скульптура Венери Мілоської, картини Мона Ліза (Джоконда) Леонардо да Вінчі, дівчина за туалетом Тиціана та інші. Є чимало вартого уваги й серед творінь нового часу. До луврських скарбів можна й треба звертатися безліч разів.

Знову в мене попереду 5 днів Парижа. Сподіваюся оформити візу і зразу ж від'їхати на батьківщину. Але маю бажання побувати у Версалі, та й у столиці ще багато таких місць, які варто оглянути. Погода не зовсім сприятлива для екскурсій, дощить, небо покрите хмарами. Хотілось би сонечка, щоб було веселіше переживати зустрічі з невідомим, неповторним художнім світом та історичними пам'ятками Франції, яка з кожним днем стає ближчою.

То ж під кінець мого мемуарного часописання 1974—75 бордоського навчального року занотую *враження п'яти прощальних днів Парижа*.

День перший: понеділок.

Вирішував різні справи, пов'язані з недалеким від'їздом. У Міністерстві закордонних справ оплатили проїзд Бордо — Париж (140 франків, I клас), повернули також децизу за проживання в готелі зразу після прибуття до Бордо. Здав звіт радникові Посольства, сплатив визначені внески. Дізнався, що мене рекомендують до роботи й наступного року.

День другий: вівторок.

Зранку поїхав на Пер-Лашез. На знаменитому паризькому цвинтарі побували разом із Анною Георгіївною (колегою з Петрозаводська). Поклали квіти до стіни комунарів, на могили Моріса Тореза, Едіт Піаф, до монумента у пам'ять Шопена. Бачили місця поховання Бальзака, родини Гюго, Анрі Барбюса, Херубіні та багатьох інших відомих особистостей. Натрапили й на величезну надмогильну плиту Михайлові Омеляновичу Павленкові — українському націоналістові (напис українською та французькою мовами: *керівникові української демократичної держави*; цікаво дізнатися про цю особу щось більше).

Потім обідали в нашому торговому представництві (смачно, домашньому). Провели донеччанку Галину Петрівну (передав нею лист для Раї), а також допоміг Ларисі Григорівні перевезти до гуртожитку її речі з Ліонського вокзалу. А ввечері разом із приємним інтелегентним подружжям Балахонових дивилися телепередачі. Лариса Григорівна пішла сьогодні до Євгенії Іванівни в кімнату (там звільнилося місце), а мені залишила свою.

Наважився і взяв ордер на «Жигулі», хоча планую придбати все ж «Москвич» нового випуску. Як вийде, так і буде. Але пам'ять про перший закордонний рік роботи хотів би зберегти насамперед у душі. А малодоступний удома автомобіль хай би нагадував про бачене й пережите у французькому світі, зокрема в Бордо.

Найкраща пам'ять — це сама Франція, багатомовний і такий приємний Париж. Скільки тут контрасту: інтелекту й краси, з одного боку, гамору й невгамовності з розпустою на додачу, — з другого. Є на що подивитися тут і є над чим задуматись. Оформлення віз затягується, не хотів би гаяти час на бюрократію. Маю нестримне бажання побачити якомога більше приваб тут, у Парижі.

День третій: середа.

Зранку побував у Нотр-Дамі. Слухав молебень і сам помолився. Собор, звичайно, вражає величчю мистецтва архітектури, загальною врочистістю. Заглянув і в церкву поряд, повтішався різнобарвною гамою, грою кольорів. Неподалік знаходиться грандіозна споруда Палацу юстиції. У консульстві дізнався, що візи на п'ятницю будуть готові (потурбувався Слава Успенський). З ним, Славою, та Володимиром Рильським поїхали відразу до посольства. Там ознайомилися з системою розрахунків. Мені виплатили 211 F, це стало певною підмогою до мого не зовсім грошовитого паризького гаманця.

Обідав і цього разу в торгпредстві нашому. Потім знову прогулявся Парижем. Піднявся на тріумфальну арку, полюбувався промінням вулиць від *place Etoile* (площі Зірки). Зайшов до музею французької скульптури. А під кінець відвідав великий торговельний центр «Таті», де придбав деякі дрібні речі.

Сьогодні Париж особливо радісний, сонячний, красивий. Може, перед розлукою хоче порадувати, залишити якнайкраще враження. До Версалю, очевидно, цього разу не вдасться з'їздити. Зроблю цю подорож наступного року. А тепер маю бажання подивитися як слід і на вечірнє місто. Уже за північ (третя година ночі), тому перериваю свій денник, бо розповідь про Париж можна продовжувати й продовжувати, до того ж краще, ніж у мене виходить, бо столиця Європи вміє зацікавлювати, вабити. Лагідної ночі родині моїй і всім добрим людям! А Париж не замовкає, не спитьсья йому.

День четвертий: четвер.

Зранку були в посольстві. Потім пішов із ленинградками на Північний вокзал, де змінив квиток із 28-го на 27-е, щоб їхати разом

з усіма харків'янами. По дорозі на вокзал підобідали в кафе: їли смажену картоплю, сандвіч і пили пиво.

Увечері організували спільну вечерю (ініціатори: Євгенія Іванівна Олексюк із Києва, Лариса Григорівна та Балахонови — Віктор Євгенович і Галина Іванівна; до них приєднався і я). Пили французькі вина, їли картоплю з м'ясом, звичайний фруктовий десерт і сир. Жваво розмовляли, ділилися враженнями від останніх днів паризького побуту та екскурсій у цьому надзвичайному місті. Співрозмовники мені дуже сподобались: щирі, розумні люди, сповнені гумору, інтелегентні, тактовні.

А потім Євгенія Іванівна, Лариса і я пішли дивитись нічний Париж. Пройшли пішки майже весь центр. Помилувалися фантастично-чарівними вогнями на мостах Сени, спускалися до берега річки, де бачили клошарів і чимало мандрівників, що відпочивали, спали на теплому від денної спеки камінні. Таких зустрічали й на газонах біля собору Нотр-Дам, де, крім того, були групи молоді з гітарами, а також закохані пари, які цілувалися. Траплялися й «нічні метелики», але ніби нечасто.

День п'ятий: п'ятниця.

Візи були готові в першій половині дня (перехвилюювався тільки). Узяв у магазині ще кілька моточків мохеру. Шукаючи магазин фарсів на Сент-Дені, заглянув до торгівлі сексуальними речами й отетерів. Чого там тільки немає: книги й фотографії всього і всякого, фалоси чоловічі й гумові дівчата, навіть не додивився, вилетів пошвидше звідти. Стало не по собі. Мабуть, я психологічно й морально не готовий сприймати весь цей рекламований, фізично акцентований секс замість того розуміння любові, кохання, яке склалося в мене в рідному середовищі, у нашій моралі й культурі народній.

Останні дві години провів у метушні, не впевнений був, що вчасно приїде Аркадій Філіппов із візами. Довелося допомогти колегам із вантажем (натягався так, що навіть хвора печінка нагадала про себе). Радник Посольства пожартував, що в Бордо наступного року сподиватиметься на пригощання українським салом та горілкою з перцем.

Посеред дня заскочив у метро до вагону першого класу і ледве не був оштрафований. Ревізорка посміхнулася з мого розгубленого вигляду й змилювалась. З наступної станції я перейшов до II класу згідно зі своїм квитком.

І ось о 16 годині 27 хвилин поїзд рушив на Москву. Наша дружна компанія (Євгенія Іванівна, Лариса Григорівна, Валентина Кухтенко, Ігор Меркулов і я) повертаємося після річних трудів праведних до рідних місць.

Лариса Григорівна придбала-таки «мішок сміху» та потішає зараз нас цією дурничкою. Розповіла вона, як у метро випадково натиснула кнопку й апарат запрацював. Парижан нічим не здивуєш, а власниця цієї химерної штуки дуже переживала. Тут можуть на людях цілуватися, з'являтися напівголими у громадських місцях. Такою є свобода моралі і вчинків, що для нас є дивним.

До побачення, Париже, до наступних зустрічей! Наповторний ти і в красі своїй, і в дивацтвах, і в культурі та здобутках, і в бідах та повсякденних клопотах. Заснув я швидко й спав як убитий. Десь о 4-ій ночі до мене в купе підсіли два німці з Гамбурга. Ішов уже день шостий, не паризький, і навіть не французький, бо проїхали і Францію, і Бельгію.

28 і 29 червня

Кілька дорожніх нотаток у вагоні поїзда. Суботній день минув у розмовах. Обідали гуртом, їли те, що мав кожен із нас. Знайомився з новими пасажирями. Один із моїх супутників сказав, що його часто зовуть Вітькою (він Вільгельм). У Гамбурзі він служить чиновником суднобудівної компанії. Балакучий, говорить поперемінно і російською, і німецькою мовами, іноді навіть окремі українські слова вставляє. Їдуть вони з сім'єю (дружиною, сином і двома дочками) до Вільнюса, з пересадкою в Мінську. Пригощав мене коньяком, схоже, що чоловік любить випити.

А в купе, де Лариса Григорівна та Євгенія Іванівна, познайомився з французом, який із сином Еріком (учителем географії та історії одного з французьких ліцеїв) уперше їдуть до Радянського Союзу. Переживають, хвилюються. Старий сказав, що хоче взяти жменьку рідної землі на могилу мами. Говорив він про схожість характерів росіян і французів. Ерік пробував говорити російською мовою, і виходить смішно, хоча зрозуміти можна.

Серед ночі, коли переоформляли поїзд, вийшли з Валентиною Андріївною Кухтенко до вокзалу. Там слухали концерт фольклорного ансамблю з Колумбії (їдуть на запрошення до Москви). Красиві дівчатка й спортивні хлопці аж літали, танцюючи, червоні накидки розвівалися й нагадували крила. Симпатична дівчина розповіла по-французьки, що в них любительський колектив, що виступає цей ансамбль у різних країнах. Їхати їм важко, бо сидять і стоять весь час (спальних місць не мають). Але їм не сумно, адже безперервно співають, танцюють, підтримують бадьорий настрій.

О двадцятій хвилині на шосту розсталися з Вільгельмом та його сім'єю. Залишився один у купе й роблю цей короткий запис. Писати складно, бо літери розбігаються від тряски.

Сьогодні о 14.30 будемо в Москві. Перевів годинник на 2 години вперед. Планую зупинитися в Карпенків на одну ніч, якщо вони не на дачі, а завтра владнати справи в міністерстві, щоб відразу виїхати на Барвінкове. Збулися б мої плани — і був би я вже 1 липня десь удень серед моїх милих маляток з Раєю і мамою. Живу цією миттю зустрічі, моя родино. Люблю вас усіх, рідні, любі, найдорожчі, поспішаю до вас.

Отже, Франція (з Бордо і Парижем) зараз за сотні кілометрів. Поїзд мчить до Москви, знає, відчуває, що нам так хочеться швидше потрапити до рідного дому.

До побачення, моя нова знайома, багато в чому близька й симпатична Франціє! До нових зустрічей! *Au revoir! A bientôt!*

Доброго дня, батьківщино! Здрастуй, недалекий доме рідний! Здрастуй, мила моя родино, з якою ось-ось зустрінусь!

Спішу до вас, пролітаю на крилах надії через мальовничі білоруські ліси...

29 червня 1975 року. 6.45 (між Мінськом і Смоленськом).

1975—1976 навчальний рік

19 жовтня 1975 р. Дума перша.

Цього разу і Париж, і Бордо не викликали особливих емоцій, як це було при першій зустрічі в минулому році. Справді звикаєш до всього. Бордо, щоправда, відчувалось у чомусь «своїшим» порівняно з Парижем, але не набагато. Як там не було б, а не вдома...

На аеродромі Бурже 17 жовтня о 13 годині нас, викладачів, зустріли Аркадій Філіппов із нашого посольства та представник французького Міністерства закордонних справ. Обід, оргсправи, вечерея і ночівля в готелі Новому на вулиці Праги — все це здалося одним ковтком.

Домовився з Аркадієм про доручення для Раї, що особливо важливе для її майбутнього приїзду. Скромно відзначили 50-річчя колеги Володимира Олексійовича Рильського кількома пляшками пива. А 18 жовтня о 7.55 з Галиною Олексіївною Коротковою (нова колега русистка з Ленінграда) відправились на Бордо.

Дорогою знайомив пані Галину з майбутньою педагогічною діяльністю на відділенні славистики, заспокоював, бо вона надто хви-

лювалася. До всіх її переживань додалося те, що вона забула золотий кулон у готелі. Слава Аллаху, знайшовся (телефонували з Бордо), надішлють пакетом.

Зустрічав нас професор Верре. Допоміг улаштуватись обом і попередив, що навчальний рік на славістичному відділенні розпочнеться 1-го листопада, а наступного тижня відбудеться засідання ради секції. За його словами, у старому приміщенні будемо ще років два. Отже, на мій час будуть старі місця — і роботи, і житла.

Зателефонував до Рене та Жанін, а також до Ольги Павлівни та П'єра Граль. В обох родинх усе гаразд. Пані Ольга обіцяла мені завести валізу з книгами, залишену при від'їзді, а також посуд, який Галина Штукатурова залишила для нас.

Вечеряли з Акбаром у Мішеля в Талансі, куди прибули за листами моему індійському сусідові в помешканні. Мішель чергував у госпіталі, а щедра господиня почастивала нас. Після вечері повезла нас до гуртожитку. Дорогою заїхали до Мішеля в лікарню, на його чергування. У розмові молоді люди цікавилися моїм ставленням до надання Нобелівської премії академікові Сахарову та переговорів між Л. І. Брежневим і президентом Франції. З моїми оцінками співрозмовники головним чином погодилися, хоча й дали деякі свої коментарі щодо офіційного висвітлення цих подій нашою пресою.

Сьогодні, тобто в неділю, знайомив Галину Олексіївну з містом, лікував Акбара, побував у Рене. Під час прогулянки вулицями Бордо потрапили з Галиною на площу Жиронди, де були свідками великого осіннього ярмарку з атракціонами, всілякими розвагами. Бачили багато цікавого, зокрема дитячих ігор.

Вечеряли в Рене та Жанін. Там познайомився з новою викладачкою російської мови в ліцеї Ніною Олексіївною Кучеровою (вона з Москви, вже місяць у Бордо, нарікала на відірваність від сім'ї). Господарям я вручив привезені подарунки: ляну скатертину, дитячий костюмчик, розмальовані ложки, люльку й табак «Золоте руно» (останнє на замовлення Рене), традиційну українську горілку з перцем. Ніби сподобались сувеніри. Почувалось у них так само домашньому, як і раніше. Майже нічого не змінилось Тільки Жан-Ів підріс і став досить цікавим. Сам сидить, має вже один зуб (я пожартував: *на кого?* На це батько відповів: *на всіх*). Гарненьке й смирне дитятко. Сюди б Ярослава та Лесю, то все заворушилось би, ожило. Як ви там, маляточка мої, мабуть, сни передивляється, і не перші, коли я оці записи роблю. Хай вам, любі мої, сниться щось гарне. І мамі та бабусі також.

Ось і почались нові мої думи, нові турботи.

21 жовтня. Запис другий у новому навчальному, а думи друга, десята, сота...

Водив Галину Олексіївну (Галину-ІІ) на факультет, знайомив із секретаркою та консьєржем. Франсуазі подарував цукерки і цигарки (вона, на жаль, продовжує куріння). Секретарка повідомила нас про засідання ради секції у п'ятницю — початок о 14 годині.

З пані Галиною придбали в магазині продуктів на кілька найближчих днів. Акбар купив мені 60 талонів на обіди в студентському ресторані. Я й сховався вечеряти, проте задоволення не мав, оскільки подавали лише поганенький омлет.

Увечері бачився з мадам Гамбашидзе. Схудла за літо на 20 кг. Віддала дочку заміж і тепер зайнялася своєю фігурою в 50 років. Стала як дівка. Сказала, що запросить нас найближчим часом до себе в гості.

Телефонував Ользі Павлівні. Пообіцяла заїхати, щоб допомогти вирішити деякі організаційні справи, зокрема оформити папери на платню. У чеканні мадам Граль і роблю цей запис.

Учора одержав наказ про призначення на роботу. А Галині Олексіївні чомусь немає. Без наказу вона не може оформити рахунок у банку. Можливо, за кілька днів надійде і їй необхідний документ. Звечора провідав Акбара (він продовжує хворіти), послушав у нього чудову музику. На заняття Акбар продовжує ходити і напівздоровий, працює над дипломною роботою, яку тут називають дисертацією. Готується до випуску цей юнак дуже серйозно.

Заплатив за жовтень половину квартирних (тепер житло коштує 175 франків проти минулорічних 135). Ціни помітно зросли, майже всі споживчі товари подорожчали.

Відіслав сьогодні листи Раї та Льоні Авксентьеву. Відповіді, мабуть, надійдуть нескоро. І все спочатку знов: чекання на листи, домівка в снах, бентежні думи...

Ольга Павлівна виконала обіцянку: дзвонила на факультет, де все владнали (заповнили анкети для платні, оформили картки для ресторанних обідів). Родині Граль передав господинею сувеніри. Домовились про зустріч невдовзі у них, у Песаку.

Після обіду з Акбаром відвідав медичну бібліотеку. Мені вона нагадала наш факультетський зал старого приміщення ЦНБ. Поки Акбар оформляв книги для себе, я переглянув один із томів медичного бюлетеня за 1974 рік. Чимало там і про нашу вітчизняну медицину — здебільшого позитивного: про досвід лікування ракових захворювань, організацію санітарно-гігієнічних заходів, зокрема боротьбу із забрудненням атмосфери.

Десь о 9-ій зателефонувала мадам Гамбашидзе й запросила на завтрашній день у гості. Сказала, що хоче прийняти нас із Галиною Олексіївною в себе, а також познайомить нас із ще однією співвітчизницею на ім'я Ліда. Все-таки незатишно їм тут, хоча й ніби задоволені тутешнім життям своїм.

Планую продовжити подальшу роботу над французькою мовою. Паралельно маю підготувати все необхідне для занять з україністики на секції, бо перше листопада не за горами.

23 жовтня

Під вечір заїхала Женя Гамбашидзе з Галиною-ІІ. Відразу вона повезла нас до своєї землячки Ліди, де ми й вечеряли. Подарував господині дві платівки з українськими піснями, серед яких буди й популярні наші «Чорнобривці». Познайомилися з Лідиною дочкою Катєю, яка цього літа побувала в Радянському Союзі. Дівчина вчиться в ліцеї, поїздкою задоволена, захоплена Красною площею в Москві.

Вечеряли шинку з вінегретом, пили чай зі смачним тортом, приготовленим Катрен. Пили вина «Porto», «Ambassadeur», («Польський працівник»). Надзвичайно ароматні, особливо друге.

Женя привезла нас до Бордо десь пів на дев'яту. Вона поспішала на вокзал, щоб провести дочку, котра від'їжджала до Парижа.

Ліда повідомила нас про приїзд представників консульства радянського (із якимсь фільмом). Раді будемо зустрітися там. Працює Ліда в ліцеї секретаркою. Живе з донькою Катєю, а друга дочка заміжня. Чоловік Лідин помер кілька років тому.

У мадам Гамбашидзе тут і мати, а чоловікова мати має 84 роки, вона проживає в Грузії. Женин чоловік часто буває в Союзі, він інженер. У їхній родині троє дітей: дочку зовсім недавно віддали заміж, а сини 20 і 29 років ще холостякують. Хвалилися обидві — і Ліда, і Женя — своїми літніми подорожами. Перша була в Італії, а друга — в Іспанії. За їхніми словами, мали гарний відпочинок і прекрасні враження від побаченого. Звикли ці жінки до чужини за 30 років, навіть у мовленні помітний вплив французької. Так, приміром, Євгенія каже: «Дочка бере поїзд на 10-у годину» (типова французька конструкція). Відчувається, що їм було приємно поспілкуватися із земляками. І це цілком зрозуміло.

Сьогодні водив Галину Олексіївну містом. Після прогулянки в неї й обідали. Допоміг оформити папери на квартплату і взяв частину посуду, залишеного Галиною-І для нас обох. Домовилися, що завтра проведе нову колегу на факультет. Адже на перших порах їй важко орієнтуватися навіть щодо знаходження місця роботи.

Лише зараз помітив, що центр Бордо якийсь пустинний, майже немає зелені, самий камінь довкола, повітря важке. Біля нашого гуртожитку трохи свіжіше й спокійніше. А найкраще, звичайно, у парку міському, проте до нього далеченько.

Бачився з мадмузель Емілією з товариства Франція — СРСР. Вона запросила нас із Галиною на засідання, що заплановано на понеділок (початок о 18.30). Можливо, буде там і пошта для нас. А головне те, що можна переглянути наші газети й журнали, які вони передплачують.

Щодня переглядаю поштову скриньку, але листів не знаходжу. А він, перший лист після від'їзду, такий довгожданий завжди. Скучаю за вами, дорогі мої, тому й чекаю з нетерпінням хоча б якоїсь вісточки від вас.

Французька мова, статті зі стилістики художньої мови, слов'янські мови (насамперед словацька) — це основні ділянки моєї домашньої праці зараз.

До плану підвищення кваліфікації я вніс проведення спецсемінару з художнього перекладу та підготовку лекційних тем із соціолінгвістики. До реалізації цих пунктів плану будуть причетні французькі колеги (консультаціями, апробацією). Просив Леоніда Григоровича передати моє планування до навчальної частини зі сподіваннями на зарахування потім, після повернення, проходження підвищення кваліфікації.

Хотів би знати про харківські факультетські справи. Цікаво також мені, чи приїхали Саша Селін, пані Розвадовська й Кухтенко. Чекаю на листівку з Клермонт-Феррана від Сашка, якщо він тільки прибув. Хотілося б, щоб прибули всі, хто планувався. А ми вже тиждень тут, перший тиждень 1975 — 76 навчального.

25 жовтня

Секційні збори розпочалися о 14.30 і закінчилися, як завжди, за 2 години. Завідувач секції представив нових колег-викладачів (російської мови та літератури Жан-Клод Лян, він повернувся з Лілля; русист Старосельцев — теж вестиме кілька годин російської мови; чеської мови викладач козацького вигляду, з вусами підковою; Галина Короткова моя співвітчизниця, так само русистка), повідомив також, що спеціалісти словацької і сербської мов ще не прибули.

Професор Верре відносно багато говорив про завдання на новий навчальний рік, про нові програми CAPES та agregation. Нинішнього року до програми внесено «Дворянское гнездо» Тургенева, «Ревизор» Гоголя, «Кому на Русі жить хорошо» Некрасова, а також деякі відомості про творчість Ахматової, Абрамова, Розанова і Шукшина.

Перед засіданням підійшов до мене професор Франсуа Конт і повідомив, що має намір читати для першокурсників цивілізацію, зокрема тему «Київська Русь». Значить, у мене буде спочатку 7 годин навантаження, а потім — 8 годин (5 годин мови та 3 години літератури). Це за умови, якщо за програмою *agregation* ніхто не готуватиметься. Своєрідний чоловік цей Франсуа, все на ефекти розраховує (до мене, наприклад, якось звернувся: «*Вовка, можна тебе на минутку?..*»).

Мадам Улятовська (польську мову викладає), з якою розмовляв до початку засідання, осипала мене компліментами щодо моїх успіхів в оволодінні французькою мовою. Зважаю на перебільшення з боку колеги, але все ж якийсь мінімум мовленнєвих навичок маю, і це радує та спонукає працювати далі. Хотілося б досягти набагато кращих результатів.

Розклад мій, як і всіх «слов'ян», крім русистів, буде погоджено на зборах 7 листопада. Тоді будуть запрошені всі, хто цікавиться україністикою. Будемо, зокрема, ми з професором Контом. Отже, заняття мої почнуться лише через 2 тижні. А Галина Олексіївна має 11 годин (середа і четвер) і розпочинає свої заняття 5 листопада.

Після засідання, яке дещо втомило і чужою мовою, і цигарковим димом, прогулялися з Галиною до ліцею й завітали до Ніни. Там і вечеряли. У нашої колеги квартира з 3 кімнат з усіма побутовими зручностями прямо в ліцеї. Після роботи вона залишається одна у великому корпусі, і, як зізналася, іноді буває їй страшно. Двома днями раніше Ніна отримала з дому 2 листи (у неї двоє синів, чоловік-спортсмен) і тільки тепер трохи заспокоїлася, бо перші тижні почувалася самотньо, щовечора, за її словами, «ревла». Наступного тижня ліцеїсти будуть на канікулах, і вона планує поїхати до Парижа.

Вечеряли суп грибний, смажену картоплю, сир, банани, чай. Було зовсім по-домашньому, ситно й смачно, краще від надто одноманітного ресторанного студентського меню.

Перед неділею накупив на вихідні деяких продуктів. Щось пропадає апетит. Крім того, настає поступово нудьга, посилюється почуття ностальгії.

Був телефонний дзвінок із Лібурна (про це сказав консьерж). Очевидно, озвався Жільберт, хотів дізнатися, чи я вже прибув.

Коли були в Ніни, забігала Франсуаза Гоно і запросила нас на обід 7 листопада. Це буде перед зборами секції, де я маю бути. Подякували за запрошення й пообіцяли прийти (я, можливо, дещо припізною через участь у зборах).

У понеділок не забути б послати свою адресу й телефон Аркадієві Філіппову в посольство. Він має пізніше повідомити про Раїн приїзд.

Коли ж листи надійдуть? Так хочеться прочитати вісточку з дому. Як усе-таки не вистачає мені вас, милі мої!

27 жовтня

Щойно повернувся з вечірнього засідання в товаристві Франція — СРСР. Мене зустріли як давнього знайомого: голова Сартуле, активісти-чоловіки Граль, Кабан, Друат та ін., а також жіноча частина — Емілія, Сільветта, Даніель. Була на вечорі й моя студентка Клодін Бернард, яка похвалилася своєю поїздкою в нашу країну (Ленінград — Москва — Рига), дуже задоволена різними екскурсіями. Товариству я представив своїх нових колег-викладачок Галину та Ніну.

На засіданні йшлося, зокрема, про початок роботи курсів російської мови. Я групи тут не братиму, оскільки маю своїх слухачів у студентському гуртожитку. Нехай набирають групи викладачки російської мови.

Говорили також про збільшення продажу радянських автомобілів (нова марка «Москвича» та «Лада»), виставку наших афіш, демонстрування в товаристві фільму радянського (заплановано на листопад) і т. ін.

Розвозила нас по тимчасових домівках уважна Ольга Павлівна. Спочатку заїхали до Ніни, де почаювали і спробували марочного французького вина. Побажали господині успішної подорожі до Парижа, передали листи додому через посольську пошту та офіційні відомості Аркадієві Філіппову.

Після Галини черга підвезення до гуртожитку дійшла й до мене. Ольга Павлівна на прощання вручила мені велику пляшку вина від неї з П'єром, переказала також вітання від Вовиної Жеральдіни. Малі щодня мене згадує, збирається написати лист. Мені це миле дівчаточко так нагадує Лесеньку. Люсині діти навчаються в школі, але Ольга Павлівна доглядає онуків, оскільки дочка почала відвідувати лекції на економічному факультеті.

Прогулюючись учора з Галиною по місту, знову побували на ярмарку. Скільки там усякої бісівщини побачили: і кімнату жахів, і 45 кіл залами сексу, і катання на чортовому колесі під завивання джазу... Далі пішли на набережну Гаронни, щоб відпочити від гаму та вереску. У народному парку неподалік ріки гарно, тихо, свіже повітря. Багато там дітей. Кращого місця для відпочинку не знайти. У каналі, який навколо парку, багато кольорових рибок, плавають чарівні лебеді. Дитячі ігри в парку спокійніші й цікавіші, ніж на ярмарку. Скрізь чепурні газони, квіти. Красиво. Зробив кілька знімків своєю «Вілією-авто». Не впевнений, що вийдуть якісні світлини, але окремі кадри мають вийти.

У Ніни за чаєм трохи поспівали, зокрема «Пісню про рушник», «Ивушку». Галина навіть розчулилась і заплакала. Обидві мої колежанки надто сумні. Звичайно, без сімей нелегко. Особливо перший рік.

Я вигляду не подаю, але на душі так само важко. Постійно думаю про дружину й малят наших. У відправленому останньому листі попросив писати частіше, повідомляти про себе. Адже невимовно сумую без вас, рідні мої.

Останнім часом готуюся до майбутніх занять, працюю над матеріалами з поетичної стилістики для нової статті, студіюю французьку мову.

Зараз 23-я година, і я бажаю спокійної ночі вам, Раю і голуб'ята наші, адже у вас уже за північ. А я ще дещо почитаю і так само спробую заснути. *Vonne rêve!* Гарних сновидінь!

30 жовтня

Окрім домашніх занять, поближче знайомлюся з тимчасово моїм Бордо. Так, сьогодні з Галиною Олексіївною побували в церквах Святого Хреста, Святого Михаїла, у скверіку біля технічного ліцею імені Ейфеля, а також у книгарні на *cours Pasteur* поблизу факультету. Ознайомилися, зокрема, з книгами російською мовою. Є тут твори Шолохова, Чехова, Крилова, Пушкіна, Лермонтова, Булгакова, Платонова, Розанова, Євтушенка та ін., чимало наукової літератури, у тому числі граматик російської мови. Розанов, якого ввели до програми *agregation*, був, як відомо, письменником ідеалістичного напрямку. Твори його видано в ФРН. У передмові та післямові наголошено, що «тускло й зябло было бы в русской литературе без Розанова», бо він возвеличив плоть людську у її самовиявленні. Підкреслено, що цей талант замовчується у нас. Французи, мабуть, насамперед через це особливо уважні до Розанова, намагаються розібратися в його літературній творчості.

Оскільки Ніна через хворобу не поїхала до Парижа, то відіслав листи місцевою поштою. Відписав і мадам Дестанг у Лібурн. Гадаю, що саме вони з чоловіком заходили до нашого гуртожитку в Харкові (за словами сусідів, «якась пара із Франції»).

Листів усе немає й немає. Читаю, дещо пишу, дивлюся телепередачі. Останнім часом місцеве телебачення дуже багато уваги приділяє Іспанії, насамперед фізичному станові Франко. Передають дискусії з поданням різних думок, часто протилежних оцінок диктатора. Всі ніби чекають розв'язки — смерті лідера фашистської партії. У газетних кіосках запитують не газет, а про відомості, чи ще живий Франко. І серед студентів є частина прихильників іспанського монарха.

Їхні аргументи: він не воював, як Гітлер чи Муссоліні, а громадянська війна — то справа іспанців і на їхню користь.

Зустрічав у місті колегу Калініна. Іменує той себе Всеволодом Сергійовичем. Мотається молодий чоловік сюди-туди (основна його праця в паризькій бібліотеці у Вінсені). Планує запросити нас із Галиною до себе в Таланс десь за тиждень-два.

Говорив із Акбаровим братом двоюрідним. Закінчує педіатричне відділення медичного факультету. Через рік повертається до Індії. Скромний, цікавий хлопчина. Уперше за весь час поспілкувався з мадам Кендерян, яка торгує біля нашого гуртожитку. Розпитувала про поїздку додому, чи подобається Бордо. Намагався відповісти французькою, і вона похвалила мої старання. Пробую щось сказати також знайомим студентам. Розумію все більше співрозмовників, і це вже добрий початок, як на мене. Отож робімо подальші кроки в цьому напрямку, пане Володимире!

1 листопада

Сьогодні Франція поминає батьків і матерів. Отже, поминальна субота. Цей день є вихідним. Усі купують квіти й покладають їх на могили рідних, насамперед матері та батька. У церкві відбувається спеціальна меса. Всюди врочисто-сумовиті люди з квітами.

Відвідали й ми з Галиною Олексіївною месу в соборі St André. Відбули всю відправу (тривала одну годину). Внесли кілька монет на пожертву. Органна музика та хор (особливо спів хлопчиків) вражають. Подумалося й мені про маму й папу (саме так ми звикли з дитинства називати його), котрих теж уже доводиться поминати замість спілкування з ними. Нехай пухом буде земля над ними, багатостраждальними батьками моїми, а пам'ять моя завжди берегтиме їхні образи рідні до скону днів моїх, — і там, на дні дитячих перших вражень, маму, що так і лишилася 30-літньою, і напрацьованого й зболеного ранніми дорогими втратами двічі старшого від загиблої мами батька, що пішов від нас у засвіти 63-річним так несподівано (Боже, 5 літ живемо без нього, а ніби вчора ми з ним траву косили наді Псло́м), — ношу обидва святі образи скарбом найдорожчим. В учорашній телепередачі так багато говорили про смерть і релігійники, і вчені, зокрема філософи. Після вечірніх новин обговорювалася спеціальна тема «Живі і смерть». Мова йшла про соціальну та морально-психологічну проблемність смерті як такої. Дивуюсь і по-доброму заздрю французам: хочуть до всього докопатися і всюди наче намагаються бути об'єктивними. А втім, ідеалістичні погляди переважають (оскільки тут, як мені видається, матеріалізм без ідеалізму

просто безсилий і безпорадний). Формується таким чином світогляд, де є місце поряд з матеріальним ідеальному, чуттєвому. Мабуть, так і має бути, бо надто ми закритикували ідеалістичні погляди та й вірування перекреслили прямолінійним анахронічним атеїзмом.

День увесь цей видався оповитим сумом. Може, ще й тому, що дощить безперестанно. А можливо, печальні спомини напливли й осінньою мрякою повили душу. І душа спонукала покласти на папір ось ці віршові рядки.

*Перший день листопада сіріє дощем.
Плине споминів щем між осінніми квітами.
Біля отчих могил у надії прощень
Стала пам'ять синівська, любов'ю просвітлена.
Поминають батьків у далекому краю.
В кафедральному співі самотньо стою.
І летять мої думи на рідний поріг...
Не забулось ніщо. Все у серці зберіг.
І дитинства катками розтерзані дні,
Де сирітства окраєць дістався мені,
Коли мамину вроду штурнули в огонь, —
Досі попів отой на дні серця мого.
І на згарищі батька, — ще бій не прощах, —
І несплакани сльози у нього в очах.
Потім труд ненастанний за себе й за них,
Хто поміг і в сім'ю не вернувся з війни.
І любов нашу — школу. І юність терпку.
І за рідним порогом сім'ю гомінку.
...Й ті зелені горбки у вишневім саду,
Що під небом полтавським зросли на біду.
Моя пам'ять болюча, любов'ю просвітлена,
На могилах батьків у надії прощень.
Перший день листопада сіріє дощем.
Плине споминів щем між осінніми квітами...*

Увечері слухав у Акбара музику, так само здебільшого сумовиту, а потім читав у себе дещо з поезії, відповідної цілоденному настроєві своєму. Сумно, самотньо.

3 листопада

Сьогодні синувці нашому 2 з половиною рочки. Вітаю тебе, Ярославчику. Здоровим і щасливим рости. Чи не збираєшся приїхати до мене?

Були вчора з Галиною та Ніною у Рене та Жанін. У надвечір'я завітала Марі-Берт, яка потім і розвозила нас по домівках.

Рене за бесідою поділився своїми думками, що Франко, очевидно, помер, оскільки дон Карлос прийняв королівський титул. Просто не розголошують поки що, щоб зберегти спокій у країні. Мабуть, це так, бо сьогодні французьке радіо почало передачу про тяжкий стан диктатора, що виглядало якось підозріло. У студентів початок передачі викликав сміх.

Дівчата з ліцею в Акбара повідомили мене про перемогу на чемпіонаті світу наших гімнасток. Молодці Корбут і Турищева і вся слава команда наших майстерних спортсменок, милих дівчаток.

У вечірній телепередачі один із один із планерів мав назву «Максим Горький». Приємна зустріч із моїм «земляком» по Мануйлівці та подвижником теми моєї кандидатської дисертації.

А листів так і немає. З нетерпінням чекаю від усіх вістей, особливо твоїх, Раю. Сподіваюсь одержати довгождані ваші послання найближчим часом.

7 листопада

Сьогодні у нас, на батьківщині, відзначають чергову річницю революції. Цей день там святкують, а тут все йде своєю чергою.

У мене відбулося перше заняття на I курсі. Всього цьогогоріч маю 6 студентів: по 3 на I і II курсах. Маю 7 тижневих годин у триместрі, а можливо, й протягом усього навчального року.

Серед першокурсників з'явився минулорічний починальник Іван Бабенко (російську мову вивчає вже другий рік, спеціалізується з англійської, має рідню в Харкові). Надзвичайно здібним до вивчення іноземної мови виявився представник заморського французького департаменту Гваделупа, симпатичний кучерявий метис Марсель Каталан, студент V курсу факультету історії мистецтва. Юнак самостійно вивчив російську мову (знає французьку, англійську та іспанську), захотів вивчити також українську. Він із учительської родини (мама до того ж філолог) і має непогану базу гуманітарних знань, тому з самого початку сприймає досить легко пояснюваний матеріал; через кілька занять міг самостійно написати простий текст автобіографії з розповіддю про свою сім'ю, від якої був тимчасово відірваний, як і я. Маючи особливе мовне чуття, Марсель міг захоплено сказати на занятті: «*Листопад. Яке гарне слово!..*». Подібного висловлювання нечасто можна почути навіть від носіїв нашої мови. На заняттях слухали мої вступні пояснення обидва дуже уважно. Третьою студенткою має бути дружина нового колеги-русиста пана Старосельцева. Вона за-

лишила в секретарки записку з поясненням відсутності на першому занятті й проханням прийняти її до групи першокурсників.

Розклад такий: понеділок — 11.00 — 12.00, 14.00 — 15.00; середа — 16.00 — 19.00; п'ятниця — 17.00 — 19.00. Розкидано на три дні, але інакше не виходить у студентів.

Півтори години в триместрі читатиме професор Конт (цивілізація в Київській Русі, за його словами).

Для нас, радянських викладачів, з нагоди свята, подружжя Гоно з ліцею влаштували прийом. За обідом усім вручили сувеніри (мені дісталось подарункове видання «Аквітанія»). Пригощали багатьма напоями, фруктами, смачними стравами. Слухали прекрасну музику, зокрема спів церковних хорів, твори Свиридова. Жак дещо пізніше для розваги підсунув і кілька блатних пісень у виконанні емігрантки Діни Верної. Прозвучали в записі також кілька віршів Євгена Євтушенка в авторському виконанні, серед озвучених текстів і «Москва товарная». Цей запис зроблено під час перебування поета у Франції, десь 12 років тому.

На обіді був також учитель російської мови (здається, з Марселя). Бував у Радянському Союзі, майже вільно володіє російською. Справив на всіх нас приємне враження. Зараз він квартирує неподалік мого тимчасового помешкання.

На факультеті я бачився з професором Верре, Всеволодом Калініним, пані Улятовською, обома Франсуазами. Дізнався, що бібліотекарка Франсуаза Буасьєр переїжджає до Ліона. Там у неї будуть кращі умови роботи, але з Бордо розлучається неохоче, зі смутком.

Набрав на факультеті наших часописів («Вітчизна», «Дніпро», «Новый мир», «Огонёк» та ін.). У дев'ятому числі «Нового мира» встиг прочитати повість «Ранние журавли» Ч. Айтматова (сподобалось, фінал просто вражаючий), а також прекрасну статтю Чежегової та Донського «В гостях у доброго короля Рене» з цікавою розповіддю про враження від Франції. Авторські оцінки французького суспільства поділяю, хоча й не зовсім погоджуюсь із думкою про особливу роль містицизму та «богоискательства» у французів, оскільки переважає все-таки, на жаль, ліниво-обивательська, споживацька психологія. Може, це моє суб'єктивне сприйняття, і я тут можу помилятися.

З приємністю дізнався про прекрасні розарії та поетичний конкурс «Золота троянда» в Дуа-Ля-Фонтені. Цікава розповідь про містечко Анжу, університет цієї провінції, де ректором є жінка (до речі, не відстає від моди — носить міні-спідницю).

Днями сталася зі мною кумедна пригода під час обіду в ресторані студентському. Коли я, на прохання колеги Ніни Олексіївни, пішов

міняти подану ковбасу на рибу, то мене запитали, чи я мусульманин. Я автоматично сказав: *Так*. Адже, як виявилось, страву зі свинини обмінювали на рибну лише мусульманам. Ми всі довго сміялися з моєї зміни віри, особливо Акбар, якому я розповів про цей випадок.

Колежанки мої сьогодні в доброму настрої: Галині телефонував чоловік, а Ніна одержала аж три листи, зокрема два від сім'ї. Моя ж пошта десь у дорозі, на цей день не встигла. Скучив надзвичайно за всіма, милі мої, але не втрачаю надій, що невдовзі поспілкуємось під час читання листовних вістей від вас. У кожній дитині у місті мені бачаться Леся або Ясик. Пишіть мені частіше, любі мої.

Вечеряли нинішнього дня у Галини Олексіївни. Тут усім хочеться поділитися і нудьгою, сумом, хвилюваннями, і радістю. Галина розщедрилася під враженням телефонної розмови з домівкою, пригощала і ковбасою домашньою, і червоною ікרוю, і чаєм із сиром та різними цукерками.

У неї розпочалися заняття, має вона значно більше навантаження, ніж я (11 з половиною тижневих годин). Задоволена, особливо тим, що з'ясувалося, чим треба буде займатися.

Франсуаза Гоно обіцяла знайти для нас викладача французької мови. Можливо, всі троє будемо вчити разом. Я принаймні готовий розпочати серйозніше студювання французької вже найближчим часом.

Зараз 23.30 за місцевим часом. У нас, у Харкові, пізня ніч. Тож спокійної ночі, дорогі мої. Гарних вам снів!

11 листопада

Французи цього дня не працюють, вихідний. На цей раз відзначають закінчення Першої світової війни.

У суботу 8 листопада запросили нас Жанін і Рене. Продовжили традиційне відзначення революційної нашої дати.

А в неділю після колективного обіду в Ніни вирішили подивитися тутешній кінофільм. У кінотеатрі демонструвалася стрічка «L'ictoire d'O». В анонсі значилося, що це психологічна драма. А виявилось — звичайна еротика. Закохана в молодого не зовсім благополучного типу Рене юна красуня на ім'я О погодилася на жорстокі випробування, після яких задовольняла хіть у найрізноманітніших позах. Від чоловічих диких оргій героїня фільму потрапляє в подібне жіноче кодро. Були й колективні сексуальні сцени. Нарешті сама О стає жорстокою і нещасливою (мордує інших; на її увагу вже не реагують). Очевидно, іменем «О» авторка сценарію підкреслювала замкнене коло подібних речей, хоч тут має місце також асоціація зі сто-

гоном у сексуальних сценах. Враження, звичайно, було гнітюче. На мій погляд, ті почуття, які традиційно називають любов'ю, не можна так спотворювати. До чого ж так можна дійти?

У вечірній телепередачі одна співачка розповідала про реакцію на її попередній виступ. При цьому вона зачитувала деякі телеграми: «Bravo, mon cheri» («Браво, моя кохана»), «Призначаю Вам рандеву (Жискар д'Естен)» і т. ін. Розважається французька публіка. Про нас майже нічого не згадують у новинах. Місцева преса так само пише про Радянський Союз зовсім мало.

Мав у понеділок заняття на I курсі. Розпочали розбір першого уроку за підручником. Виконали кілька усних вправ. А на II курсі занять не було, оскільки пан Дехник поїхав до Бельгії (він попереджав про це), у Клодін Бернар у понеділок уроки в ліцеї (вона вчителює), а ще одна другокурсниця приїжджає лише в п'ятницю. Годину сидів на факультеті (так тут заведено: бути на робочому місці), читав «Розгін» П. Загребельного. Окремі сторінки твору справді захоплюють, але загалом відчувається ніби якась поспішність. Два числа «Вітчизни» перечитав. А закінчення публікації роману П. Загребельного, мабуть, знайду в наступному числі (№ 10). Гадаю, що днями надійде.

Акбар запросив на обід. У нього були дві студентки, його знайомі. Трохи поговорили, слухали музику. А потім попросили мене провести заняття з російської мови. пообіцяли приєднатися до слухачів курсів російської мови в товаристві Франція — СРСР або ж зрідка долучатися до Акбара та його друзів, з якими я принагідно працюю. Дівчаткам подарував по книжечці — з наших рекламних, привезених із посольства.

Листи з дому десь забарилися. Знаю, що ось-ось надійдуть, але їх усе немає й немає. Будь оперативнішою, пошто. А ви, мої дорогі адресати, пишіть частіше. Я вам понаписував уже багатенько. Обіймаю, цілую. І не втрачаю надії, за день-два почитати ваші такі довгождані вісточки.

14 листопада

Моїм студентам-першокурсникам сподобалася назва місяця *листопад*. Марсель навіть сказав досить емоційно: *Листопад — яке гарне слово!* Провів уже третє заняття. Опрацювали 3 уроки за підручником і одну розмовну тему за словником.

Бачився перед заняттям із мадам Старосельцевою. Вона підтвердила своє бажання вивчати українську мову (починала курс ще з моєю попередницею Н. П. Корнієнко). Писала дипломну роботу про Мазепу. Вирішили, що працюватиме вона з II курсом, оскільки

початкові знання вже має. Підходила також Даніель Каспришин, попросила дозволу працювати з першим курсом, оскільки через завантаженість на юридичному факультеті минулого року екзамену з української мови не складала. Отже, контингент тих, хто студіює україністику, набирається. Жаль, що Жоель та Рішар через роботу змушені залишити навчання. Не маю відомостей, де зараз Жак Більбо. Мабуть, виїхав із Бордо. Можливо, відбув до батьків, адже в нього сім'я, є маленька донечка.

12 листопада відбулися збори слухачів російської мови. Будуть мої колежанки-русисти вести по групі: першого і другого років навчання. Сільветта попросила мене згодитися підмінити викладачок у разі потреби.

Після зборів Галина пішла до свого гуртожитку, а я проводжав Ніну. Повертаючись, якимсь непомітно перейшов на іншу вулицю й опинився несподівано аж біля театру. Накрапав дощ. Пішов дещо швидше вулицею Сант-Катрін. Хоча була ще дев'ята година, але нічні «бабочки» («нічні метелики») вже чекали клієнтів. Були окремі лише в трусиках і накинутих куртках. Більшість розмальовані, палять. Активно окликали. Однак я мовчки пробіг як ошпарений (мені все це здавалось неприродним, оскільки у нас, у державі нашій, як починали тоді підсміюватись, «сексу не було»).

До свого вже звичного гуртожитку дібрався зовсім намоклим, бо дощ під кінець дороги напустився добренький. Подумалось: а як оті дівчатка стоять під дощем, чекаючи «заробітку», випрошують у перехожих уваги до себе. Цілий нічний світ зі своєю мораллю, своїми законами. Дивно і незвично. За гроші все можна в цьому світі, навіть хвилини фізичної втіхи, тілесних задоволень, що тут повсякчас і всілякими засобами віддаляються від того, чому філософи й поети дали прекрасну, як на мене, назву *любов*. Чи можна після проведеної з подібною «санткатринкою» ночі любити? Мабуть, усе-таки ні. І розбещеність, і трагедія, і вселюдська недосконалість з'єднались у нерозривний клубок у цьому вечірньому вуличному світі. А чи є вихід і який? Поети споконвіку славлять чисті й ніжні почуття любові як найбільшого дару природи, як ідеалу людських інтимних (і не тільки) стосунків. І я приймаю саме таке розуміння почуттів кохання й ширше — любові.

У розмові з Акбаром та його гостями (там були й студентки) я припустився помилки. Сказав: «*Je vous desire bonne soire*», маючи на увазі побажання гарного, приємного вечора. Але вийшло в моїй конструкції, що я бажаю співбесідниць. Вийшло анекдотично. Добре, що весела молодіжна компанія, посміхнувшись, виправила мене.

А то могло б бути й гірше, коли б котрійсь із дам подібне сказав. Хтозна, як би це було сприйнято.

Бачився на факультеті з колегою Калініним. Він дав мені візитку свою і пообіцяв запросити через якийсь час до себе в гості. З'ясувалось, що Всеволод закінчив інститут східних мов (російська там теж), має відповідний диплом і заробляє викладанням та перекладами на замовлення. Нелегка праця, але себе забезпечує.

З дому так нічого й не одержав. Чому так рідко пишеш, Раю? Знаю, що тобі дуже важко поратися з малечюю, але листи — то єдиний на цей час місточок між нами. Гадаю, що то пошта затримує. Адже ти просто не можеш не відписувати на мої послання. Намагаюся читанням відволікти увагу від усяких бентежних думок, неспокою душевного. Дочитав нарешті «Розгін» П. Загребельного. Цікаво взагалі пише цей авторитетний автор. Однак знову впало в око оте «*вкляюю*» (на роботі, на заводі), що я сприймаю як штучне, надумане, зовсім невдале. Читаю «Байрона» Андре Моруа в «Дніпрі» (дуже подобається мені) та повість Євгена Гуцала «У гаї сонце зацвіло» там само. А про самонавчання французької мови ніби й забув. Треба зайнятися, бо знання мої далеко не такі, які мали б бути в мовному середовищі.

17 листопада

Гості з Парижа, з нашого посольства, привезли фільм «Семь невест ефрейтора Збруева». Легенька комедійка з мальовничими пейзажами й окремими смішними ситуаціями. Але для мене прикрим було те, що пошти посольської вони так і не привезли.

Радник посольства (прізвище не запам'яталось) був із дружиною та донечкою. Дівчинку звати Лада, їй сім років. Хвалилася, що відвідує в Парижі школу і що її старша сестричка навчається на I курсі інституту міжнародних відносин. А мені згадалася наша Лесенька-щебетушечка, яка невдовзі стане школяркою, а згодом і студенткою. Після фільму зібралися в товаристві Франція — СРСР, де був фуршет. Ольга Павлівна та П'єр, які підвозили нашу трійцю до товариства, відразу поїхали після першого тосту. У їхньої сусідки, землячки, помер чоловік (П'єр був разом із ним у концтаборі), тому потрібно було підтримати Наташу в підготовці до поховання й процедури поминальної.

Під час демонстрування фільму бачився з Дусею Дестанг із Лібурна. Вона відвідала разом із чоловіком хвору сестру, яка мешкає в нашому місті. Заходили до нашого гуртожитківського помешкання, але ми на той час були в Барвінковому. Запросила ще відвідати Лібуρν. Дусею передав вітання та сувеніри подружжю Шаламових.

Після нетривалої бесіди в товаристві франко-радянської дружиби я запросив Ніну та Галину, а також Женю Гамбашидзе і ще одну землячку Ліду до свого студентського помешкання. Зготував нашвидкуруч яечню, відкрив баночку сайри, подав фрукти. Добре, що була велика пляшка вина. Перекусили. Розвеселилися і, очевидно, під враженням фільму навіть співати почали.

Акбар, почувши веселий гамір, запросив на чай. У нього десь із годину слухали прекрасну музику (він, як я зауважував, меломан) і почаювали. А чаї Акбар уміє готувати особливі, з індійсько-цейлонським забарвленням і самого напою, і ритуалу його готування.

Увечері відвідали Жанін і Рене, де була й Марі-Берт, яка й привезла нас після зустрічі в наших спільних друзів. Були всі в доброму настрої, багато жартували. Я так само веселився разом із компанією, хоча, правду кажучи, було не до сміху...

Заняття пройшли добре. Вітав своїх слухачів із Міжнародним днем студентів, хоча тут цей день і не вважається святковим.

Перечиту ю бібліотечні журнали. У товаристві Франція — СРСР узяв свіжих газет. Була там і Ольга Павлівна, яка передала від своєї доньки Люсі мені гостинці — 2 пляшки вина і яблук. Питала Ольга Павлівна про вісті з дому, але мені, на жаль, нічого втішного не було сказати.

Я передав представниками посольства п'ять листів розлогих: тобі, Раю, сестрам, Авксентьевим, Журбам. У твій день народження я весь час згадуватиму тебе, Раечко. Думаю, що лист від тебе, дорога, не забариться. Відчуваю, що вісточка від родини ось-ось дійде до мене.

20 листопада

Сьогодні величезна радість — аж два листи. І Рая, і донечка Леся написали. Вдячний я вам, дорогі, і безмежно щасливий за добрі вісті з дому. А то навіть поштову скриньку почав сварити. Пишете, що милий мій Ясюня скупає за татом. Я теж дуже-дуже скучив і за мамою, і за донечкою та синулькою. Вітаю Михайла Чекарева з успішним захистом дисертації. Молодець! А що чути з нашим переїздом? Так і не вирішено ще? Це мене хвилює, бо так давно ми чекаємо на поліпшення наших житлових умов.

У твій, Раю, день народження налив склянку вина і весь день по ковточку пив за твоє здоров'я. Запивав оскомину від того, що довго не було листів, а я їх чекав кожного дня, кожної миті.

Університетська колега Галина готується до від'їзду на різдвяні канікули додому. Везе в Тур Нонні (ще одна колежанка, там працює) документи, щоб та оформила візи. Збираються летіти ніби 20 грудня. За-

здрю по-доброму їм. Але я буду чекати приїзду Раї з Лесенькою. А якщо не вдасться їхній приїзд, то поїду до Харкова на Великодні канікули.

Галиною Анатоліївною передав листи, щоб відправила посольською поштою.

Крім листів із Харкова, у поштовій скриньці були каталоги товарів із магазину «Dartart». Там я брав сукню для Раї, і, бач, згадали. Реклами тут багато, і з можливими покупцями постійно спілкуються.

Сьогодні й учора працював над французькою мовою. У перерві переглянув один із номерів «Русской мысли». Багато там усякої інформації, зокрема і явних побрехеньок. Перегорнув також журнал «Наука и жизнь» (№ 10).

Завтра маю заняття на першому курсі. Там усе йде добре. Поки що гірша організація навчального процесу на другому курсі: то їздять кудись, то не можуть у визначений час бути. Мабуть, треба внести корективи в розклад.

Учора через страйк не працювали студентські ресторани. Обідали студенти вдома або ж зовсім не обідали. Сьогодні ресторан відчинено.

Живу очікуванням Раїного приїзду з донечкою нашою. Нам разом буде веселіше, а скучати за бабусею та Ясиком будемо спільно. Нехай зараз, коли я пишу про це, найкращі сни сняться, милі мої діточки й дружинонько! А мені — на добраніч, бо вже пізня година. Маю встати пораніше, тож — до сну!

23 листопада

Учора знову радісна подія — лист від Лесі. Малюнки (квіти, цуценятко) просто чудові. Дякую тобі, донечко, що не забуваєш, пам'ятаєш мене. Спасибі, Раю, за добрі вісті. Коли дома гаразд, і на душі спокійніше, легше.

На заняттях у п'ятницю з'являлася Даніель Каспришин. Нагадала, що вдома її зовуть Данусею. Опрацювали два уроки й розпочали нову розмовну тему за словником.

Субота пройшла в гостях та на прогулянках. Обідали в подружжя Гоно з ліцею. Господарі, як і раніше, демонстрували гостинність, підготували смачний обід. Жак демонстрував нам фільм «Бордо 18—19 століть», уміло знятий Франсуазою. Добре показано архітектуру міста, кадри озвучено музикою Вівальді, Моцарта. Враження одержали якнайкращі. Я жартома сказав, що варто подати на міжнародний кінофестиваль у Канни.

За обідом мова зайшла про наш фільм «Тіні забутих предків». Я розповів про М. Коцюбинського (господарі не знають про цього

нашого письменника і гадали, що фільм зроблено за сучасним сценарієм). Жак повідомив мене, що в ліцеї працює історик, який володіє українською мовою. Обіцяв нас познайомити.

Знову були платівки з піснями різного гатунку, деякі твори А. Галича. Мені припали до душі пісні Булата Окуджави, зокрема «Франсуа Вийону» та «Если я заболēju...» (остання на слова Я. Смелякова). Більшість із почутих творів — темно-страдницьких кольорів. Про це я й сказав Жакові, у якого, на мою думку, якийсь особливий інтерес до такого роду продукції, своєрідної маскультури.

Після обіду з Ніною Олексіївною побували в театрі на концерті симфонічного оркестру. У неділю такі концерти бувають безкоштовними. Своєрідна музична освіта населення. Виконувалися твори Вебера, Ліста, Шуберта. Грав оркестр міської філармонії (керівник Люсьєн Мора). Мені концерт дуже сподобався. А театр просто полонив красивим залом із чудовою акустикою.

До гуртожитку мене підвезла Нінина колега, яка теж була з нами на концерті. Ніну вона взяла до себе на ночівлю. Сама ця жінка — напівросіянка, досить цікава, привітна, гарна співбесідниця.

Перед сном трохи поспілкувався з Акбаром, показав йому Лесин лист і світлини малечі нашої. Язик такий кумедний на фото, а Леся навіть позувати починає. Потім вийшли до кафе випити пива. Я пригостив Акбара, бо він постійно мене запрошує на чудові чаї свої.

Після всіх клопотів денних переглянув граматику французької мови (автор Е. Маугер), яку подарувала мені Франсуаза Гоно.

Щойно передали від консьєржа, що Жанін та Рене чекають нас завтра після обіду. Очевидно, будемо всі трійцею (якщо Галина повернулася). У неділю не працюється, тому відвідаємо друзів, у яких почувашся зовсім по-домашньому.

25 листопада

Учора був день занять, а сьогодні головним чином читаю. Зранку ходили з Галиною Олексіївною на факультет: вона — за довідкою-дозволом на поїздку додому, а я — за бібліотечним підручником (бібліотекарки нової досі немає). Дізналися, що на завтра призначено генеральну асамблею секції (так вони називають загальні збори). У мене на той час будуть заняття, тому трохи припізнюсь. Про це я сказав завідувачеві, але йому байдуже. Правда, професор Верре просив повідомити про мої міркування щодо обговорюваних питань. Поінформував шефа, що студенти цікавляться україністикою і що роботу налагоджено.

Заняття вчорашні мені сподобались. Першокурсники працювали з великим інтересом і, головне, з бажанням. Марсель Каталан запро-

понував провести мене пам'ятними місцями Бордо, але я майже все обіцяне для показу студентом бачив раніше. Домовилися, що зробимо прогулянку містом іншого разу: коли буде сонячно і можна сфотографуватися на спомин.

У неділю все ж відвідали Рене та Жанін, як і збирались. Підвозила до гуртожитку, як і раніше, Марі-Берт, котра теж була на гостинах у цій привітній сім'ї.

Дивився трансляцію похорону Франко в телезалі. Велика колона людей, почесний ескорт, режисери звертають увагу на тих, хто витирає сльози. Французи ніби зі співчуттям показують прощальну церемонію, хоча, з другого боку, засуджують фашистський режим диктатора. Жискар д'Естен збирається їхати до Іспанії на коронацію дона Карлоса.

Переглянув сьогодні «Дніпро» (№ 11), «Мовознавство» (№ 5), «Вісник АН УРСР», «Филологические науки», «Огонёк» і «Крокодил» за листопад. Читав також два випуски «Русской мысли». Матеріали там різні: захищають Сахарова (ніби переконливі аргументи), пишуть про підлабузництво Євтушенка, Рождественського та інших поетів. Згадується й Іван Світличний серед тих, кого, на думку газети, слід відстоювати, захищати прогресивним колам. Про стан радянської літератури говориться переважно критично, зокрема в матеріалах головного редактора З. Шаховської.

За читанням не зміг попрацювати над французькою мовою. Однак переглянув теленовини, поспілкувався з Акбаром, Марлен та Франсуа, підписав Акбарові близько 60 конвертів для розсилання членам медичної ради. Вважаю, що це теж має стосунок до процесу оволодіння французькою мовою.

З Тура Галя привезла новину: ніби наша друга група досі не приїхала. Ось чому немає звістки від харківського колеги Сашка Селіна, який мав би прибути.

На п'ятницю Женя Гамбашидзе запросила до театру на лекції з живопису та музики (про Леонардо да Вінчі й Моцарта). Однак у мене на той час будуть заняття за розкладом. Можливо, побуваю в суботу на тих заходах. Ностальгію тут доводиться долати здебільшого культурним дозвіллям (музей, театр, кіно). Як тільки одержиш лист від своїх рідних, трохи підвищується тонус. А потім усі переживання, тривоги спочатку. І постійна думка: чи буде лист завтра?

30 листопада

Ось уже й настав останній день листопада. У нас це вже передзвонює, а тут учора була гроза. Зранку дощило, а тільки випогодило-

ся — сонячно. Справді, як жіночий настрій, з капризами. Не завжди вгадаєш, чого очікувати.

У середу, 26-го, відбулися збори секції, як і планувалось. Формували так звану раду, куди, крім викладачів та допоміжних працівників, мають увійти також кандидати від студентства. Однак студентів було мало, тому й не вирішили до кінця про представників студентського колективу.

Бачився з викладачем сербсько-хорватської Данилом Кіжем. Цей чоловік більше займається своєю літературною творчістю, аніж викладанням. Минулого року, за його словами, він написав 7 новел. Книжка має вийти невдовзі в Загребі. Студіює англійську, бо збирається через певний час їхати до Англії, щоб там працювати. До нас, радянських, ставиться стримано, але зі мною говорить завжди по-дружньому.

У суботу, тобто вчора, 29-го, були з Галиною Олексіївною в театрі, де слухали розповідь директора театру та помічника режисера про різдвяний спектакль (go Noël). В основі буде «Чарівна флейта» Моцарта у виконанні американських акторів.

Увечері телефонувала Ніна, вибачалася, що не пішла з нами. У неї зараз передвід'їзні клопоти. Хоче поїхати на канікули додому, але переживає, чи встигне оформити візу та замовити квиток.

З Пуатьє Галині написали, що приїхало після нас справді лише троє викладачів для паризьких університетів. Отже, Саша Селін ще, очевидно, не прибув. А як минулорічні колеги — Лариса Розвадовська та Валентина Кухтенко? Про них також ще не знаю нічого.

Настрій так собі: все частіше стали снитися свої — Рая та діти, сестри, факультет харківський.

Трохи заспокоїли 3 листи, одержані минулого тижня. Але в цій чужинецькій атмосфері хочеться спілкуватися з домом якомога частіше.

Що ви зараз робите, Раю й маленькі наші голуб'ята? Чи не забули мене, згадуєте? Я думаю про вас кожної миті. І так хочеться бути поруч із вами...

Дощ знову йде й навіває смуток.

2 грудня

Дощ ніби й не переставав іти кілька днів підряд. Сумно. Листів від сімейства та друзів так і немає. А з банку тутешнього було поштове повідомлення про те, що факультет перерахував платню за листопад (2730 F). Сума наче немала, але й ціни постійно зростають, економити витрати не завжди встигаєш за ними.

Сьогодні займався французькою (працював над граматикою та словником), а також готувався до занять на II курсі, де завтра маю 3 години.

Зараз іду до телезалу на перегляд новин. Про нас французи говорять нечасто. Сьогодні в газеті Жиронди «Sud-Ouest» читав інформацію про те, що Л. І. Брежнев буде доповідачем на XXV з'їзді КПРС. Оцінка авторів позитивна: мовляв, він завжди на рівні. Але журналісти підкреслюють припущення про можливий вихід генсека на пенсію відразу після з'їзду.

Учора було повідомлення про нараду європейських керівників у Римі та візит Ж. д'Естена до Ватикану. Останній відвідав французьку школу в Римі. Перед цим відвідував Іспанію, Туніс. Роз'їжджає французький лідер по світу й сам активно приймає багатьох державних лідерів.

Переглядаю без особливого інтересу останні вісті й подумки спілкуюся з родиною. Часто стали снитися мені всі ви, Раю, Лесю, Ясику. Зараз десята година у вас. Ви вже, мабуть, спите або готуетесь до сну. Тож на добраніч, любі! Гарних-прегарних сновидінь вам!

5 грудня

Минулого року цього дня зустрічалися в Рамбуїє Л. Брежнев і Жискар д'Естен.

У мене сьогодні робочий день, таким чином скористався правом на працю, а мої земляки і ви, дорогі мої мамо, дружино й дітоньки, іншим правом — на відпочинок. Адаже традиційно цей день як дата прийняття Конституції в рік мого народження проголошено вихідним, святковим.

Через два тижні — канікули. Чекаю їх із надією, що до мене приїде Рая з донечкою. Яка це була б радість!

Учора минуло 9 років від дня нашого весілля, Раю. Ніби ось-ось це було, а вже до десятиріччя добирається. Написав тобі, Раєчко, розлогого листа. А від тебе терпляче чекаю, бо знаю про твої домашні клопоти з малечю. Та й пошта зовсім не поспішає з нашими листами. Найголовніше, щоб були всі ви здорові та щоб приїзд не розладнався. Бо чекати до березня — часу моєї можливої поїздки на батьківщину — буде нестерпно довго (якщо з якихось причин ви не приїдете).

На честь моєї (нашої сімейної) дати був на концерті італійських самодіяльних артистів. Гітара, скрипка, сопілка та одна співачка — оце й увесь колектив. Пісні сподобались, хоч голос у солістки якийсь хрипуватий. Головними слухачами були учні ліцеїв. Біля мене поруч сиділа знайома через Акбара ліцеїстка Вероніка. Закінчився концерт

відносно пізно. Проходячи вулицею Сант-Катрін, бачили «дівчаток», які стояли в очікуванні «заробітку» чи «втіхи»... Провели Ніну й Галину, то я прийшов близько півночі.

Останніми днями відредагував кілька лекцій колег — професора Верре й викладача Ляна (на їх прохання). Темі лекцій нашого завідувача такі: «Людина і людяність», «Місто і село», «Злидні і горе» (все це — в романі Ф. Абрамова «Прясліни»). Звернено увагу на страждання й терпіння як провідні риси російської людини, на падіння ідеалів і втрату людяності героями роману, на зовнішній бік усляких зусиль супротиву — нещирість преси, байдужість «власть имущих» тощо. Видається, що поза часовим виміром беруться проблеми. Очевидно, шукають істинного смислу твору таким чином. Хоча зрозуміти абрамовську прозу міщанськи ситій, самовдоволеній французькій аудиторії, гадаю, не так просто. Герої сильні, мовляв, як сама Північ, але їм співчуваєш, бо вони тим сильніші, чим більшою мірою здатні терпіти своє злиденне становище.

Щодо лекції колеги Ляна про поезію Анни Ахматової «Тайни ремесла», то там більш-менш задовільно проаналізовано основні мотиви лірики талановитої поетеси і зроблено висновок про майстерне поєднання таких ніби непом'янутих речей, як таїна й святість словесного мистецтва, так би мовити, особливості характеру творення ліричного вірша.

У текстах обох лекторів багато стилістичних помилок. Щоправда, то ніби конспекти Сержа, який міг додати й своїх похибок, хоча російською, на мій погляд, той володіє досить добре. Хочу поговорити зі студентами й викладачами про стиль лекцій з літератури й поговорити щодо можливих оцінок аналізованих програмних творів і здобутків їхніх авторів.

Завтра планую сходити з Акбаром по транзисторний приймач і заодно подивитися на магнітофони (край треба для занять французькою мовою). Крім цих побіжних записів, нічого не пишу. Щось не приходить натхнення. Займаюсь усім потроху і нічим належно, як слід. Більше планів у мене, аніж діла. Мабуть, я просто втомився від чужини, й гостре почуття ностальгії заважає зосередитися на чомусь конкретному з творчих задумів.

У «Вітчизні» (№ 11) прочитав оповідання Григора Тютюнника «Коли сходить місяць». Воно мені видалося дещо слабкішим від попередніх. Але Григир, безперечно, весь час у пошуку і свого героя, і засобів художнього втілення певної ідеї, своїх оцінок зображуваного.

Читав також продовження публікації роману Андре Моруа «Байрон». Дуже цікавий твір. Справжнім серцеїдом був лорд Бай-

рон. Розбещений увагою та закоханістю жінок, поет ніби відплачував потім їм байдужістю, невірністю, навіть деякою жорстокістю у поводженні з ними (і з коханками — до і після одруження, і з дружиною). Особливо дивним було його почуття кохання до зведеної сестри Августи. Написано роман захопливо. Треба буде дочитати, друкується у «Вітчизні» зі скороченнями. Роман створено в 30-х роках.

Пізній час, у нас — уже північ. Усі, кому спиться, вже сплять, бачать сни. А я ще риюся в словнику, читаю. Акбар пішов на вечірку, сусіди справа і зліва так само відсутні. Ніхто не заважає ні працювати, ні мріяти. Навіть музики не чути, як не дивно. Лише на нижньому поверсі туркоче по-голубиному якась парочка. Де в кого зі студентів починається сесія, тому вечори все частіше бувають тихі, без звичного галасу.

...Буде чи не буде завтра лист?

8 грудня

Так і немає листів ні від кого. Досадно.

Щойно переглянув фільм «Embrasse-moi, idiot» («Поцілуй мене, ідіоте») — кінокомедію про одного дивака, ревнивця, котрий разом із другом складав пісню і задля її подальшого ходу влаштував відомому співакові прийом у себе з підставною особою замість дружини. Усе те вигадав товариш, але сталося так, що він залишився з тією підставною особою, а його жінка з горя напилася й опинилася в товаристві актора, якого врешті вигнав «композитор». Отже, оберегаючи дружину від актора, він сам сприяв тому, щоб ті опинилися разом. Водевіль легенький, хоч є чимало смішних ситуацій. Чудово грає якийсь відомий комік, якого прізвище не запам'ятав, бо досі не знав такого.

Сьогодні мав заняття. З Олексієм Михайловичем Дехником розмовляв про його поїздку до Бельгії. Він задоволений, усе пройшло добре. Там цей мій літній студент узяв деякі довідки про університетський курс, який слухав перед війною. Бачився з родичами дружини й деякими товаришами та знайомими. Охоче розповів про свого друга, що став професором, керівником інституту фізкультури. Виявляється, пан Олексій надсилав мені листівки звідати, але до мене ті його послання не дійшли. Дякував мені за платівки з українськими піснями. Дивувався лише з того, що поряд було записано ліричну пісню «Ніч яка місячна» й жартівливу «З сиром пироги». Справді, дивне поєднання.

Придбав у суботу транзистор маленький і магнітофон Grundic (вартість обох — 640 франків). Записав дещо з класики в Акбара

(Чайковського, Моцарта, Вівальді та ін.), кілька пісень у виконанні Н. Міскурі та Д. Русоса, а також переписав свої українські тексти для практичних занять (вірш М. Рильського «Мова» та гумореска Остапа Вишні «Вальдшнеп»). З насолодою слухаю тепер музику, радіо-вісті, прислухаюся до французької вимови. захоплююсь майстерним читанням текстів наших письменників-класиків.

Неділя пройшла частково в домашніх турботах, а друга половина дня — в походах: були з колегами в товаристві Франція — СРСР, де проводилася виставка-продаж наших сувенірів і деяких продуктів. Бачився там із подружжям Шаламових, які подарували 2 світлини з мого перебування у них на гостинах. Дивувались, чому я не одержав їхнього листа в Харкові (вони писали у вересні). Пообіцяв завітати до них, може, навіть до Noël. Потім поїхали дружно до Жанін і Рене. Там, крім Марі-Берт, була ще одна знайома на ім'я Крістіан. Після вечері довгенько гомоніли на різні теми, переважно — про останні події. Жанін люб'язно запропонувала замовити телефонну розмову з домівкою, але я вирішив ще трохи почекати у сподіванні одержати конкретні відомості про Раїн приїзд. З допомогою Рене написав лист до міністерства закордонних справ, куди я маю повернути аванс — тисячу франків. Сьогодні вже й надіслав до Парижа. Отже, маю ще на книжці трохи більше трьох тисяч франків.

Колежанки мої щось порозкисали. Все їм набридло, нічого ту-тешнього не можуть їсти, помітно схудли (особливо Галина). Видно, нервують більше за мене. Перший рік справді надто важко призвичаюватись. Зараз я все-таки можу стримувати свої переживання та невдоволення чужиною, хоч і постійно думаєш про сімейство й рідний край.

Якщо Рая з Лесенькою затримаються з якихось причин, то канікули для мене будуть надзвичайно важкими, адже землячки поїдуть, студенти також пороз'їджаються. Тільки читання певною мірою рятуватиме від переживань і навіть розпачу.

У товаристві Франція — СРСР бачився з Ольгою Павлівною. Очевидно, вона й повезе до Лібурна. Обіцяла невдовзі зателефонувати та повідомити щодо можливої поїздки.

Незабаром настає Новий рік. Але без родини ніякого святкового настрою немає, так журно, самотньо. Єдина надія, що Рая з донечкою прибуде, і ми хоча б половиною сім'ї будемо на новоріччя. Зараз на моєму годиннику 12-а година ночі, а там, удома, вже друга за північ. Додивляйтеся сни, мої любі малята, Раю і мамо; хай усім вам сниться приємне, радісне, де ми з вами разом.

12 грудня

Усе ближче до Noël і Нового року. І з кожним днем стає все сумніше й тривожніше. Адже досі точно не знаю, чи прийдуть мої, бо листи так довго подорожують.

Учорашній вечір трохи розвіяв мене, відвернув на якийсь час від думок невеселих. Почув раптом російську мову. Запитав, чи не з корабля, була (студенти повідомили мене, що стоїть зараз на Гаронні наш корабель). Виявилось, що так. Помічник капітана запросив нас зі студентами на суботу. На секції, куди зайшов за листами, студенти вже зібралися на зустріч із нашими моряками. «Депутат Луцький» з Одеси знаходився на рейді у Басані, передмісті Бордо. Капітан запросив нас, викладачів, до себе, а студенти лишилися з моряками. Він улаштував дружню вечерю. Були такі домашні бутерброди з ковбасою і сиром, індійські горішки, а з напоїв — коньяк і пиво (на вибір). Капітан корабля — львів'янин. Досить веселий, життєрадісний молодик. Його помічник Марко Миколайович — одесит. Зустрів у тій компанії також земляка — харків'янина (живе на Салтівці). Було зовсім по-домашньому, тепло і звично. Все видавалося гарним: і господарі, і музика, і вечеря, і Наталя — дівчина, котра накривала стіл, і хлопці з команди корабля... Повернулися до тутешніх помешкань після 23-ї години. Підтвердили запрошення й на суботу. Очевидно, поїдемо десь серед дня, запросимо й колегу з ліцею Ніну Олексіївну, яка не була з нами цього разу.

У вівторок познайомився з нареченим Андріяни, лектриси італійської мови з Ніниного ліцею. Дуже симпатичний хлопчина. Живе в Барі, де й Андріяна. Приїхав провідати наречену з Італії. Вечеряли разом у ліцеї.

Середа — день занять. Використав фонозаписи: «Мову» М. Рильського у виконанні автора та уривок із «Вальдшнепа» Остапа Вишні. У Олексія Михайловича аж очі заблищали. Висловив він жаль, що українську літературу французи перекладають надто мало. Заняття пройшли добре, студенти були задоволені.

На секції бачився з Франсуа Контом. Він питав, чи я їду додому. Просив зателефонувати, якщо приїде дружина. Хочє запросити нас у гості. Якби ж то я точно знав про приїзд, якого чекаю з нетерпінням. Хоча й кажуть тут «Pas de nouvelles — bonnes nouvelles» (Нема новин — гарні новини), мене не втішає цей мудрий вислів. Хотів би знати напевне, що і як.

Збираємося сьогодні ввечері до театру на концерт оркестру під диригуванням Роберта Бенді, про якого був радянський фільм

«Призиви судьбы». Запросила нас на цей концерт Франсуаза Гоно з ліцею.

14 грудня

Концерт був прекрасний. Чарівний сам диригент, чудова музика (особливо Моцарт і перший концерт Шумана «Весна»; Равель мені менше сподобався). Під час антракту Франсуаза показала нам театр — фойє та фонотеку. Романтична музика розчулила, навіяла спогади про дитинство та юність, принесла теплі згадки про рідних і друзів.

А суботу вирішили присвятити ще одній зустрічі з земляками — екіпажем «Депутата Луцького». Корабель названо на пошану дипломата, який був представником радянської країни в Японії (його було вбито і спалено разом із Лазо в період громадянської війни). Взяли букетик гвоздик, книжечку про Бордо, новорічні листівки.

Однак зустріч виявилася такою, що зіпсувала нам настрій. Капітан Богдан Васильович намагався підпоїти нас, щоб вечір провести з кимось із колежанок моїх. Після горілки та віскі я трохи захмелів, хоча й намагався пити зовсім небагато. Десь до пів на другу гуляли. Я пішов відпочивати значно раніше. А капітан намагався розвести Ніну та Галину в різні каюти, та вони категорично залишилися вдвох у капітановому купе. І той змушений був спати на дивані в загальному залі.

Узагалі керівник виявився не на рівні, морально зіпсованим (очевидно, тривала розлука з сім'єю, з дружиною пробудила бажальний інстинкт, який і взяв верх над витриманою, моральною оцінкою своєї поведінки).

Рано-вранці ми пішли з корабля, висловивши старпому своє ставлення до нічних домагань капітана. Старший помічник останнього, видно, переживав дикунство колег, зокрема свого начальника. Той навіть не піднявся, вдавав, що спить. Мабуть, соромно все-таки було за грубе, хамське приставання до жінок. А в мене, крім зіпсованого настрою, ще й голова поболювала весь день. Може, від незвичного віскі, яке я дегустував під час вечері.

Під вечір з Акбаром та його земляками зробили автопрогулянку. Красиве передсвяткове Бордо вечірньої пори. Оригінально розвішані електролампочки на деревах нагадують зірки. На Сант-Катрін бачили чимало «дівчаток», кілька з них, незважаючи на прохолодну погоду, були лише в трусиках і накинутих куртках. Їздили ми й на міст аквітанський. Увечері цей висячий міст особливо красивий, весь в огнях. Прогулянку влаштував Акбар для свого родича, що приїжджав на один день до Бордо з Парижа, де вчиться (теж майбутній медик). Усі індуси, знайомі Акбара, як і сам Акбар, — сини капіталістів.

Коли проїжджали мостом, мій гуртожитківський сусіда дивно, як на мене, пожартував: ми капіталісти, а ти, Владімір, є комуністом, хоч і не зізнаєшся; а не боїшся, що ми тебе можемо булькнути в Гаронну, де ніхто ніколи не знайде твого сліду. Мені, звичайно, стало не по собі від своєї безпечності, але зміг зовсім спокійно відповісти, що людина, яка любить музику і яка настільки відкрита до спілкування, яким є мій нинішній індійський товариш, не здатна бути учасником подібного злочину. Всі посміхнулися, але почувалися не зовсім зручно від дещо провокаційного жарту загалом відвертого й життєрадісного Акбара.

У суботу був лист від сестрички Олі, щоправда, давненько писаний, а з дому ще десь іде.

Що сталося, Раю? Коли ж почитаю написане тобою і ми поспілкуємося через твій лист? До поштової скриньки вже не можу спокійно підходити. Та *dum spiro spero*, як казали латиняни. Справді, поки дихаю, буду надіятися. Може, завтра все ж якісь листи одержу, серед яких буде і найбажаніший — домашній.

Цього тижня дівчата поїдуть, а я залишуся сам. Жак Гоно запрошує на вечір новорічний у Піренеї, неподалік міста По, де їхній дачний будинок. Можливо, й доведеться поїхати, якщо найдорожчих гостей не дочекаюсь.

17 грудня

Звинувачення у бездушності моїх адресантів, що подумки висловлював останніми днями, беру назад. Підряд маю аж два листи: і в понеділок, і у вівторок. Слава Всевишньому, що дома все гаразд. Хвилює тільки невизначеність із приїздом. Добре, що плануєте зателефонувати. Почути б ваші голосочки, милі мої. Чекаю тієї миті, як найбільшого свята.

У понеділок після занять узяв у бібліотеці журнал «Сучасність». Там знайшов, зокрема, «Нобеліану» Солженіцина, статтю про П. Шелеста, який ніби давав завдання І. Дзюбі аргументувати «русифікацію» в Україні, матеріал про Леоніда Плюща, «сповідь внутрішнього емігранта» — Р. Роснянської, що емігрувала до Ізраїлю, прочитав і повість Н. Баранської «Тиждень як тиждень» — про жінку, матір двох дітей, про сімейні клопоти, аж надто схожі на нинішні Раїні і багатьох українських сімей сьогоденних. Натрапив і на сумну для мене згадку про тюремне ув'язнення доброї моєї однокурсниці Наді Світличної. Згадується також її брат Іван, що, як виявляється, став названим батьком Надиного сина Яреми, залишеного кровним батьком. Не по собі стало. Згадалася студентська Надійка, з деякою

іронічністю й притишеним усміхом, з надзвичайною увагою, коли я хворів на плеврит. А сама вона вже тоді була не зовсім здоровою. Боляче мені читати про долю моєї подруги, чесною й відвертою, якою знаємо ми її, нашу університетську однокурсницю.

Учорашній день минув у написанні новорічних поздоровлень (усього 24 листівки підписав, деякі доповнивши більш-менш розлогими посланнями). Всю цю кореспонденцію передаю Галиною та Ніною, щоб укинули до поштових скриньок у Москві та Ленінграді. Так скучаю тут, і хоча б раз на рік хочу звернутися з добрим словом до рідних і друзів (це моя традиція віншувати багатьох до Нового року та Різдва, бо потім маю приємність одержувати чимало відповідей). Узагалі, я дуже люблю новорічне свято з ялинкою (як це було розкішно, чарівно у Барвінковому — в середніх школах № 1 і № 2!). Мене тишила дитяча метушня, обличчя подобрилих дорослих, казковість, сподівання на щось незвичне, душевне, щасливе. Слава тому, хто першим здогадався, що людина не може бути без казки. Тому й намагаюся поспілкуватися новорічно з численними своїми адресатами. Хай і не всі зможуть надіслати відповідь, але кожен із них принаймні в душі озветься добрим словом, а більшість і надіслати відповідь можуть.

Учорашній вечір з колегами провів у найщедріших друзів тутешніх Рене та Жанін. Відсвяткували свято Різдва і заодно, напередодні, й Новоріччя. Як і минулого року, господарі зробили нам святкові подарунки: дівчатам — цінні книги, а мені — для малят по гарненькій одезині й цукерки. Ми теж мали подарунки для господарів. Я, зокрема, вручив цукерки з актуальною назвою «Двадцять маленьких дідів Морозів». На святковому столі був цибуляний суп, шашлики з печінки й серця, салат із кульбаби. Молоденькі листочки цієї рослини з часником та олією, кажуть, дуже корисні, оздоровлюють серце; на смак гіркуваті, проте задля здоров'я можна їсти.

Жанін і Рене запросили мене поїхати з ними до Парижа. Та мені не хочеться. Очевидно, побуду ці дні в гуртожитку, а на зустріч Нового року відбуду з подружжям Гоно в Піреней. Буду в ці дні чекати розмови з Раєю, спробую підказати їй, що треба зробити для прискорення приїзду. Приїхати вона може як не до січня, то в січні — десь на самому початку.

Колегам — Галіні та Ніні — дав по півдюжини вітальних новорічних послань і поздоровив їх та їхні родини з 1976-им роком. Подарував обом по маленькій декоративній тарілочці лімозького фарфору і підписані французькою мовою поздоровчі листівки. Здається, їм сподобалося, і вони подякували за увагу. Тут справді добре слово колег-земляків багато важить. Заздрю їм, оскільки через 2—3 дні бу-

дуть у родинному колі. А мені, мабуть, бути самотнім на найкращому й найбільш хвилюючому зі свят.

Оскільки на 18 грудня планується страйк, то мої колежанки поїдуть раніше — 17-го. Після занять допоможу з багажем. Підвезти обіцяє Ольга Павлівна, яка завжди готова допомогти кожному з нас.

Після обіду сьогодні матиму 3 години занять на II курсі. Це остання наша зустріч у цьому триместрі. Привітаю їх із святами й подарую по книжині про сьогоденну Україну. Може бути, що всі й не з'являться, але заняття мають відбутися. Звик уже до тутешніх студентів, є серед них і старанні, зацікавлені українстикою по справжньому.

У «Сучасності» прочитав статтю про творчість Галини Колодій — бразильської поетеси українського походження. Наведено там низку її мальовничих метафор: «Глянь крізь голубе вікно мого погляду», «Ховаю квітку серця в листя слів», «Мое серце замкнуло пелюстки над моїм почуттям», «Коли минуть слова, заблисне чисте і вічне забуте слово», «Троянди напрямів розсипаються чотирма кінцями світу», «Нема в мене низки сонця, не належить мені веселка», «Шорстка зернина страждання... родить поезію» тощо. Мені все це видається поетичним. Є чимало і від християнства, і від абстракціонізму в змісті поезії, аналізованої авторкою статті Вірою Вовк.

У новорічне вітання харківським колегам — членам кафедри української мови — вніс віршове побажання:

*У серці кожного і в спільнім дружнім колі
Від щастя і добра хай завжди буде тісно,
Нехай звучить, як пісня, рідне слово,
І хай ніколи не змовкає пісня.*

Надіслав поздоровлення також Юрченкам, професорам Баранникові та Медведєву, а також Федорові Олександровичу Коноваленкові, Ірині Григорівні Булашенко, Алпатовим, сестрам, Андрюші, дядькові Денисові, Любі Пилипівні, Толі Кислomu, барвінківським кумам і друзям. Хай усім їм весело буде у день свята, і щасливим нехай буде для всіх нас рік 1976-ий.

22 грудня

Ось і від'їхали на батьківщину мої співвітчизниці-колежанки. Троху відбувають на канікули святкові також студенти.

У п'ятницю мав останні триместрові заняття на I курсі. Подарував студентам проспекти «Радянська Україна» з кольоровими ілюстраціями, побажав їм щасливого 1976-го року, успішного навчання. І почалася після цієї роботи зі студентами моя двотижнева невизначеність.

За Раїним листом, у суботу мала б відбутися наша телефонна розмова. Проте мої 4 години чекання виклику виявилися марними. Не знаю, чому, але телефон уперто мовчав. Можливо, лінія була перевантажена. Увечері замовляв телефонну розмову з Авксентьевим Льонею (уважні й добрі Жанін та Рене таки вмовили спробувати додзвонитися), але теж нічого не вийшло. Настрій того дня, звичайно, був зовсім далеким від передсвяткового.

Розважила дещо одержана вітальна листівка від Ніни Щербатенко (Кошель), особливо її згадка про незабутню нашу студентську Толкачівку, про гуртожитківські веселі святкування зустрічі Нового року. А мені в пам'яті зринули й шкільні ялинки, коли працював у Барвінковому. Зелені красуні в казкових теремах-залах стояли, прикрашені різнокольоровими іграшками, усе довкола переливалося золотистими вогнями. Рідні та дорогі друзі постали перед очима, аж защеміло в грудях.

Відвернув увагу дочитуванням «Прясліних», хоч, правду кажучи, роман цей ще додав смутку до стану мого душевного. Написано правдиво і вражає, попри деякий, як мені видалось, переключ із «Тихим Доном» Шолохова. Є над чим замислитися у багатьох з абрамовських сентенцій, наприклад: «Жизнь разводит людей...» (Анфіса) — «Жизнь-то жизнь, а мы-то, люди, зачем свою жизнь топчем, лишаем себя радости?» (Варвара); «Почему мы сами-то себя топчем, поедом едим? Почему мы сами-то не даем друг другу жить?..» (Анфіса); «Лучше уж совсем на свете не жить, чем без совести» (Ліза) і т. ін. З чоловічих образів запам'ятовуються і Михайло Пряслін, і Лукашин, і Єгорша, і низка сільських типів. Правдивий і художньо вагомий твір. Проте, як на мене, дещо забагато просторіччя, пейоративної лексики. А може, так і має бути в романі відповідного змісту й висвітлюваних проблем. Читається легко, тому й прочитав за два з половиною дні текст обсягом за 800 сторінок. Справді, є над чим попрацювати французьким студентам-русистам за програмою *agrégation*.

Понаписував вітальні листівки тутешнім друзям і знайомим: Рене і Жанін, подружжям Гоно, Шаламовим, Ользі Павлівні та П'єрові, Емілії з Товариства France — URSS, подружжю Дестанг. Привітав і декого з колег-співвітчизників: Володимира Олексійовича Рильського (Страсбург), Володю Ходурського (Ренн). Відписав також однокурсниці Ніні на Донбас, Саші Панченко (колишній студентці). Остання так само, як і я, далеко від рідної хати: навчається в аспірантурі в Берліні.

Неділя була більшою мірою присвячена відпочинкові, аніж роботі. Акбар запросив на обід. У нього в гостях перебуває двоюрідна

сестра зі своїм нареченим, і Акбар вирішив нас познайомити. Узяв я маленькі сувеніри гостям, до столу пляшку словацького пива (вина на цей час у мене не було) і пішов на запрошення. Обідали рисову кашу, а пізніше полуднували (чи вечеряли) млинці з варенням, пили каву, чай, пиво — кому що підходило. Гість Акбарів виявився дуже цікавим співбесідником: знає наших письменників, дуже любить, за його словами, Пастернака й Солженіцина; захоплюється спортом, йому відомі імена багатьох гімнастів, легкоатлетів, футболістів, хокеїстів, подобається цьому юнакові київське «Динамо», особливо Олег Блохін, жартував, що Сант-Етьєн легко переможе киян у повторному матчі, на що я зауважив, що моїм землякам просто нічого буде робити з суперником.

Увечері всі дружно пішли на перегляд у телевізійному залі популярної кінокомедії. До мене невдовзі заїхали П'єр та Ольга Павлівна з Жеральдіною. Маленька кинулася до мене, пригорнулася, повисла на шії і дуже нагадала мені донечку. Пригостив дівчатко шоколадкою, пригорнув ніби Лесеньку, мою милу доню. Коли ж зможу своїх маляток отак обняти, потримати на руках, притиснути до грудей по-батьківськи міцно-міцно? Коли? Чи скоро?

Із Гралями поїхав до П'єрової сестри, щоб оглянути можливе помешкання наше тимчасове після Раїного приїзду. Люсьєн (так звати господиню) — вже літня жінка. Її першого чоловіка розстріляли фашисти, а другий помер. Живе сама. Показала пропонувану нам кімнату, сказала, що зможемо зайняти й другу, — і це непогано, хоча кімнати й маленькі. Ольга Павлівна попередила, що платити за житло не потрібно. Але я сказав (і це ми пізніше вирішимо), що невелику плату ми зможемо вносити. Від роботи трохи далі, ніж зараз я мешкаю. Та для мене це не є проблемою. Піша хода буде своєрідною фізкультурою. Повернувшись до гуртожитку, зіграв кілька партій у теніс та більярд з Акбаром і його гостем.

Сьогодні працював над французькою мовою. А перед обідом завітав до професора Томчика, який цього року викладає словацьку мову на відділенні славістики. Він старший від свого попередника Лацо Лапшанського. Працює в Празі, в одному з університетів. Минулого року я читав його статті з літературознавства в часописі «Slovensky pohľad». У професора три дочки — студентки. На вигляд йому років п'ятдесят чи трохи більше. На канікулах також залишається в Бордо. Збирається поїхати до Тузузи або Марселя, де має колег. Познайомилися ближче, поговорили, а потім разом обідали в студентському ресторані. Пізніше і він завітав до мене. Слухали музику, записи наших авторів-письменників, наявні у мене. Домовилися розмовляти

рідними мовами: він — словацькою, я — українською. Російську він, як і я, знає відносно добре.

Бачився після обіду з Акбаровим товаришем Жаном-Подем. Останній похвалився, що післязавтра в нього заручини. Побажав хлопцеві всього того, що прийнято бажати в такому разі. Молодий невисокого зросту, з борідкою, має надто живі очі, сьйливі, мабуть, від добрих сподівань, а його обраниця — така ж маленька і живенька, просвітлена (бачив я її колись у студентському ресторані). Нехай щасливими будуть молодята. На заняття з російської мови ця парочка так і не приходила, хоч обоє збиралися. Мила Жана-Поля трохи знає російську з ліцею (щоправда, на рівні азів).

Не втрачаю надії на телефонний дзвінок чи бодай лист із новими вістями, зокрема про приїзд до Бордо. Як ви там, сімейко моя кохана? Спите? Зараз 21.30 тут, а ваш час — 23.30. Спокійної ночі вам, рідні.

Снилася мені днями атомна війна. Нібито мене попередили студенти, що треба ховатися. Мовляв, на Китай і нашу країну вже впало по бомбі. Через кілька хвилин стався страшний вибух, після чого білий порошок весь час сипався на голову, засліплював очі. Переховувався у підземеллі, там зустрів і однокурсницю Ліду Дорогань. Дивувався, як вона потрапила сюди. Так боліло серце від думки, чи не впала бомба на Харків. Аж трусулося все на мені, коли прокинувся...

А ще іншого разу Леся та Ясик снилися. І разом, і поодиноці. То гралися, то бігли до мене. І Рая була при цьому, але якось осторонь: чи ділом була зайнята, чи спостерігала за нами з боку. Так і не побули всі разом хоча б уві сні. Скучаю з кожним днем усе більше, тому бачиться те, про що думаєш-гадаєш, шматочками, у дивовижному сплетінні...

24 грудня

Весь день був удома, тобто в гуртожитку. Лише під вечір сходив у магазин за продуктами. Купив заодно обнову собі — сорочку за 30 франків і краватку. Зробив тим самим собі новорічний подарунок.

Дивися вечірні теленовини і потім фільм «Усі хороші, усі милі». Це передріздвяна стрічка з французькими жартами (з одного боку, Ісус та релігійні пісні, а з другого боку — голі й напівголі жінки). Загалом комедія музикальна, у ній чимало справді смішних ситуацій.

Тільки-но заїжджали до мене Ольга Павлівна з Сабіною, дівчиною сина Володі. Запросила на святкування католицького Різдва. З великою вдячністю прийняв запрошення, бо бути самому майже на весь гуртожиток дуже сумно.

З Парижа колега повідомила, що листів у посольстві для мене немає. Тому терпляче вірю, що ось-ось надійде передноворічне послання з рідного краю.

Як там ви готуетесь побувати біля красуні-ялинки, мої голуб'ята? Мабуть, із мамою та бабусею десь прогуляйтесь і зустрінетесь з дідушем Морозом та Снігуронькою. Хай буде приємною ваша зустріч із новорічною казкою.

26 грудня

Знову порожня поштова скринька. Велика досада. Жити без дожданих вістей нелегко.

Весь день на Noël провів у родині Гралів. Слухали чарівну музику (тріо бандуристок — із дарованого мною; Сліченка — подарованого Галиною; французькі естрадні пісні).

Обід був розкішний, як це й годиться на Різдвяне свято: смажений індик, різні салати, овочі, фрукти. Пили «Старокиївську», «Porto», біле й червоне місцеве вино. Вели розмову за столом про події останніх днів. Зокрема, зайшла мова про недавно показаний фільм, де зображено наших політ'язнів. П'єр нагадав, що в нашій пресі було спростування, бо насправді, на думку автора відповідної статті, показані були кримінальні злочинці, а не політ'язні. П'єр сказав про свою солідарність з автором, однак підкреслив, що хотів би, щоб у нас була змога вільно висловлюватись і про владу, і про керівників, щоб за критику політичного курсу і певних політиків не переслідували. Говорив він і про наш бюрократизм, з яким їм довелося зіткнутися під час літньої поїздки до Лозової, де мешкає брат Ольги Павлівни. Чому така недовіра до іноземців? Згадали Федора Олександровича Коноваленка, з яким подружжя Граль познайомилось у Харкові. Я розповів їм історію цієї мужньої людини, інваліда війни без обох ніг, який залишився в строю як викладач університету. Зі сльозами на очах сприйняли господарі сказане мною і просили передати йому щире вітання, коли писатиму. Тема війни для Ольги Павлівни та П'єра особлива, і вони не байдужі до тих, хто воював проти фашизму.

Після обіду здійснили невелику автомобільну прогулянку. Заїхали до Люсі. Познайомився із зятем Ольги Павлівни — Жоржем. Пригостили нас чаєм і спеціально підготовленим до Noël морозивом. Я подарував сувенірну пляшечку столичної горілки та скульптурного українського козака. А малих пригостив шоколадом. Трохи побавився з Паскалем. Спочатку хлопчик побоювався мене, називав лікарем, оскільки я був із портфелем. Потім ми погуляли біля будинку, де Паскаль був екскурсоводом, показував залюбки своїх кізочок. Збирали

каштани (до речі, на обіді в Ольги Павлівни були запечені в індикові каштани, дуже смачні). Десь із кілограм назбирали. Я пожартував, що зможу створити конкуренцію тим, хто торгує цим крамом на Сант-Катрін (там їх відразу й смажать).

Вечеряли знову в Ольги Павлівни. Переглядали телепередачу про виступи інтерцирку (румунський цирк, а передача з Чехословаччини). Потім транслювали кінокомедію за участі Шевальєра (його ж і постановка). Останній виїхав свого часу до Америки і там продукував чимало розважальних фільмів.

До свого помешкання на rue de Budos повернувся після десятої вечора. Господарі привезли так само з увагою, як і забирали зранку.

У телезалі, куди заглянув перед сном, була передача про Адама та Єву. Якраз була сцена, коли вони скуштували заборонених яблук. Зовсім без одягу, як це й могло бути в раю, Адам і Єва танцювали, бавилися, а злі духи все спокушали їх.

Напередодні Noël провідав професора Томчика. Він весь час працює. Попиває ром — від холоду чи для настрою — і багато читає. Каже, що готує статтю з проблем сучасної словацької літератури.

Зайшла мова також про заняття, а потім, дещо пізніше — про політику. Помітно, що словацький колега надто обережний у висловлюваннях. Цікавився, що робить зараз Петро Шелест, скільки років нашим найвищим посадовим особам, зокрема Л. Брежневу, говорив, що така відповідальна робота виснажує і потребує більшого часу для відпочинку. Професор бував у нашій країні, відвідував зокрема Москву та Ленінград. Сказав про бажання побувати в Києві.

За телепередачами, багато в чому розважальними, складається враження про те, що багато французів не сприймають релігійного змісту Різдва, а просто використовують свято для пишних застіль та перепочинку від життєвих клопотів, від нудьги.

Після невеликих морозців і дощів у Бордо потеплішало. Було навіть сонячно вчора ніби на підтвердження мого жарту, що французи святі. Хоча й задощило знову, зовсім не холодно, швидше — тепло. Так що їдьте, Раю й Лесенько. Чекаю. І нових вістей від вас, і самих вас, любі мої.

Записую віршові рядки, якими своєрідно відзначив католицьке Різдва. Ось початок поезії:

*Наснилися мені у ніч перед Noël
Дитинства дні, розтерзані війною...
І стеле дим гіркий з людських осель,
І тоне світ, — о, де ковчег твій, Ною?*

*Вогонь пече дитячий мозок мій.
Я маму зву, — то з мами попів сивий...
На згарищі нема отця і сина,
Ані святого духа — лиш амінь.*

*П'яніє кат, він не чека розплати.
Що кров йому і ці мої жалі?..*

Далі намагався подати оптимістичну кінцівку. Позначив вірш датою 26.12.1975

28 грудня

Неділя. Готую обід: варю яйця, заварюю каву. Дістаю з холодильника м'ясо, сир, овочі та фрукти.

Все ніби й смачне само собою, але приїлося, хочеться свого, домашнього.

Збираюся поїхати в Піреней, Жак нагадав про запросини листівкою. Учора і сьогодні працював над матеріалом для статті з лінгвопоетики. Студіюю французьку. У збірнику коміксів Уальда Діснея прочитав кілька анекдотів: на запитання вчителя «Як помер Лії XVI?» учень відповідає питанням «Хіба він помер? А я не знав, що він хворів»; муха мусі: «Дурні люди, створили плафон, а ходять лише по паркету» і таке інше.

Вечорами дивлюся телепередачі. Учора був Балзак із його куртизанками. Скучаю. Сумно. Як не дивно, чекаю, щоб пошвидше кабікули минули...

31 грудня

Через півтори години їду до Мокора, у Піреней, гостем до привітного подружжя Гоно. Там будемо стрічати Новий рік. Відвідав зранку їхню маму, узяв пошту для Жака і Франсуази. Старенькій подарував цукерки, побажав здоров'я, щасливого нового року. Листів із дому так і не було цими днями. Написав сам навздогін недавно надісланому. Були сьогодні дві листівки з Лібурна — від Шаламових і Дестанг. Здоровлять із новоріччям, дякують за мої віншування.

Ну що ж, до побачення, роче 1975-ий, ти став для мене позадомівковим, французьким. Нехай твій наступник буде кращим, щасливішим, щедрим на добро та красу. Міцного здоров'я, вагомих здобутків усім чесним людям світу в році новому! А моїй родині — бути разом, дружною і світлою від радості бути! На 75-ій сторінці закінчую оці нотатки про враження від року 1975-го, про важливі події

й зустрічі у моєму житті поза рідним домом фізично, але в постійному єднанні з батьківщиною, домівкою, родиною духовно. Нові думки і враження нехай починаються із тезки нового року — сторінки 76-ї (у моєму рукописі).

1976 рік

3 січня

Учора ввечері повернувся з Піренеїв. Їхав сповненим надії на листи, особливо від Раї, з домівки, оскільки маю вісті майже місячної давності. Однак ні вчора, ні сьогодні пошта не заспокоїла мене. Лист про платню за грудень, надісланий банком, до уваги не беру. На душі неспокій і бентега, ледве стримуюсь від звичайного розпачу. З останніх сил переконую себе, що одержу таку довгождану вісточку від родини.

Ніяк не хотілося перший запис року 1976-го починати з тяжким серцем, з душевним болем. Але нерви натягнуті до краю і, здається, невдовзі ці струни мого стану й настрою лопнуть.

Подорож до подружжя Гоно в Піреней певною мірою врятувала мене від надмірних переживань і внутрішньої напруги, принесла чимало позитивних емоцій. У По зустрів мене Жак. Зробили там деякі покупки, оглянули центр міста і через півгодини були вже в Мокорі (це десть на відстані 12 км від По). Франсуаза з сином П'єром уже чекали нас. Вручив господині квіти, дві коробки цукерок, традиційну пляшку горілки з перцем, баночку шпротів балтійських. Господарі позитивно сприйняли передноворічні дарунки, зауважили, що горілку, коробку цукерок та шпроти візьмемо до друзів, у яких будемо зустрічати Новий рік. Малий Франсуа показав мені кімнату, де я маю поселитись на ці дні. І весь будиночок, і відведена мені спальня (це бабусина кімнатка) просто чудові. Пізніше Жак розповів, що будинок цей вони збудували після трагічної загибелі брата Франсуази в авіакатастрофі на виділеній сватами ділянці землі. Дружина Франсуазиноного брата загинула разом із чоловіком (це сталося на п'ятий день після їхнього весілля). Власне, дача в Піренеях стала ніби пам'яттю про втрачених рідних. Розкішний будинок знаходиться в селі Мокор, де всього 200 мешканців. Поряд — молочні ферми, які належать селянам. Неподалік видніються гори. Красиво. Вільно й легко дихається. Порівняно з Бордо тут тихо, спокійно. Відчуваєш благосний вплив доквілля, гірської аури.

Десь о 19-ій за місцевим часом усім загалом відбули до родини друзів на новорічний вечір у Agudy, що знаходиться в долині d'Ossau (кілометрів 60—70 від Мокора). Це майже біля підніжжя гір. Господиня тієї сім'ї, Жанна на ім'я, є хрещеною матір'ю Франсуа. Досить симпатична жінка років 40, вона має трьох синів (найстаршому на вигляд 15 літ, а найменшому — десь 6—7 років). Її чоловік (Рене) займається торгівлею, продає будівельні матеріали. Дуже хотів би поїхати до СРСР. Навіть запланували вони поїздку наступного року влітку разом із подружжям Гоно до Москви, Ленінграда та Карелії.

На святковій вечері були також сестра Рене Сюзанна і брат Жанни П'єр. Останній надзвичайно цікавий чоловік. Він є ректором католицької семінарії у Тулузі. Випало йому бути цього (тепер минулого) літа у Москві на міжнародному конгресі ректорів. Поїздкою задоволений. Розповідав, щоправда, з іронією про те, як простояв майже весь день у ГУМі в черзі за ікрою (чорною та червоною) і як в навантаження до ікри змушений був брати шпроти, які йому були ні до чого і які він відразу віддав черговій готелю «Росія», де мешкав. Готель П'єрові не сподобався. А про собор Василя Блаженного, Оружейну палату, Кремль згадував він із захопленням.

Вечерю святкову розпочали дуже рано, спочатку, як це заведено у французів, був аперитив біля каміна, де весело палали букові бруски. Приємно дихало теплом і пахло димком. На столі було багато різних вишуканих страв: ікра зі сметаною, устриці, засмажене м'ясо гірської козулі, овочеві закуски мариновані (типу рогозу), сир, фрукти, морозиво, тістечка. Пили і нашу (мною принесену) горілку, випили гуртом приблизно півпляшки, і різні французькі вина. Було, звичайно, й традиційне новорічне шампанське. Двічі проголошували колективні тости — о 10-ій, коли Новий рік наступив у нас (у Москві, Харкові), і о 12-ій, зустрічаючи Новий рік тут, на французькій землі. Усі цілувалися — і дорослі, і діти. За п'ять хвилин до Нового року Жак урочисто прочитав моє віршове привітання всім. Оскільки російської мови, крім Гоно, не знають, то Франсуаза відразу перекладала. Текст вітальний я написав напередодні поїздки в По, за 15—20 хвилин до виходу з гуртожитку. Навіть частково початок минулорічного використав (до зустрічі 1975-го я писав подібну посвяту Рене та Жаннін, де ми з колегою Галею Штукатуровою святкували Новоріччя). Ось цей вірш, якщо можна так назвати мої недавні передноворічні «поезопотуги»:

*Старый год уносит то, что пройдено.
В новом ждут нас новые пути.*

*Новый год в Мокор — вдали от родины.
На часах — двенадцать без пяти.*

*Стол заставлен яствами и винами.
Полночь дарит каждому звезду.
Я хочу, чтоб были все счастливыми
В Новом наступающем году.*

*Чтоб здоровы были и крылаты мы,
Наша жизнь чтоб песнею была,
Чтоб душевной щедростью богатые
Мы вершили добрые дела.*

*Звон бокалов, громче раздавайся!
Хватит сердцу грусти, тишины!
Будем пить и петь, кружиться в вальсе!
С Новым годом! Будьмо! Воппе Аппée!*

В первой строфе прошлогоднего текста изменил «Бордо» на «Мокор». А дальше все свежее, только что из-под пера.

Після віршового тексту російською мовою і коментар непомітно став писати по-російськи. Хоч і не було як таких ні вальсів, ні пісень, вечір провели приємно. Певний час дивилися святковій телепередачі. Жискар д'Естен з дружиною новорічно вітав співвітчизників о 8-ій годині вечора. Наступного дня президент снідав в одній із родин, де шестеро дітей (так знайомився він із життям народу). Про це потім багато говорили і по радіо, і в телепередачах. Були й типові французькі жарти на телеекрані. Показували, як Жискар відвідував Пігаль, виходив опісля з одного тамтешнього веселого будинку утомленим, похитуючись. То були комбіновані зйомки чи спеціальні мультики. Потім прокручували кадри, як Форд упав, виходячи з літака в один зі своїх офіційних візитів. Довго чекали ми обіцяного виступу нашого сибірського балету, але так і не дочекалися включення, оскільки о 2-ій годині ночі розпрощалися й поїхали в Мокор.

Спалося як ніколи. Прокинувся близько 10-ої. Був уже рік 1976-ий, повен сонця і добрих сподівань.

По обіді Жак возив мене в По, де я оглянув замок Генріха IV, котрий тут народився і жив. Прогулялись ми Піренейською набережною, я зробив кілька фотознімків. Погода була сонячна, ніби на замовлення. Дивилися у спеціальний бінокль на вершини гір. Уперше цього сезону, так би мовити, побачив сніг. Надзвичайно красиві

Піреней! На одній із вершин розташована обсерваторія, де працює знайомий Жак. Пізніше Жак повів мене в Лурд.

Виявляється, то є місцем паломництва віруючих. У минулому столітті ніби до пастушки Бернадетти явилася діва Марія і сказала, що на цьому місці в печері треба збудувати церкву, в якій слід молитися, пити цілющу воду тут і таким чином позбуватися будь-яких недугів та гріхів. Римський папа побудував на цьому місці величезний ансамбль із трьох церков (одна з них — підземна). Під горою велика площа з пам'ятником діві Марії, із гірського джерела всі шукачі зцілення п'ють воду (ковтнув і я тричі тієї приємної джерельної води), ставлять біля гори свічки, окремі з яких бувають вагою в кілька кілограмів. Цілий ліс свічок блимає вогнями, наче очима. На скелі висять залишені костури тих, хто позбувся недуги. Багато написів різними мовами. Постійно бувають тут люди, але особливо багатолюдний натовп відвідувачів цього священного місця влітку, коли з'їжджаються віряни з усього світу. Місто Лурд — то майже одні лише готелі. Жак зауважив, що біля релігійної слави Лурда дехто гріє руки, наживаючи неабиякі капітали на цілком зрозумілій вірі страждених людей у зцілення. Звичайно, ця справедлива думка дещо знижує загальне позитивне враження від зустрічі з Лурдським дивом. Але весь комплекс справді прекрасний, такий, що не залишає байдужим. Уміють усе-таки церковники впливати на душу людську.

Другий день року 1976-го провів так само в гостях. Франсуаза зранку поїхала до знайомих, а ми з Жаком і Франсуа були півдня на господарстві. Слухали музику, грали в шахи. Перед цим зіграли в настільний теніс, де я програв усім. Втіхою було те, що в шахи я залишився не переможеним ніким. Скопали невелику діляночку землі перед будинком. А потім займалися фізкультурою, акробатикою на траві. Після повернення Франсуази був обід, оскільки я мав після 15-ої від'їжджати. Перед дорогою випили по малесенькій чарочці арманьяку, своєрідну «на посолошок».

Подякував гостинним господарям за чудове піренейське інтермеццо, і ми з Жаком поїхали на вокзал. Як завжди трапляється при поспішності, розминаючись із зустрічним авто на вузькій сільській доріжці, вскочили в рів. Добре, що неподалік було помешкання, де виявився трактор, і нас люб'язно виволокли з ями. Машину ніби не пошкодили. Але Жак дещо розстроївся. Щоправда, він навіть умудрився показати мені ще портал церкви у Марлаасі, де є цікаві сюжети приготування весільного обіду, полювання тощо. І вчасно ми прибули на вокзал.

Їхав у вагоні, де були пасажирів навіть без місць. Я також спочатку стояв, але потім молода жінка запросила сісти, взявши трирічну

дочечку на руки. Їхала вона з дітьми (крім дівчинки, був із нею ще хлопчик років шести) від своїх батьків. Живе в Ангулемі, чоловік — залізничник, а вона домогосподарка, клопочеться дітьми. Мила, привітна жіночка. Так потроху почав спілкуватися з французами, і це мене радує. Маленька дівчинка дуже схожа на Лесеньку нашу. Мені навіть снилася донечка напередодні. Ніби я побачив Ясика, а Леся десь заховалася. Я питаю Раю, де Леся, а вона не каже. Потім побачив малу за мамою і навіть дещо розсердився, що Рая не сказала. А я переживав, гадаючи, що Леся сама побігла на вулицю, — можливо, навіть далеко від домівки. Аж лячно уві сні стало. І так нагадала мені нашу доню ота ангулемська дівчинка в поїзді з По до Бордо.

У дорозі й пізніше в себе на *rue de Budos* знову й знову згадував подорож у Піреней. Хоч побував лише в Піренейх Атлантичних (ще є Високі й Східні), але вражень набув багатенько. Згадувалися й господарі молочної ферми, до яких ми їздили по молоко ввечері першого січня. За великим столом сиділо десь 10 осіб дорослих і п'ятеро чи шестеро дітей. Жак познайомив їх зі мною (а то був загалом один рід, лише єдина пара — сусіди). Глава родини, інвалід ще з Першої світової війни, має хвору ногу. Старий виніс пляшку *Porto*. Пригощали нас із Жаком вином і вергунами (вергуни нагадують ті, які готує наша мама Фрося). І тут було зовсім по-домашньому, у цих піренейських селян.

Жак і Франсуаза зробили все можливе, щоб я розвіявся, навіть стомилися самі, клопочучись мною. І я їм щиро вдячний за все. Не тільки за щедрий прийом, за показане й розказане, за виявлену увагу, за гарну книжку про Піреней, подаровану в перший день 1976-го року — за все це само собою складаю сердечну подяку, але насамперед спасибі цій французькій родині за тактовність і готовність зробити добре людині, особливо тоді, коли ти відчуваєш себе самотнім, коли тобі так важко без сім'ї, без своїх рідних, без друзів. І настільки вчасно запросили вони на кілька днів, ніби прочитали мій далеко не передсвятковий настрій. Два дні на їхній піренейській дачі трохи розвіяли мій сум і збагатили побаченням та пережитим.

Переглядали з Жаком новорічні випуски газет і журналів. В одній із газеток (назва може бути перекладена як «Качка на прив'язі») уміщено чимало карикатур на французьку владу. На одному з малюнків несуть голенького Президента і каже жінка чоловікові: «Глянь, який у нас синочок!..». Дістається й Ширакові, особливо Поні — Понятовському, міністрові внутрішніх справ. Є карикатурні малюнки також на Марше та нашого генсека Брежнева: з носа лідера французьких комуністів вискакує змія, а Леонід Ілліч насуплено спостерігає за цим. Уся газетка — суцільний фарш сатиричний (і, безсумнівно, фарс).

Серед світлин — кілька порно-знімків, знайдених на стінах стародавніх церков. Жіночка, стоячи на чотирьох, оглядається вдоволено, а чоловік прилаштувався ззаду й направляє свій «прилад» у відповідне місце. Підпис гласить: навіщо забороняти порнографію, коли це освячено навіть релігією. Свята церква, мовляв, не проти подібних солодких утіх. Усе це сприймається тут як звичайна річ і не викликає сором'язливості та осуду, як у нас. Жак показував ті газети як звичайнісіньку пресу. Навіть діти все те вільно переглядають. Самі французи підсміюються над цією своєю звичкою зіставляти добре й погане, сміятися над смішним, іноді навіть дещо «пересоложуючи». І це вживається з делікатністю, вихованістю французькою, з тонким гумором і веселою вдачею французів.

Розписався в перші дні року високосного, намагаючись у такий спосіб угамувати свій неспокій, хоча це не зовсім і вдається.

Розпочинаю готуватися до занять, які будуть у понеділок. Крім своїх факультетських, маю вечірні курси в Товаристві (де підмінюю колегу Галину Олексіївну).

Ось і зробив запис у повість «временних літ» за роком 1976-им, а днем третього січня. Пишу здебільшого про бачене й пережите, а те, що в собі ношу, буде чекати пера й часу свого. Може, так і залишиться невисловленим, як багато таять долі людські, такого, про що не дізнатися ніколи.

Новий рік я почав зустрічати ще 29 грудня, коли заходив до мене професор Томчик із вітальним візитом. Пригостив його горілкою харківською та фруктами. А наступного дня вже я зайшов до професора із шампанським та шоколадкою. А далі були два святкові дні в Піренеях. Отже, святкував відносно тривалий час. Пора й за працю братися. Берусь.

6 січня

Учора надійшов лист від однокурсника Вані Журби (писаний десь у середині грудня). А з дому ні вчора, ні сьогодні нічого немає. Проте тривала подорож послання Івана Михайловича вселяє слабеньку надію на те, що Раїні листи десь у дорозі й незабаром надійдуть.

Минулого дня провів перші в другому триместрі заняття. Подарував студентам аерофлотські календарики, привітав із новим роком (адже вперше побачилися в цьому році), побажав успіхів у навчанні, добра, щастя. Новорічні поздоровлення висловив також Франсуазі (секретарці), технікові-діловоду, консьержеві та його дружині. Вітання доповнював маленькими сувенірами (тематичними листівками, календариками, значками).

Після занять підходив до мене професор Томчик, показав словацьку пресу останнього часу і число 12 за 1975 часопису «Slovensky pohľad» з його статтею. Привітав колегу з публікацією, пообіцяв ознайомитися з цією його працею.

Набрив і я нових газет та журналів («Мовознавство», «Дніпро», «Україна» та ін.). До гуртожитку йшов із паном Міклошем Томчиком. Зайшли до магазину за продуктами. Я, крім харчу, взяв пляшку пива, яку ми й розпили перед вечерею. Словацький колега є цікавим співрозмовником, і ми з ним частенько обмінюємося враженнями від французького нашого побутування, а також думками про різні події міжнародного життя.

Увечері сьогодні мав 2 години російської мови в Товаристві Франція — СРСР (заміняв Галину Олексіївну). Перед заняттям бачився з активістами цієї громадської організації, зокрема з головою відділення паном Сартуле, секретарем мадемуазель Емілією Дар'яла, подружжям Робі, мадемуазель Даніель та іншими. Емілія дякувала за моє новорічне вітання й повідомила про плановану нею дружню вечірку. Турбується про маму, яка напівпаралізована (старенькій 84 роки) і потребує постійного догляду. На занятті були також знайомий мені Марк і наша землячка Наталя (здається, так її звати). Заняття пройшло, як на мене, добре. Опрацювали діалог, виконали 4 граматичні завдання, тобто виконали все, про що просила Галина. Цьогорічні слухачі порівняно з минулорічними мають безперечні успіхи: добре читають (хоча, звичайно, з акцентом), розуміють прочитане, можуть будувати прості розмовні фрази. І головне, я помітив у них бажання навчатись і знати. Коли зайшла мова про виставку з Луврською Джокондою у Третьяковці, одна слухачка висловила своє здивування повідомленнями про успіх тієї виставки, адже Джоконда, на її думку, зовсім не цікава, оскільки некрасива (mauvaise, за її характеристикою). Розпрощалися з групою люб'язно, сподіваючись на подальше спілкування.

До гуртожитку мене підвозив один із слухачів — робітник порту, кранівник. У машині була ще дама (не знаю, чи дружина, чи подруга з курсів). Мої супутники пробували говорити російською мовою, і це їм певною мірою вдавалось.

Пізненько ввечері телефонувала Ольга Павлівна Іраль. Виявляється, що похворіли її внучата Жеральдіна та Паскаль, так що клопотів додалося. Дзвінка з Харкова, що й підштовхнуло пані Ольгу обізнатися якомога швидше, не було. Мабуть, у Раї не вийшло реалізувати плановану спробу. Треба чекати ще можливості поспілкуватися, тільки б не сталося чогось неприємного, не похворіли б маля-

та, мама та й сама Рая. Завтра Ольга Павлівна, може, заїде, коли буде в Бордо за покупками.

Зараз сиджу за читанням. Перечитав передноворічне число «Русской мысли». Багато там різних матеріалів, переважно з антирадянським підтекстом. В огляді за матеріалами Верховної Ради СРСР дається, зокрема, така зіставна таблиця середньої оплати праці різних категорій громадян у нас і в капіталістичних країнах (Франції та США). Дані наведено у французьких франках.

Категорія працівників \ Країни	Франція	США	СРСР
Кваліфікований робітник	2115	3520	1050
Інженер	5500	7920	810
Лікар	11890	15400	720
Міністр	14500	22000	7200

А далі порівнюється час, витрачений на заробіток для придбання продуктів харчування та інших споживчих товарів. Для купівлі 10 кг цукру чи одного костюма, наприклад, наші громадяни мають затратити набагато більше часу (у багато разів), ніж французи та американці. А придбати автомобіль з урахуванням оплати праці мають змогу, за наведеною таблицею, у такий термін:

Категорія працівників \ Країни	Франція	США	СРСР
Кваліфікований робітник	6 міс.	4 міс.	11 міс.
Інженер	2 міс.	2 міс.	14 міс.
Лікар	1 міс.	1 міс.	16 міс.
Міністр	161 год.	117 год.	1,5 міс.

Навіть дещо завищеними виглядають наші можливості в наведеному матеріалі. Автори з певною зловтіхою зауважують про наш неврожай минулого року, наголошують на масовій закупівлі зерна. Навіть анекдот про чудо комунізму наводять: сіємо в СРСР, а врожай збираємо в США.

У газеті опубліковано інтерв'ю дружини академіка Сахарова, рецензії на антирадянського спрямування твори. Є матеріал про Леоніда Плюща у зв'язку з його можливим виїздом до Ізраїлю. Розглядають і наші квартирні проблеми (глузують, що нормативом передбачено

лише 9 кв. м на особу; а я подумав: а якщо навіть 4 кв. м чи близько того, як і в нашій родині, наприклад). Оскільки номер узагалі святковий, то вміщено чимало вітань новорічних (від козацької ради, товариства георгіївських кавалерів та ін.). Перечитав також інформацію про радянсько-китайські відносини. Згадався при цьому розказаний Акбаром анекдот: ніби в нашій країні знищили котів (чи збираються це зробити), оскільки ті прославляють Мао, нявкаючи. Надрукована в газеті, крім згаданого, літературна мазня, як мені видається, Марамзіна. Наприклад, оповідка про те, як одна повія наша народила від німця двійню й задавила немовлят зі словами: «Смерть фашистським окупантам!» і подібні хворобливі фантазії автора.

У січневому числі «Русской мысли» звернув увагу на інформацію про те, що золоту медаль на конкурсі найкрасивішої троянди Франції одержав росіянин за квітку під назвою «Кріога». Квітникар вивчив близько 40 тисяч паростків, робив по 15 тисяч схрещувань щорічно. «Кріога» — великий листатий кущ із ніжними рожевими трояндами. Конкурс проводився в Ліоні в жовтні 1975 р. Над вирощуванням золотої призерки пан Крилов трудився з 1967 року.

Ольга Павлівна так і не заїхала. Мабуть, через хворобу дітей. Чекаю приїзду колежанок, які дещо затримались на батьківщині. Сподіваюсь, що вони привезуть мені якісь вісті з дому, адже можуть захопити пошту з посольства.

Студенти вже з'їхались і тарабанять свою музику. З ранку до ночі доводиться слухати цей невпинний гул. Читаю зараз практичну граматику Можера. Можливо, щось і залишиться в пам'яті з прочитаного. А думка весь час одна й та сама: Чи буде завтра лист із Харкова?..

8 січня

Учорашній день був справді щасливий: по-перше, одержав зранку лист від Лесеньки, десь 23 грудня штемпельований, з двома реченнями від Раї («У нас усе добре. Скучаємо, чекаємо, цілуємо»); по-друге, Ніна Олексіївна привезла твій, Рай, великий пакет-лист, переданий Валентиною Кухтенко. Нарешті я дізнався про домашні справи, а то жив у невідомості та постійній напрузі. Радий, що всі здоровенькі. Це найголовніше, а все інше можна пережити. Я й знав, що про квартирну нашу чергу ніхто клопотатися не буде. Кожен думає про себе, а обіцянки було зроблено для красного слівця. Згоден із тобою, Раю, що надто переживати з цього приводу не треба. Справді, будемо перейматися проблемами вічності, а наші квартирні клопоти — то суцця дрібниця. До Ніни побіг відразу, як тільки вона зателефонувала. Скільки понамальовувала донечка моя ріднесенька! І Ясю-

ня свою рученьку доклав. Спасибі, зайчатка мої милі. Я так скучив за вами, що й слів не знаходжу для висловлення мого душевного стану. Вірю, що невдовзі ти, Раю, приїдеш із Лесею. Пошвидше настала б наша зустріч. А там залишиться не так багато часу до кінця мого відрадження. Якогого швидше зібратися б нам усім і бути разом.

Надіслав мені листівочку також Ладислав Лапшанський із Братислави. Відповів на моє новорічне послання й Володимир Олексійович Рильський зі Страсбурга. Повідомив він про паризький семінар, який планується на кінець лютого — початок березня. Тоді матимемо змогу зустрітися й поділитися враженнями від французького нашого перебування, що інколи набуває ознак заслання.

Відповів сьогодні Раї й надіслав листа Валі Кухтенко. Подякував харківській колезі за відвідини сім'ї й передане послання. Галина Олексіївна, яка теж повернулася, як і Ніна, повідомила, що Саша Селін приїде, очевидно, лише на початку триместру (так і не відаю, що трапилось).

Після вчорашніх занять заходили до Галини, де пили чай із нашими цукерками, відзначаючи в такий спосіб православне Різдво. А сьогодні ввечері чаювали в Ніни. Зібрались було їхати до наших моряків, але корабель (із Архангельська чи Ленінграда), як виявилось, вже відплив. Наша студентка Сільветта повідомила про приїзд наступного тижня радянських туристів. Нас запрошують у комуністичну мерію Бегль на дискусію про освіту в СРСР і Франції. Будемо чекати на цей важливий захід і зустріч зі співвітчизниками.

На недільний вечір, за словами Ніни Олексіївни, усіх нас запросила Жанін. Отже, зможемо побачити найближчим часом маленького Жана-Іва, а також поспілкуватися з такими близькими нам Рене та Жанін.

Завтра маю заняття на першому курсі. І так минає вже тиждень другого триместру. Час іде. І ми з ним ідемо. Одне питання тільки: «Куди?..»

11 січня

У п'ятницю, згідно з розкладом, провів заняття з першокурсниками. Почав бесіди з літератури. Читали й коментували Шевченків вірш «На вічну пам'ять Котляревському». Перед цим була розповідь про Сквороду, далі планую кілька тем про Шевченка. Маю 15 діафільмів і хочу використати їх показ під час занять. Студенти цікавляться українською літературою, багато працюють, пробують самостійно читати невеличкі тексти.

Того ж дня, у п'ятницю, одержав лист від колеги-україністки Марії Василівни Леонової (з Донецька). Неприємно вразила неухаж-

ність адресантки: *Володимере, хто зна що*, французьке *rae* — замість *rie* тощо. Оскільки їй важко французьку без посібників сприймати, то надіслав свій тематичний словник, деякі тексти, список літератури для замовлення, назви підручників, екзаменаційні завдання. Попрошив Марію Василівну переслати мою паризьку пошту. Передав вітання Ларисі Григорівні Розвадовській, моїй харківській факультетській колезі, з якою вона працює.

Тієї ж таки п'ятниці в студентському ресторані обідав навпроти такої красивої дівчини, що й описати важко. Іспанка чи мексиканка (можливо, кубинка) — смаглявка, очі як вогники палахкотять, личко ніжне й осяйне, вся постава віддає жіночністю, кожен рух гармонійний, вся вона — справжній твір мистецтва. Я поглядав і любувався, а два молодики поруч весь час залицялися. Вона лише підсміювалася над ними, відчуваючи свою перевагу, знаючи собі ціну. Просто Кармен — і все. Саме такою уявляю я чарівну циганку, уславлену у французькому мистецтві.

Галина Олексіївна передала мені вітання від Галі Штукатурової. Виявляється, вона розлучилася з чоловіком, оскільки той запив. Бабуся Галинина померла. Тепер моя минулорічна колега самотньо живе в Ленінграді на приватній квартирі, чекає кооперативної.

Прочитав за останні дні «Рогозівські розповіді» А. Дімарова («Дніпро», № 2 за 1975 р.). Цікаво пише цей відомий український прозаїк, просто й зворушливо показує нелегку долю наших жінок у роки війни. Мальовничі описи природи, зокрема милої моєї Полтавщини, річки Сули з її протоками. Згадався мені красень Псло у Мануйлівці моєї неповторній, наче й немає кращої річки, м'якшої води, білішого й гарячішого піску, запашніших лук, аніж понад Псллом. Хіба можуть заступити ту поетичну красу навіть великі ріки, моря, океани?..

Надіслав мені лист тезко — Володимир Ходурський із Ренна. Пише, що дружині й синові вже набридла Франція і що сам хворіє. Запрошує відвідати Бретань. Дуже хочу побувати там. Можливо, Рая все-таки приїде сюди, то зробимо подорож разом, щоб і вони з Лесею побачили той красивий, дивовижний край.

По телебаченню в новинах показували вчора Леоніда Плюща, який прибув до Відня, покинувши Радянський Союз. Виглядить він справді хворим. Після офіційної інформації дивився чергову серію про куртизанок Бальзака, але невдовзі мусив залишити телезал, оскільки сильно розболілася голова.

Перед суботою в останніх вістях говорили про Джоу Ень-Лая у зв'язку з його кончиною. Показали його і на трибунах свят, і на не-

дільниках, і на різних прийомах, і в поїздках до різних країн. Такий жест у бік Китаю зробила Франція.

Щодо нашої країни, то багато негативу подають французи. Хоча ми, як видається, нерідко даємо підстави для критичного ставлення. Зовні, звичайно, кореспонденти намагаються бути об'єктивними, але багато чого подають на свій лад, як їм бачиться.

Одна з 36 повних декад нинішнього року минула. «І день іде, і ніч іде», як писав Тарас. Доводиться брати голову в руки, приглядаючись, йде чи не йде «апостол правди і науки», і роздумуючи, якою ж мірою ти причетний до того, чи йде, чи не йде він («апостол правди і науки»). Хотілося б мати позитивну відповідь і щодо суспільства, і щодо себе.

13 січня

Щойно повернувся із засідання ради секції славістики. Перебрали на новий термін професора Верре (на посаду завідувача). Процедура таємного голосування нічим не відрізнялася від минулорічного. На листочках, що були вкинуті в шапку пані Улятовської (своєрідну урну), було написано єдине прізвище — Verret. Одна цікава деталь голосування відкритого тут: французи підносять руку з виставленим пальцем (вказівним).

Після оголошення результатів виборів та привітання знову обраного попереднього керівника слухали завідувача щодо проблем колективу (фінансових, навчальних, бібліотечних тощо). На початку свого програмного виступу професор Верре повідомив про новорічні поздоровлення від Академії наук (із Києва), від колег Штукатурової та Лапшанського, а також дав доручення підготувати відповіді з подякою від імені секції. Навів промовець приклад поверхового знання чи, точніше, незнання нашої історії тут, у Франції. Так, у газеті «Sud-Ouest» надруковано було, що Н. Петров виконував сольну партію в опері «Ledi Capric» (замість «Les Dekabrister»). Отже, «Декабристів» кумедно підмінили якоюсь «леді Капріс».

На потреби відділення скоротили бюджетні витрати — заплановано всього 22 тисячі франків. Як позитивне було відзначено налагодження книгообміну з українськими видавництвами.

Уперше побачив на засіданні нового викладача з Югославії — пана Діміча. До колективу додався ще один викладач польської мови (крім пані Улятовської). У пана Старосельцева з'ясував, чому його дружина не відвідує занять з української мови, де вона є у списку студентів. Виявляється, що їй немає на кого залишати маленьке дитя. Але чоловік пообіцяв, що вони владнають і окремі заняття пані Старосельцева все ж відвідуватиме. Працюватиме вона здебільшого са-

мостійно і з великою вдячністю прийме мої консультації за потреби. Від Миколи Ілліча Зав'ялова дізнався про важливу для мене книжку французького автора (про структуру поетичної метафори). Обіцяв днями принести. Чекаю з нетерпінням.

На засідання і назад після його закінчення йшов із професором Томчиком. Він, як і я в останні дні, прихворів і почуває себе кепсько. Я пообіцяв зараз провідувати його.

Після повернення від Рене та Жанін ще в суботу мене пролихомавило, голова страшенно розболілась. Навіть власна смерть приснилась. Жах якийсь! Але вдень розім'явся і зміг все-таки провести заняття. А до виробничого засідання секції набув загалом належної форми. Гадаю, що й колега професор Томчик швидко підправить своє здоров'я.

Учора мав аж три листи з Харкова, від родини. Усі — передново-річні послання. Одне — від Лесі. Молодець, донечко. Дякую й міцно цілую, мила моя кореспонденточко. Скучив я за вами всіма надзвичайно. Пошвидше б зустрітися та пригорнути всіх відразу: і доню, і синульку, і маму Раю.

Серед дня, коли я займався читанням, зайшли дві учениці з лицею. Вероніку я знаю, а другу бачив уперше. Вони шукали Акбара. Я запропонував почекати в мене. І десь із півгодини дівчата були моїми гостями. Погомоніли трохи, налагоджували контакт. Тільки я за викладацькою звичкою звертався до них на Ви, а вони (їм по 17—18 років) до мене на *ти*. Веселі, комунікабельні французькі мадемуазелі. Акбар прийшов невдовзі й забрав своїх відвідувачок.

У журналі «Дніпро» (№ 7) прочитав цікаву п'єсу Лариси Хоролець «Сирени». Там же була надрукована й стаття «Про головне, про сутне» моєї університетської колеги — професора Зінаїди Голубевої. Звернув увагу на закиди Ладі Федоровській щодо недостатнього заглиблення в художню своєрідність образу. А в захисті «ділових людей» та нападі на їхніх супротивників аж факультетська ситуація просвічує. Себе авторка відносить, зрозуміла річ, до «ділових». Це навіть сторонньому читачеві помітно. У номері часопису — також середня рецензійка студентського товариша Льоні Остроушка, занадто загальна й невиразна.

На телебаченні знову показали родину Л. Плюща, який уже тут — у Франції. Він, безперечно, хворий. І сам Леонід, і його дружина та діти мають якийсь розгублений вигляд. Це й зрозуміло при випробуваннях, що випали на долю дисидента.

Транслявали також прощання з Джоу Ень-Лаєм. Бачив і Мао, і всіх інших нинішніх верховодів китайських. Газети тутешні пишуть навіть так: «Коли помре Мао...» (тобто що станеться з Китаєм).

Почуваю себе не зовсім добре. Ніби пройшла епідемія грипу, багато хто хворів. Зокрема й серед студентів було в останні дні чимало таких, що чхали, кашляли, ходили з пов'язками на обличчі. Отже, грипували масово. Однак погода налагоджується, було навіть сонячно вдень. Тож надіймось, що сонячне тепло всіх вилікує, до того ж — швидко.

15 січня

Перші тижні (півмісяця) високосного року минули. Середина січня відзначена була листом із Полтави. Сестра Оля надіслала новорічну вітальну листівку. Чекав більше вістей (гадав, що надійдуть відповіді від колег Кухтенко та Леонової хоча б), але довелося задовольнитися лише Олиною вісточкою з рідного краю.

Хвороба моя поступово минає. Учора був на роботі, але заняття на другому курсі не відбулися (Клодін відпросилася через конкурсний екзамен на посаду завідувача початкової школи; Олексій Михайлович не з'явився — захворів, мабуть; Старосельцева знову не мала можливості залишити на когось дитину). Набрал у бібліотеці газет і книжок для роботи вдома. Виходячи з секції, зустрів професорів Діміча і Томчика. Останній познайомив нас із його співвітчизником. Дорогою я дізнався від пана Томчика, що югославський професор літератури має зарплату в 6500 франків (це вдвічі вища платня, ніж у нас, хоча його навантаження становить лише 3 години тижневі).

З теленовин увечері дізнався про те, що київське «Динамо» матиме суперником на подальшому етапі змагання за Європейський кубок французьку команду «Сент-Етьєн». Коли прозвучало таке повідомлення, присутні в залі засміялися. Тим самим студенти показали, що не задрять французькій команді, зважаючи на потужність київських динамівців на чолі з Валерієм Лобановським. До речі, колега Зав'ялов запрошував на місцевий стадіон переглянути зустріч тутешніх футболістів із чеською командою.

Потім у телепрограмі була дуже цікава передача про «Конкорд», своєрідна екскурсія в минуле французької авіації. Виступали колишні льотчики, серед яких були й сучасна молодесенька дівчина-льотчиця та мадам Консуела Екзюпері. Остання розповідала про свого чоловіка і більше говорила про його революційність, незвичність характеру, ніж про особливі пілотажі. Той, хто вів передачу, весь час просив почесну гостю розповісти про Екзюпері саме як славетного авіатора.

Сьогодні працюю вдома. Читав, готувався до наступних занять. Про домівку так уже боюсь і думати, бо потім зовсім відволікаюся від діла, ніщо не йде до рук і в голову. Скучаю все більше і вже поступово звесвірюю, що до мене приїде половина сім'ї, як планувалося. Час

очікування так повільно йде, ніби волами їде. Завтра мають приїхати наші туристи. У суботу матимемо змогу побути з ними на екскурсії. Поспілкуємося й дещо нове почуємо. Туристична група є молодіжною, за словами студентів.

Увечері після новин показали фрагмент виступу наших славних Родніної та Зайцева, сказали, що вони стали чемпіонами Європи. Молодці!..

18 січня

Неділя. Остання триденка наповнена подіями неабиякого значення для людей, відірваних від сімей, а для мене — ще й після такого «недужого» тижня. То ж — почергово.

У п'ятницю працював із першим курсом. Почував себе зовсім добре, студенти старалися. Загалом першокурсники мене втішають і певними успіхами, і, головне, старанням та відповідальним ставленням до навчання. На другому курсі — інша ситуація, там доводиться нагадувати, переносити окремі заняття, працювати додатково.

Того ж дня в магазині випадково зустрів Галину Олексіївну, яка повідомила мене, коли й де можна буде побачитися з нашою туристичною групою.

І ось у суботу о 9.30 біля кам'яного мосту на кінці вулиці Віктора Гюго (це неподалік нашої секції) ми разом зі студентами чекаємо своїх земляків. Приїхали вони майже вчасно, як і обіцяли. Позналилися. У групі тридцять юнаків і дівчат із Ленінграда та Воронежа. Яюсь швидко розговорилися, знайшли спільну мову. Невдовзі почали співати (і під час екскурсії по Бордо, і після обіду — ми обідали разом із ними в дорозі). У репертуарі були сучасні й народні російські пісні. Співали також нашу «Ти ж мене підманула» та білоруську «Косив Ясь конюшину». Особливо зворушила нас із Галиною (Ніна не поїхала через погане самопочуття — проблема з серцем) пісня про солдата зі Словаччини: «А я в Россию, домой хочу. Я так давно не видел маму». Більшість студентів (комсомольці та будзагонівці) справді добре співає, особливо хлопці. Наспівався і я з ними, уперше за кілька останніх місяців. З групою туристів їздили й наші тутешні студенти (Даніель, Сільветта, Іван Бабенко, Жан-Ів), а також активісти товариства франко-радянської дружби, зокрема Карлос (до речі, добре говорить по-російськи, знає багато пісень наших, дуже компанійський чоловік) та Наталія із Песака, сусідка Ольги Павлівни, обидві вони у Франції з часів Другої світової.

У містечку *S-t Emilion* туристам (і нам також) показали виноробне підприємство, яке належить одному з кооперативів. Там же всі ми

дегустували місцеве вино. Обмінялися дрібними сувенірами (просpekтами) і під вечір виїхали звідти. Проїжджали Лібурн, і мені згадалися тамтешні знайомі подружжя Шаламових і Дестанг. На вечерю з туристами не залишилися, а вирішили їхати автобусом до Бордо. На прощання подарував тезкові з Воронежа та його землячці студентці хімфаку Ірині (вони обідали за нашим столом) по листівці з видами Бордо, побажав щасливої подальшої подорожі. Подякували ми групі за цікаву зустріч ідесь близько 20-ї години були в Ніни Олексіївни. Заїхали дізнатися про її стан здоров'я й поділитися враженнями від зустрічі з туристичною групою співвітчизників. Ніна пригостила нас свіжим супом і чаєм, а ми вручили їй життєдайних груш, які купили по дорозі до її помешкання. Домовилися наступного дня погуляти втрьох містом й відвідати наш корабель «Ізмаїл», який ми бачили в порту, коли їхали туристичним автобусом.

У неділю, тобто сьогодні, так і зробили. Зустрілися об 11-ій на площі *Gambetta* й пішли набережною. Однак одеського теплохода на Гаронні вже не застали. Хотіли було вертатися, але трапився «земляк» (росіянин-емігрант, який вже понад 40 років живе у Франції, працює в порту вантажником), який підвіз нас своєю автівкою до іншого нашого торгового судна під назвою «Янтарний». То були Галинині земляки — лєнінградці. Вони привезли в Бордо будівельні матеріали — ліс. Познайомились із штурманом Сергієм (симпатичний молодий чоловік), капітаном Михайлом Євгеновичем Васильєвим, першим помічником капітана Олександром Андрійовичем (або навпаки, точно не запам'яталось) — приємними гостинними людьми. Там і пробули серед своїх близько п'яти годин. Пили каву, пригостили нас і лікером «Старий Вільнюс», пропонували продегустувати також польську горілку, але ми відмовилися. Смакували всі натуральними вітчизняними стравами з чорним хлібом. Залишали нас і на вечерю, але й так нажувалися за чаєм із багатьма наїдками на доповнення. Завтра збираємось, як ніщо не стане на заваді, зайти ввечері подивитися тут наш кінофільм. Я зробив фотознімок учасників зустрічі на тлі теплохода. Помітивши нашу зацікавленість чорним хлібом, господарі дали нам на дорогу по хлібині. Отже, поверталися з подарунками «від зайця».

У гуртожитку дивився вечірні теленовини. Вкотре мова йшла про Анголу. Згадували наш КДБ, не зрозумів тільки, з якого конкретного приводу. Але прозвучала відповідь нашого посольства в Парижі щодо порушення французами дипломатичного етикету.

Потім був непоганий вечірній концерт з чарівним співом Деміса Русоса, Франсуа та інших відомих виконавців. Після перегляду телепередач завітав до професора Томчика. Уточнили про зустріч на фа-

культеті, звідки я маю провести колегу до банку, клієнтом якого був Ладислав Лапшанський.

З учорашнього дня не можу позбутися думки про нового викладача російської мови Старосельцева. Виявляється, він одружився на французенці, яка стажувалась у Смоленську, потім улітку 1975 р. приїхав до неї з візою на один місяць і відмовився повертатись. Так і живе в жінчиних батьків майже повністю на їхньому утриманні, бо має лише 3 години навантаження й відповідно невелику платню. Що змусило його вчинити так? Невже зовнішнє благополуччя? Для мене це видається ненормальним, покинути батьківщину я не зміг би, здається, за будь-яких обставин. Зі слів землячки Наталії, цей новий русист володіє п'ятьма мовами (крім російської, французькою, німецькою, польською, чеською). Може, все-таки основною причиною неповернення додому стала невлаштованість родинного життя? Адже у них є маленька дитина, і треба якось з'єднувати сім'ю. Хоча для мене всякий варіант розлучення з рідним краєм видається протиприродним.

Учора був лист від Валентини Андріївни Кухтенко. Збирається відвідати Бордо. Днями відпишу їй. А Париж мовчить, як і моя домівка. Як там ви, мої рідні? Лесин недавній лист ношу з собою.

Зранку сьогодні прокинувся з якимось чотиривіршем (чи приснилось, чи зримувалося відразу після сну). Так і крутиться в голові весь день це «творіння» або, мабуть, «снівня», правильніше кажучи:

*Отак минає день за днем
На чужині, як у в'язниці.
Домівка все частіше сниться
Під рідним маєвом знамен.*

Треба лягати спати, щоб ще приснилось щось. Так і поему наспати можна. А якщо серйозніше, то зараз готуюся до сну, оскільки вже за півгодини до півночі. Спробую заснути для відпочинку, однак не завжди, особливо останнім часом, вдається відразу потрапити в обійми Морфея. Та буду намагатися відійти на якийсь час від клопотів тутешніх і дум невеселих. Тож спокійної ночі всім вам, мої рідні та друзі! Приємних сновидінь кожному з вас! А мені — як виїде. Проте сподіваюся, що й у мене буде гарний сон і я зможу побути, бодай увісні на цей час, у рідному краї, у родині своїй дорогій.

20 січня

Два перші дні нового тижня були без листів. Так ніби всі забули про моє існування. З дому теж рідко озиваються, хоча, гадаю, ще пам'ятають. Залишається одне: чекати з дня на день.

Працював учора з обома курсами. Другокурсникам розповідав про Сквороду (минулого року була лише згадка про нього). Після заняття довгенько розмовляли з Олексієм Михайловичем на цю тему. Йому сподобалася розповідь, особливо припала до душі байка «Бджола і Шершень». Мабуть, тому, що й сам пан Дехник є значною мірою філософом.

Після занять із колегою Мілошем Томчиком відвідали банк для оформлення наступних перерахувань заробітної плати. У тому відділенні (неподалік театру) і моя розрахункова книжка, яку я одержувала разом із Ладиславом. Виписувала відповідні документи новому клієнтові банку рекна дієвсупа, за його характеристикою, справді гарна, вродлива молода працівниця. Я пожартував, що часто доведеться колезі приходити до банку, навіть і тоді, коли грошей не буде.

Дорогою зайшли до книгарні, де я придбав два перекладні словники — з французької на російську (один собі, а другий — кишеньковий — для помічника капітана, якому я обіцяв принести під час наступного візиту на корабель). Находилися. І дощ нас супроводжував, і сонце підтримувало оптимістичний настрій.

Лише о 18 годині пішли з Ніною Олексіївною на перегляд нашого фільму. У Галини були вечірні заняття на курсах. Нас пригостили чаєм моряки, і ми разом дивилися угорську кінострічку «Безневинні вбивці». Мені фільм зовсім не сподобався. Надто відчутно діє на психіку спочатку розіграна, а потім і справжня мимовільна сцена вбивства (і самогубства). А кіножурнали про Північ, про Кострому з чудовим пам'ятником Іванові Сусаніну, про новини міжнародні були цікаві.

Повернулися від земляків пізнувато. Я потрапив до свого помешкання після 23-ої, оскільки йшов пішки майже через усе місто, бо автобуси не ходили. Був густий-прегустий туман. В одному з будинків щось трапилось, з'їхалася сюди поліція і зібралася тут чимало люду. Ця ситуація додала до моєї внутрішньої тривоги після перегляду фільму про вбивства. Намагався думати про щось своє, не пов'язане з тутешніми враженнями й сьогоденними клопотами.

Частенько біля під'їздів окликали нічні жіночки, які так і не дочекались бажаного заробітку. У кафе ще байдикувала молодь: пили пиво, курили, грали в дурнувату гру — дитячий футбол. У будинках не світилося, а де й світилось, то не було видно, бо вікна на ніч скрізь прикривають.

Сьогоднішній день провів у мандрах. Біля гуртожитку зустрів Галину, яка тут на медогляді, і Женю Гамбашидзе. Дами запропонували з'їздити з ними на фабрику за покупками. Бачив різні гарні речі, але нічого не придбав. Можливо, з Раєю побуваємо тут і щось підберемо.

Обідали в Жені. Познайомився з її сином Олегом (студент четвертого курсу медфаку). Симпатичний юнак, схожий на матір. Квартира їхня мені сподобалась. Господиня пригощала смачним обідом: смаженою рибою з підливою, сиром, чаєм і пирогами. По обіді слухали музику, звучали й наші «Чорнобривці» (платівку я раніше подарував).

Дивною мені видалася Женина фраза про те, що люди їдять одне одного, хитріші й спритніші постійно обдурюють слабкіших, принижують їх. Наводила окремі приклади зі стосунків між вимушеними емігрантами з часів Другої світової війни. Подумалось, що сварки та пересуди спричинені, очевидно, безділлям і задрощами, а також духовним збідненням.

Після розставання із пані Євгенією поїхали автобусом до центру Бордо. У книгарні, куди заглянули подивитися нову літературу, зустріли нашу студентку Сільветту, яка звернулася за порадою, який би твір інсценувати для концерту, що його готують студенти. Я порадив узяти щось із Чехова — «Медведь», можливо.

Після домашньої скромної вечері дивився теленовини. До нас, виявляється, приїхав Кісінджер. Французи коментують, що він буде з нами домовлятися про Анголу. Мова йшла також про французькі футбольні проблеми. На перегляд фільму не залишився й пішов у свої чотири стіни.

Сусіди зліва товчуться, як Марко в пеклі (тут завжди двоє чоловіків, хоч кімната одному належить; чи не гомосексуалісти, бува?). Слава Аллаху, сусід справа відсутній, а то безперестанку слухає свою тарабарщину по радіо, увімкненому на всю потужність. Ситуація з шумовими дратувальними ефектами — хоч тікай. Все нервовішим стаю і не можу спокійно реагувати на все це. Культура тут своєрідна, західна. Чимало негативу додають іноземці. Хоч і серед французів є такі, що тільки зовні видаються ввічливими, уважними своїми «мадемуазель», «мадам», «мусью». А поза цим далеко не всі відзначаються внутрішньою культурою.

Завтра маю 3 години занять. Потрібно також буде сходити до банку за грошима. Але то буде наступного дня.

А зараз уже пізня година. Трохи почитаю перед сном і спробую пошвидше заснути, щоб не розігнали сон думи й тривоги. У нас на батьківщині вже за північ. Чи спиш, Раю? Якщо так, то що сниться? І що сниться маленьким нашим голуб'ятам? Чи бачать вони мене хоча б уві сні? Я їх і всіх вас зовсім рідко зустрічаю у снах, але наяву думаю весь час, де б не був і чим би не займався.

24 січня

Сьогодні надійшло послання від Марії Василівни з Парижа. Дякує за мою бандероль, за надіслані методичні матеріали. Головне, що колега переслала мою паризьку пошту. В основному то новорічні вітання, а одна листівка (Олина) — ще з жовтневими святами вітання. Одержав таким чином два минулого року писані листи від Раї, товариша Колі Настенка, племінника Вови (Діниного синочка). Аж потеплішало на душі після своєрідного спілкування з дорогими мені людьми, з ріднею і близьким другом, побратимом.

З тутешніх подій центральною вважаю вчорашню гостину у професора Конта. У мене були заняття з 17.00 до 19.00. Галина Олексіївна підійшла через 15 хвилин після їх закінчення. А ще через 15 хвилин за нами заїхав Франсуа, який, за його словами, був у Беглі на засіданні очолюваного ним відділення Франція — СРСР. Я взяв деяких сувенірів (пляшку української горілки, з дому привезеної, цукерок харківських, проспект Музею історичних коштовностей УРСР, платівку із «Старовинним вальсом» у виконанні ансамблю скрипалів Харківського університету та діапозитиви «По некрасовским местам»). Галя, як ми домовилися, вибрала квіти для дружини та цукерки для дітей.

Господар показав свої розкішні апартаменти (не без хвастовства, як це він уміє) з великими двома залами, робочим кабінетом, спальнями окремо для всіх (одна — їхня з дружиною і три дитячі), ванною, кухнею. Особливо було чим похвалитися в кабінеті, де розміщена чимала бібліотека, з рідкісними виданнями в ній («Мертвые души», вид. Маркса, добре ілюстрована книжка кілограмів на п'ять; історія Карамзіна та ін.). Крім кабінетних книжок, багато художньої літератури в кімнаті старшого сина Миколи (Nikolas).

Усі кімнати гарно облаштовані. Франсуа та його дружині житло дісталось в спадок. Батько Франсуа був лікарем, кілька років, тому маючи страшний діагноз — рак, у безнадійному стані покінчив із життям.

Діти (хлопці) спали, а дівчинка маленька (така, як Ясик; на ім'я Констанца) гралася. Нас вона соромилась. Я погладив малютку по голівці й нестерпно захотілося взяти на руки і її, і своїх Лесю та Ясюню.

Трохи поговоривши, зокрема про навчання Франсуа в Ленінграді, сіли вечеряти. Срібний сервіз, оригінальні страви, вишукані вина, особливий аперитив — насправді було чим показатися господарям і вразити нас, гостей. На закуску подавали фаршировані креветками помідори, а потім фірмову страву — спечений у вині півень. Крім того, були різні сири, салат, артишоки. І на завершення — персики в сметані

й шоколаді з ромом. Після такої розкішної вечері пробували якийсь лікер — екстракт із рідкісних трав. Далі була музична програма.

Спочатку Франсуа поставив народні пісні у виконанні Кичевської, якщо я правильно зафіксував у пам'яті прізвище співачки. Потім було поставлено платівку з блатними піснями Діни Верної. У розмові Франсуа наголошував на своїй захопленості Росією, нашою країною, де він був 11 разів. Проте не оминув і певних «шпильок» щодо тісноти в аспірантському гуртожитку (по троє в кімнаті), щодо частих, майже постійних пиятик серед студентів та аспірантів і таке інше. Запитав нас, як ми ставимося до слів Висоцького «Товарищ Сталин, ты большой ученый, в языкознании познавший толк...».

Пізно ввечері Франсуа відвіз нас у свої гуртожитки. Дорогою він висловлював жаль, що минулого року так і не зміг прийняти нас із Галиною Штукатуровою.

Вечір був цікавий і корисний, зокрема для мене, не тільки новим знайомством із французькою гостинністю, а й з погляду налагодження мовного контакту з іноземцями, адже дружина Франсуа майже не володіє російською. І ми розмовляли впереміж то по-російськи, то по-французькому.

Сьогодні зранку вийшов у місто за продуктами й зустрівся з Миколою Іллечем Зав'яловим. Запитав його, коли запросить на роботу (вони ремонтують квартиру). Сміючись, той сказав, що невдовзі, сподівається — наступного тижня. Запропонував сходити на матч команди «Бордо» із суперником київського «Динамо» — «Сант-Етьєном». Але ми вже домовилися з колегами про перегляд фільму «Доктор Франсуаза Гаян». Мій співрозмовник похвалив стрічку, хоча зауважив, що не зовсім психологічно вмотивовано проблему жіночої емансипації: чоловік хоче мати лише добру жінку, діти — турботливу матір, а сама жінка прагне бути при всьому тому цікавою людиною. Отже, матимемо після перегляду свої міркування й оцінки.

Повідписував пані Кухтенко та Саші Селіну. Додому ще не пишу (недавно відіслав), почекаю до понеділка, а там пошлю вітання донечці з днем народження. Купив гарненького ведмедика й надішлю десь у понеділок або вівторок.

Завтра неділя, а там нові сподівання. Та незмінним є постійне чекання листів і часу зустрічі з сім'єю. Коли ж це буде?

26 січня

Поштова скринька порожня. І це відбирає останні краплини оптимізму. Маю сьогодні по одній годині на першому й другому курсах. За півгодини йду на заняття, сподіваючись на плідну роботу.

Учорашній день прогуляли, оскільки похід до кінотеатру не відбувся через погане самопочуття Ніни Олексіївни. Пройшлися трійцею містом. Зайшли через певний час до мене на чай. Послухали трохи музику й знову вийшли на повітря.

Проводжаючи Ніну, зайшли на центральний цвинтар. Дівчатам сподобалися квіти, переважно штучні, але досить майстерно виготовлені. Біля кількох свіжих могил багато живих квітів, зокрема гвоздик і троянд. Ніна Олексіївна сказала, що вона дещо відійшла на кладовищі. А мені подумалось, що це краще — відходити *де*, а не *куди*. Ніна запросила зайти до неї підвечеряти. Смачною видалася відварена картопля з московськими рибними консервами. Був також традиційний для нашого тутешнього побуту чай. Домовилися, що я проведу Нініні заняття на курсах у Товаристві, коли вона, можливо, з'їздить додому під час ліцейських тижневих канікул у лютому.

За звичкою переглянув теленовини і залишився на трансляцію подальшого концерту. Виконувалася серед інших пісень також відома російська «Эх, дороги...». Співак (мабуть, із емігрантів) купецького вигляду, виконував пісню гарно. Завітав після телезалу до колеги М. Томчика. Виявляється, він тут оформлений на посаду асистента, порушує клопотання, щоб перевели хоча б на посаду метр-асистента. Спілкуватися з паном Міклошем дуже цікаво, як і було з Ладиславом. Говоримо про деякі політичні питання, освіту, культуру.

Завтра напишу листа додому й надішлю поздоровлення Лесі, адже до 14 лютого не так далеко. Зараз іду на заняття з думою про вас, рідні (як і завжди, як і скрізь).

31 січня

Ось і наступив останній день першого місяця року 1976-го. Листів як не було, так і немає. Настрій нікудишній, тільки якась робота постійно рятує від розпачу, нудьги, безнадії...

Заняття минулого тижня пройшли добре. Крім своїх академічних, мали з Галиною друге заняття з французької мови. Працює з нами студент-другокурсник Жан-Ів Авуар, талановитий юнак із безперечними педагогічними здібностями. Він узяв для нас книжечки із серії кишенькових. Це роман Алена Фурньєра «Великий Мулне», який я почав читати. Очевидно, цікавий твір, принаймні життєпис автора незвичайний. Прожив він усього 28 років (загинув у 1914 році). Мав сильне й красиве почуття, яке полонило його на все життя. Кохав дівчину, що так і не стала його. Роман зацікавив, буду читати. Знаю, що то буде нелегко, бо обсяг твору — 315 сторінок.

У першому числі «Дніпра» почали друкувати роман В. Собка «Друга зустріч». Між іншим, непогано змальовано сцени французького побуту, передано настрої сучасних французів. Закінчення обіцяють подати в наступному номері. А ось публікацію продовження перекладу «Байрона» Андре Моруа «Вітчизна» відклала надалі. Хочеться дочитати той прекрасний твір про «англійського Дон Жуана» лорда Байрона.

На телебаченні багато говорять останнім часом про Анголу, звинувачують у втручанні і нас, і американців. Про нас говорять гостріше, а про США — лояльніше.

Надіслав додому розлогого листа із віншуванням нашої милої донечки до дня народження. Сподіваюсь, що надійде вчасно до адресатів, хоча пошта працює неритмічно й дає підстави для сумнівів. А я буду, не зважаючи ні на що, терпляче заглядати до поштової скриньки. Ось так і живу надіями та жданиками. Сумно...

7 лютого

Не знаю, з чого й почати цей оптимістичний запис. Несподівано в понеділок, п'ять днів тому, зателефонував Аркадій Євгенович із Парижа й повідомив, що їде Рая з донечкою. Яюсь не вірилось у таке диво. Проте все сказане представником посольства було, на превелику радість, правдою.

Напередодні, у неділю, ми з Галиною Олексіївною були в кінотеатрі на перегляді серйозної французької стрічки «Доктор Франсуаза Гаян» з Ані Жерардо в головній ролі. Розповідається про лікарку, котра намагалася ділити свою увагу між усіма членами родини. Діти домагалися, щоб вона була лише матір'ю, чоловік хотів мати особливо уважну кохану дружину (хоч у нього була ще й коханка), її коханець і хворі пацієнти так само розраховували на уважне ставлення. Зрештою, виявилось, що вона має смертельний діагноз (рак легень) і потребує негайного операційного втручання. Відправленням на операцію й завершується фільм.

Повернувся з кінотеатру в роздумах про долю жіночу й узагалі людську. За якийсь час приймав гостей — П'єра та Ольгу Павлівну. Привезли на гостинець пляшку вина, яким смакували у них із колегами. П'єр подарував мені календар і запальничку, виготовлені його фірмою. Подружжя Іралів просило дізнатися в Москві про можливість залишення в дар братові Ольги Павлівни їхнього автомобіля «Москвич». Усім гуртом (було ще не пізно) поїхали в Кодеран до Рене та Жанін. Малюк підріс. Бавилися з ним, розмовляли про останні новини — як особисті, так і в країні та світі. І з жалем говори-

ли, що Рая, очевидно, не приїде. Друзі заспокоювали мене тим, що до кінця навчального року залишається не так і багато ждати. Але ж так довго очікуване сталося...

І ось мої дівчата в Бордо. Зустрічали з Ольгою Павлівною о 22-ій годині за місцевим часом на залізничному вокзалі. Дібралися мої дорогі гості загалом благополучно. Леся, щоправда, з дороги трохи покашлювала, але швидко все пройшло й миле її щебетання також і для мого душевного болю, особливо останнім часом, стало цілющим бальзамом.

Провели одну ніч у моєму гуртожитківському помешканні, а наступного дня забрала нас до себе Ольга Павлівна. Оскільки Рая планує бути тут лише до великодніх канікул, то, мабуть, тут і залишимося до кінця нашої нетривалої французької зустрічі. Спасибі сердечне моїй землячці, родині її, цим милим людям за гостинність, за щедрість душевну. Леся просто закохалась у дідуся П'єра. А той надзвичайно любить дітей. Добре грається наша малютка з онуками Ольги Павлівни, швидко зблизилась із Валері, Жеральдіною, Паскалем, і щось лепечуть малі, кожен по-своєму. Леся вже схопила *мерсі, бон жур* та інші слова, які чує від діток, з якими бавиться. Скучає, звичайно, мала наша за бабусею та Ясиком. Коли вчора писав їм листа, то вона диктувала: «*Ясюню мій ріднесенький, я тебе цілую. Бабусенько моя дорога, я скоро приїду*».

Рая хазяйнує потроху. Ще нікуди не ходили, бо весь час дощить. Плануємо сьогодні, як випогодиниться, з'їздити до Рене та Жанін, де Леся познайомиться ще з одним малюком, а Рая матиме змогу побачити щирих наших французьких друзів, які так гостинно оберігають мене від тяжких дум самотності, відірваності від сім'ї, подібно до того, як робить це Ольга Павлівна разом зі своєю родиною. Я провів у четвер заняття у Товаристві Франція — СРСР. Було 6 осіб. Група мені сподобалася особливим старанням і великою зацікавленістю. У п'ятницю не мав занять на факультеті через дводенні канікули на секції — 5 та 6 лютого.

Сьогодні ніби приїжджають колеги-земляки з Пуатьє. Я залишив Галині Олексіївні ключ від своєї кімнати в гуртожитку, щоб могли перебути в разі потреби.

Зараз Рая разом з Ольгою Павлівною на лікувальній гімнастиці. Хочуть відвідувати спортивні заняття разом. Рая має бажання схуднути, оскільки після двох народжень фігура почала втрачати свої привабливі жіночі форми. Хочу показати дещо Раї. З'їздимо на океан, а під час перебування в Парижі побуваємо в музеях, відвідаємо й інші пам'ятні місця столиці культурного світу. З тривогою думаю,

що місяць із лишком до Великодня мине дуже швидко. Втішає те, що я теж поїду з ними до мами та Ясика.

8 лютого

Сьогодні неділя, і Рая з Ольгою Павлівною поїхали на ринок. Господар працює на першому поверсі, а ми з донечкою вдвох на поверсі другому, де нам відведено спальню й кімнату. Леся малює, а я читаю січніві номери журналу «Україна» й переглядаю газету «Правда» за 4 лютого. Маленька художниця намалювала все наше сімейство. Добре, що вона повеселіла, бо жалілася, що болить вушко. Менше стає клопотів і переживань, особливо Раї, яка так сприймає до серця кожен натяк на захворювання дітей. Леся хоча б тут, поряд, а як там Ярославчик і мама. Повсякчас думаємо про це, Раїна ж реакція на розлуку з синочком і мамою бентежна, постійно з нею.

Були в Бордо, де купили Раїсі обновку — сукню. Дізнався, що гості з Пуатьє прибули і з вдячністю скористалися моїм помешканням.

Увечері нанесли візит Рене та Жанін. Були там також Франсуаза (дочка Рене) та Марі-Берт. Леся довгенько гралася з Жаном-Івом, була дуже рухливою. Потім вечеряли. Мала наша почала з того, що суп несмачний. Непомітно зам'яв ту нетактовність дитячу, розхвалив цю страву так, що Леся поїла все, що було їй налито, ще й добавки попросила. А далі по краплині лизнула всього, що пропонувалось. Нас привіз назад до Ольги Павлівни Рене. Запропонував побувати в них ще не один раз. Спасибі, хоча багато планів на час Раїного побування тут.

Щойно зателефонував Франсуа Конт, повідомив про початок конференції в Беглі, куди ми з Галиною та Ніною запрошені на 17-у годину. Не знаю, чи зможуть мої співвітчизниці взяти участь, а я обіцяв організаторам прибути. Та й самому просто цікаво, які думки там висловлюватимуть і які оцінки дадуть організації освіти як у Франції, так і в СРСР.

Леся теж виявила бажання привітатися з дядею Франсуа і сказала йому в телефон, що їй тут подобається, бо тут її татусь. І закінчила розмову словами, які запам'ятала: *О ревуар, мерсі*. Отже попрощалася із подякою за спілкування. Франсуа, було чути, прихильно сміявся з її дитячого лепету, зокрема з використання французької мови.

Сьогодні сонячно. Якби Леся почувалася краще, то погуляли б із нею. А так поки що на карантині, бо покашлює.

У газеті «Вісті з України» прочитав про те, що в містечку Шалетна-Луені в одному зі скверів є пам'ятник Т. Шевченкові (автор Олександр Скобликов). З нагоди днів України у Франції була там наша

делегация з представником ЮНЕСКО Юрієм Кочубеєм у її складі. Покладали квіти до пам'ятника. У кінці року хотів би відвідати Орлеан, центр департаменту, де знаходиться відповідне містечко з пам'ятником, і оглянути монумент на пошану славетного нашого Кобзаря.

Рая та Ольга Павлівна повернулися з невеликою оказією: загубили ключі від машини. П'єр узявся допомогти дружині у відшукуванні загубленого, сподіваючись, що ключі випали десь у магазині, де купували халати. Рая почала куховарити, готує вечерю. Леся грається. А я завершую сьогоднішній запис і готуюся до вечірньої конференції у Беглі, де, ймовірно, ставитимуть нам запитання про стан вивчення французької (і ширше — іноземних мов) у нашій країні. Заодно йтиметься там і про викладання російської мови (української теж в університеті, де я працюю зараз) тут, у Франції. Збираємося поїхати на той захід з Ольгою Павлівною. Організовує конференцію відділення товариства франко-радянської дружби при мерії Бегля. Очолоює цю філію професор Франсуа Конт. Рая буде з Лесею. Можна було б усім разом поїхати, але гуртом вирішили, що малій треба ще побути на карантині, бо не зовсім здорова.

14 лютого

Сьогодні нашій милій донечці виповнилося чотири роки. Отже, п'ятий рік пішов Лесі тут, у Франції, у Бордо, а точніше — у Песаку, де ми разом без одного дня вже два тижні. Замовили великий торт із написом вітальним адресатці та чотирма рожевими свічечками, які звичайно запалюють, подаючи торт на святковий стіл, а перед пригощанням загашують на знак проминулих чотирьох літ. На Лесине чотириріччя прибули всі онуки господарів (Валері, Жеральдіна й Паскаль). З дітьми була Люся, а пізніше — під вечір — завітали Володя та Сабіна. Леся, як і ми з Раєю, була надзвичайно рада такій гарній компанії. Малі весь час бавилися, танцювали, навіть бешкетували трохи. А для винуватиці врочистого зібрання найцікавішим було гасіння свічечок — символів чотирьох минулих років. Перед застіллям я підписав Лесі вітальну листівку. Вийшов такий експромт:

Донечці в день народження

*Недавно крихітка мала
Робила перші кроки.
Тепер уміє все сама,
Бо їй чотири роки.*

*Немов стріла, вона літа, —
Не доженеш малую.
Вона буквар уже чита,
І пише, і малює.*

*Сьогодні свято іменин.
Який пиріг красивий!
Тут Валері, і Жеральдін,
Й Паскаль, і Леся з ними.*

*І хоч бабусі тут нема
І Ясика немає,
Нам іменинничка сама
Сьогодні заспіває.*

*Хай пісенька та лине!
Здорова будь й щаслива!*

Діти досхочу нагralися, а дорослі, здається, не тільки наговорилися, а й помітно втомилися, особливо П'єр — не лише від тривалого дитячого гамору, а й через переживання за Володю. Той хворий, з температурою, проте на поради батьків не зважає. Не розлучається зі своєю дівцею ні на мить, не лікується і не відпочиває. Ользі Павлівні так само сумно дивитися на безладне синове життя. Люся з Раєю зайнялися в'язанням, а потім із цікавістю, як і ми всі, слухали дитячий концерт. А я був усім потроху: і клоуном, і балериною, і нянькою, і господинею. Лесі ми подарували кімнатні ботики та маску вовка (сама вибрала), а Вова й Люся — кілька ігор, зокрема набір дитячого посуду. Ольга Павлівна вручила букетик красивих квітів. Отже, відсвяткували донеччине чотириріччя, а далі будемо готуватися до сичкового триріччя.

Запрошували ми з нагоди сімейного свята і колег Галину та Ніну, але вони вже запланували зустрічі з викладачками, що мають приїхати з інших міст. На завтрашній день нас із Раєю запросила Люся. Якщо буде гарна погода, то прогуляємося з Ольгою Павлівною, можливо, завітаємо й до Люсиного маєтку.

Минулого тижня, крім занять, нічого вартісного не сталося. Пройшов рентген, усе гаразд із легенями. Надійшли два листи — від Саші Селіна та Валентини Кухтенко. Сашко не може звикнути до самотності, сумує за домішкою. Днями телефонував до Харкова, і йому сказали, що мороз там до 30 градусів. Це й нас дещо збентежило. Як там наші бабуся Фросина з Ясюнею? Чи не мерзнуть? Сподіваємось, що не холодніше, ніж звичайно буває з опаленням у нашому харківському помешканні. Як кажуть, дай Боже, щоб так було.

Одного дня пробіглися по Сант-Катрін, де вибрали Раї деякі дрібні речі. Погода не сприяла прогулянці: дощило, був вітер пронизливий. Повернулися під вечір стомленими й намоклими (парасольок не захопили, бо на дощ не сподівались).

Дивилися кілька разів фігурне катання по телевізору. Наші пари, особливо Пахомова та Горшков, тріумфували. Звіт про олімпіаду в Інсбруку читаю у «Правді», яку факультет одержує десь на третій день після виходу.

Валентина Андріївна Кухтенко збиралася в Бордо, але щось не чути: чи відклала візит, чи щось стало на заваді.

Добре, що ми півсім'єю разом, але думки про другу частину сімейства нашого (про синульку й маму) не дають повного спокою. Тому й чекаємо весняних канікул (Рая так особливо), щоб з'єднати дві наші родинні половинки в Харкові, на рідній землі. Леся все частіше згадує Ясюню свого ріднесенького.

Зараз усі сплять, а я перечитую газети та проглядаю новий роман Олеся Гончара «Берег любові». Щодо останнього, то чомусь мені відчутне певне повторення «Тронки». Не зовсім позитивно сприймаю й деякі новотвори, зокрема часто повторюване *парусся*. Таке перше враження. Але Гончар є Гончар, і в новому романі є чимало майстерно виписаних місць, важливих акцентів, естетично вивіреного для вдумливого читача. Буду читати далі й заглиблюватися в художній світ роману, поза сумнівом, цікавого, вартісного.

Завершую сьогоднішню сторінку мого бордоського літописання. Спасибі доброму подружжю Граля, котрі стільки уваги нам приділяють. Коли людина сама колись скуштувала лиха, то вона стає добрішою й до інших назавжди. Вийшовши з пекла війни, вони зберегли насамперед чисті душі свої, людяні серця.

Винуватиця сьогоднішньої голосної суботи спить зараз міцним сном. Хай сниться їй щось надзвичайно гарне, приємне. І Рая заснула, бо дуже стомилася за день. Щодня клопочеться нашим побутом і тут не відпочиває як слід. Хай сон знімає їй утому і приносить приємні видіння. Завершую і я читання своє, бо вже пізня година — скоро північ.

17 лютого

Минулої неділі було холоднувато, то майже весь день просиділи у приміщенні. Сходили зранку з Раєю на місцевий базар, що неподалік теперішнього нашого помешкання. Купили до дня народження Ольги Павлівни горщик квітів (красиві червоні троянди). Раї вибрали модну зараз комбіновану сукню. Заходили подивитися на дублянки, але не підбрали. Власник маленької крамнички навіть подарував мені білий берет, аби привабити нас, покупців. Пообіцяли зайти через певний час.

Під вечір прибули Люся й Жорж із дітьми. Випили шампанського, посмакували пиріг, вітаючи Ольгу Павлівну з учорашнім днем народження (16 лютого, як і в мого татуса Семена Митрофановича). Жеральдіни не було, Володя теж не приїхав через незадовільний стан здоров'я. Пер приїхав пізніше, коли гості вже відбули. Почувався він

стомлено, оскільки трудився — прорубував доріжку через очерет і вимощував проїзд до найманого помешкання Володі та Сільви-Сабіни.

Понеділок був днем занять, які пройшли дуже добре. Тепер працюю з другим курсом із 13-ої години, без «вікна». Від Галини дізнався, що Нонна Шульц із Тура відбула, а мають ще прибути парижани, серед яких, очевидно, буде й харківська моя колега Валентина Андріївна.

У матеріалах про з'їзд французьких комуністів прочитав заключні слова Марше про готовність КПФ і надалі боротися за гідне життя трудящих у демократичній квітучій Франції. Багато тут говорять зараз про свій шлях до соціалізму. У дні з'їзду був новий прийом у члени партії. Завдання довести чисельність членів ФКП з 500 тисяч до 600 тисяч успішно здійснюється.

Учора ввечері Ольга Павлівна привезла мені з товариства Франція — СРСР запрошення на вечір (23 лютого), присвячений радянським викладачам, які працюють у Бордо. Емілія до французького друкованого тексту дописала: *конечно, с женой*. Якщо ніщо не стане на заваді, то хотів би сходити. Щоправда, Рая не зовсім добре себе почуває. Можливо, підстудилася на заняттях із лікувальної гімнастики, які вона продовжує відвідувати з Ольгою Павлівною.

Сьогодні не мав занять, тому зранку прогулявся з Лесею, водив її на дитмайданчик. Цікаво було спостерігати, як маленька намагалася знайти спільну мову з дітьми, перепитувала, що вони кажуть, і повторювала мою підказку, щиро радіючи реакції малят на сказані незрозумілі слова.

Переглянув зараз нову пресу і став готуватися до завтрашніх занять. Повернувся на якийсь час до матеріалів статті, яку вже давненько пишу й ніяк не завершу. До канікул треба підготувати, щоб, будучи в Харкові, запропонувати якомусь виданню (можливо, подам до збірника «Культура слова»).

До нашого від'їзду на канікули залишається один місяць. Коли б не турботи про маму та Ясика, то ми не поспішали б, оскільки тут нам загалом добре. Леся досить швидко призвичаїлася до тутешніх умов. Кумедно так лепече щось, пояснюючи, що то вона говорить по-французькому. Деякі слова Леся справді вловлює й засвоює. Жаль, що мало вона спілкується з дітьми, оскільки внуки Ольги Павлівни серед тижня бувають у школі.

Після двох холодних днів дещо потепліло. Сьогодні пригріває сонечко. А то в Піренеях був сильний снігопад і навіть 12 осіб загинули (повідомляли в тelenовинах). Хоча б випогодинилось і посправжньому потепліло, щоб можна було з'їздити до океану. Адже

наш канікулярний від'їзд не за горами, то треба встигнути побачити з Раєю та Лесею хоч найважливіше з французьких приваб, зокрема з того, що може запропонувати Аквітанія.

21 лютого

Заняття, секційні справи, ділові зустрічі — все це йде своєю чергою. Здається, цілком нормально.

Мав учора розмову із завідувачем секції професором Верре щодо поїздки в Париж на семінар 26—27 лютого, а також можливого від'їзду на весняні канікули дещо раніше — 15 березня (із попереднім відпрацюванням занять, що в розкладі після 15-го березня). Відповідь одержав позитивну. Отже, можна спокійно збиратися в дорогу. Можна було б, якби не одна прикра річ...

Виявляється, Рая залишила в Парижі квитки (а вони ж і на зворотний рейс). Переживає, сердиться, але хто ж винен, крім неї, в тому, що сталося. Будемо сподіватися, що якимось це вдасться, адже у Франції навіть дуже складні ситуації мають позитивний фінал.

А напередодні їздили до Аркашона. Раді-радісінькі були і Рая, і Лесенька, коли побачили океанську затоку. Малютка наша разом із дорослими видерлася на самісінький верх дюни Піла, найвищої, за словами наших супутників, у Європі. До вершини дібралися ми з Раєю, Леся та Жеральдіна. Нам сказали, що є повір'я: хто підійметься на цю дюну, той буде щасливим. Отже, ми в погоні за щастям не зважали на втому. Узагалі добре відпочили, надихалися свіжим повітрям, зокрема й океанським. Погуляли трохи в лісі. Спалося — ой, як добре!

Надійшов лист із Харкова. Тамара Маринчак пише про Ясика, як він хвалиться всім, що Леся з мамою в лікарні. А коли йому бабуся говорить, що вони зараз у папи, то синочок не розгублюється й відповідає: «От вони всі й привезуть мені подарунки: і мама, і папа, і Леся». Бабуся активно займається в'язанням. Нас чекає з нетерпінням.

Була на цьому тижні пані Кухтенко в Бордо (разом із паризькими ліцеїстками). Теж їздили до океану, провели екскурсію містом Бордо. Від'їхали дуже задоволені побаченням.

Завтра маємо з'їздити на обід до Жанін і Рене. Плануємо побувати за містом. Малому виповниться рік післязавтра, то взяли гарний м'яч, який подарує Леся. Написав вітання на мальовничій листівці (Лесенька теж підписала).

Донечка тут почувається добре. Грається з дітками, спить непогано, апетит має неабиякий, смакує тутушніми делікатесами, особливо фруктами, яких даємо їй удосталь, до того ж — різних. Тільки все частіше згадує Ясюню.

Були сьогодні на *brederi* (масових сольдо), але нічого путнього не взяли. Щоправда, для Раї вибрали черевики на щодень, купили також відріз вовняної тканини на штани і дещо дітям. Почали вибирати й окремі сувеніри, прихопили блузку з собором на ній (для куми Людмили). Гамірно, людно на Сант-Катрін, не проб'єшся. Справді чимало таких, що шукають «дешевої рибки», не думаючи про те, якою буде юшка.

Мої вже відпочивають, бачать перші чи, може, вже й другі сни, а я дещо зачитався. «Русская мысль» опублікувала розлогу заяву Леоніда Плюща. Усе-таки психічно розладнали цього, як видається, мудрого чоловіка.

Буду завершувати писанину й роздуми, бо стомився за день. До того ж печінка озвалася, якісь кольки з'явилися. Відходжу до сну. Отже, до завтра. Бажано — кращого від попереднього дня.

24 лютого

Учора, в день Радянської Армії, товариство франко-радянської дружби Жиронди влаштувало прийом у нашу честь (відряджених радянських викладачів). Я був із Раєю та Лесею, була присутня також Галина Олексіївна, а, трохи спізнившись, підійшла й Ніна Олексіївна з ліцею. Після вітальних промов нам вручили подарунки: колежанкам моїм — срібні ложечки з гербом Бордо, а мені — срібну чашечку, так само з гербом міста. Далі була доповідь мес'є Кабана про Сибір. Уміють французи використовувати символи на свою користь. Доповідач акцентував наші труднощі, хоча робив певні вставки на зразок російського «*так говорять*». Йшлося про традиційні наші черги, низьку якість продукції і т. ін. Я проголосив слово-відповідь, у якому подякував за увагу й дружнє ставлення до нас, за цей урочистий вечір і зауважив щодо кращого пізнання одне одного, щоб мати свою думку і меншою мірою зважати на те, що говориться людьми в певних конкретних ситуаціях.

Був фуршет — із вином, печивом, фруктами. На вечір прийшло чимало студентів, були й колеги — французькі викладачі. Серед учасників помітив декого з емігрантів, співвітчизників. Атмосфера була дружня, більшість присутніх зверталася до кожного з нас, радянських викладачів, привітно, з великою шаную. Повернулися ми з вечірки десь о 20-ій годині.

На вчорашніх заняттях подарував Марселеві Каталану книжечку «Архітектура сучасної України». Сподобався дарунок студентів. Сказав він, що тут таких гарних наших споруд не демонструють. Бабенкові Вані презентував збірник українських народних пісень із

нотами. Попередив обох, що заняття із наступної п'ятниці перенесено на інший день.

На вечорі молодь запросила на 4-е березня до студентки медичного факультету Домініки. А 6 березня «компатріоти», як їх називають студенти, планують провести дівичник, куди так само запрошують усіх нас, мене в тому числі. Повернуся з Парижа, тоді видно буде щодо участі в тих молодіжних зібраннях. Звичайно, якщо Рая зможе, бо організатори хотіли б бачити там нас обох.

У неділю, тобто позавчора, були в Рене та Жанін. Вони подарували Лесі штанці, сорочечку й сумочку. Донечці все те дуже сподобалося, зокрема, яскравими кольорами. Після обіду їздили до шато Ля Бред, та вдалося побувати лише біля замку Монтеск'є (закривали на той час). Цікаво, що на прогулянці лісом нас попередили: це приватний ліс. Ніби турбувалися про дітей, оскільки, мовляв, на них можуть напасти собаки. У такий спосіб і нас делікатно завернули назад. Заїхали також до села Сукац, де бачили пам'ятник жертвам фашизму (молодим, що три години тримали бій і всі загинули тут).

Жан-Ів температуривав (очевидно, на зуби), але з малим Рене Лесея награлася досхочу.

Сьогодні потрапили з Ольгою Павлівною на фабрику одягу, де підібрали Раї плащ, який їй сподобався. За кілька годин маю їхати на вокзал, щоб відбути до Парижа на семінар. Іду дещо раніше з наміром зайнятися проблемою квитків та наступного весняного від'їзду на батьківщину. Квитки залізничні до Парижа зараз десь на 30 франків дорожчі, ніж минулого року (другий клас коштує зі спальним місцем приблизно 130 франків).

Зробимо на цьому коротку паузу в моєму бордописанні, а після повернення з Парижа продовжимо денник перебування за межами батьківщини, де буває й цікаво, й радісно, і сумно, інколи нестерпно самотньо, дуже тяжко, а практично завжди — ностальгійно, бо все-таки тут чужина.

Записав нещодавно Лесеньку на магнітофонну плівку (пісні, вірші), так кумедно виходить. А співає вона гарно, має слух і добру пам'ять. Вірші декламує з почуттям, вимовляючи досі *л* на місці *р* (мабуть, спадкове, бо я до 7 років *ликав*). Добре було б записати й Ярославчика та зберегти ті плівки. Може, на весняних канікулах це зроблю, принаймні влітку точно. Магнітофон же є якісний, тут придбаний «Grundig». То ж потрібно скористатися можливістю зафіксувати дітей у їхньому становленні, формуванні неповторного дитячого світосприйняття й поступовому дорослішанні.

29 лютого

День такий, що справді — хто помер, каються буде. Справжня весна. Квітнуть абрикоси, яблуни. Ранувато, але тепла так багато, що сади не хочуть чекати календарної весни. Піняться дерева від передчасної радості, киплять раннім квітнуванням.

Учора повернувся з Парижа, де був три дні. На семінарі 26 і 27 лютого бачився з колегами, зокрема й харків'янами (дамами Розвадовською та Кухтенко, а також тепер уже мес'є Сашею Селіним). Дізнався щодо віз та порядку від'їзду. Слава Всевишньому, що знайшлися квитки. Виявляється, Рая просто забула їх у Москві, звідки й переслали їх до філії «Аерофлоту» в Парижі. У приміщенні цієї установи на Єлисейських Полях, куди місяць тому було кинута бомба, я одержав забуті квитки і навіть зміг вдало забронювати місця на рейс 19 березня. Отже, через три тижні маємо бути в Москві. Замовив також місця в готелі «Белфорт» на 14—19 лютого (хочеться показати Раї Париж, бо чи вдасться ще коли-небудь відвідати це фантастичне місто). Не дуже дешево (36 франків за кімнату на добу), але для Парижа з його сьогоденними розцінками моє замовлення виглядає досить добрим.

Після семінару гуляли з колегами Парижем. Переглянули два фільми: «Юна дівчина для подружнього життя (*pour couple*)» та «101 поза». Обидва тієї самої тематики. У другому дещо і з практики сексуального життя продемонстровано. Загалом відчувається пошук стимулів і в сексі, бо міщанство та споживацтво призводить, як можна гадати, до імпотентності у прямому й переносному значеннях.

У п'ятницю ввечері гуртом зайшли також на площу *Pigale*. Ось де концентрація сексуальних закликів і приваб: дівчатка всякого калібру й вигляду; молодики, які заманюють в кафе та нічні клуби; юрби гуляк, серед яких вирізняються чоловіки нетрадиційної орієнтації, перевдягнуті в жіноче вбрання, — чого тільки там немає, як сказали б наші Квітка-Основ'яненко чи Остап Вишня у захопленні від різнобарвності, багатства кольорів, звуків, намірів, очікувань... А про сексшопи й відповідну рекламу навіть говорити не доводиться. Подібне бачили також на Сант-Дені, де так само чимало дівчаток і жіночок стояло в очікуванні. Глибоко, як на мене, затягло в цю моральну трясовину неповторний Париж, і хтозна-коли і, головне, яким чином він вибереться з цього дурманного болота.

У Булонському Лісі, де ми прогулювались під час обідньої перерви, бачили дівчаток-метеликів і шукачів денних солодких утіх. Одну з дівциць, яка була майже в костюмі Єви, покликав до себе автомобіліст, що проїжджав повз. Вона, вся розмальована, на його якийсь за-

цікавлений погляд підняла два пальці, на що той кивнув про згоду. І поїхали... Так усе просто. Ми невесело пожартували, що дівчина працює на денній зміні. А насправді — як це сумно виглядає.

Оскільки ввечері після цілоденного сидіння хотілося відпочити, то й вирішили вечеряти разом у номері готелю (я пригостив хлопців вином «Бордо»). В одній кімнаті ми були з Сашею Селіним та Володею Ходурським. До нас приєднався й Володимир Олексійович Рильський з кімнати поряд. Вечеря доповнювалась дружньою бесідою з гумористичними оповідками.

Паризька зустріч проминула дуже швидко. Приїхав учора під вечір. Заглянув на *rue de Budos*, до гуртожитківського помешкання, забрав звідти пошту. Бачився з професором Томчиком. Рая і Леся дуже зраділи моєму поверненню. Будемо тепер чекати від'їзду на канікули з кількадечним перебуванням у славетному Парижі. Будучи на семінарі, я понаписував листи мамі з Ясиком і сестрам — Діні та Олі. На посольську пошту надійшов мені вітальний лист із Міністерства вищої освіти, підписаний заступником міністра пані Катериною Колосовою.

Зранку сьогодні гуляв із Лесею. Потім під'їхала з дідусям Жеральдіна. Однак мала щось закапризничала і розгнівила своїми витівками завжди врівноваженого мсьє П'єра. Дається-таки відсутність належного виховання батьками в сім'ї. Леся так і не погралася з малою на цей раз.

Зараз Рая і Лесенька вже відпочивають. Я переглядаю газети. Цікаво знати, що робиться в світі, зокрема і в нашій країні.

У посольстві досі не сказали про оплату наших квартирних. Усі внески, визначені нам дипломатичним відомством, сплатив. Із поверненням до Бордо думки тільки про Харків, поза тутешніми справами. Швидше б 19 березня, щоб їхати-летіти до нашого маленького синочка, до рідних і друзів, власне — на батьківщину.

2 березня

Ось і почався перший весняний місяць. Тут, у Песаку, наступила справжня весна. Лесі дуже подобається, що тепло надворі, бігає роздягнута, питає дозволу бути на вулиці в самих трусиках. Не поспішай, дитино. Ще й холод повернеться. Хтозна якою буде остання декада березня вдома.

Учора мав заняття на факультеті. З другокурсників був присутній лише Олексій Михайлович. Читали та коментували з ним «Причинну» та «Наймичку» Т. Шевченка. І в літнього мого студента, і в мене аж сльози проступали під час читання поеми «Наймичка».

Пан Дехник запитав мене, чому так жалібно пише Тарас. Довелося висловитися щодо цього. Власне, моє пояснення сирітської долі автора та його всеосяжного гуманізму й визначило зміст заняття.

Після лекцій та практичних занять зустрівся зі членами факультетського драмгуртка. Вони вирішили інсценізувати «Юбилей» А. Чехова. Допоміг їм акцентувати текст, згодився надати режисерську підтримку. Наступного понеділка знову буде репетиція.

На неділю, 7 березня, нас запросив на обід Іван Бабенко. А в четвер маємо бути на вечорі, який організують члени Товариства Франція — СРСР, конкретно — молодь. Збираються на квартирі студентки Домініки в Кодерані. Як буде все гаразд, то поїдемо з Раєю та Лесею і на це молодіжне зібрання, і до тутешнього земляка-харків'янина Вані Бабенка. Не знаю тільки, чи не захопить нас епідемія грипу, що дає про себе знати останнім часом. Рене, наприклад, кілька днів уже не працює, має температуру 40°. Сьогодні телефонував йому, цікавився здоров'ям. Жанін сказала, що видужує Рене, відчуває себе значно краще, ніж кілька днів тому.

Ольга Павлівна возила сьогодні нас у місто. З Лесею заходили на факультет, познайомив донечку з Франсуазою. Та подарувала малій красиву камелію. Купили малечі своїй дешевенькі курточки, вигляд обновки мають дуже привабливий.

Чим ближче до від'їзду на канікули, тим гострішим є бажання побути вдома, з'єднатися всією сім'єю. Як там почуваються мама наша і синочок-малютка? Мабуть, відпочивають, бо там уже далеко за північ.

Лесенька з мамою Раєю сплять, а я трохи відпочивав удень, то зараз працюю, хоча й пізній час.

Готуюсь до занять і перечитую нову пресу.

У газеті «Правда» читав виступ керівника французької делегації Плісоньє на партійному нашому з'їзді. Той говорив якось обережно про можливість соціалізму у Франції. Дуже загально і дещо розпливчасто, на мою думку, потрактовано серйозні соціально-політичні питання. Принаймні так мені здається. Продовжую читати «Другу зустріч» В. Собка. Якось на прямолінійність поступово збивається автор. Таке моє враження від прочитаного. У «Мовознавстві» переглянув статті колег — В. В. Акуленка й Л. В. Веневцевої. Певну інформацію про наукові інтереси моїх факультетських соратників одержав. Щодо своїх досі не закінчених статей, то маю попрацювати над теоретичним їх рівнем, не обмежуючись лише системним описом, безперечно, цікавого мовного матеріалу.

Франція зі своїми внутрішніми проблемами, із загальною кризою значною мірою не сприяє активним філологічним студіям. І в суто

творчому плані, передусім у царині поезії, так само не маю помітних зрушень, певних здобутків. Єдине, що продовжую робити системно, — це записи щоденникові, які розглядаю як матеріал для майбутньої книжки спогадів про моє дворічне знайомство з Аквітанією й ширше — з неповторною Францією, її культурою, історією, сьогоднішнім останніх десятиріч ХХ століття.

5 березня

Поступово наближаємось до нашого від'їзду з Бордо, а там — і з Парижа.

Учора були гостями п'ятикурсниці медичного факультету Домініки. Точніше, вечірка відбувалася на її квартирі, а учасниками дійства були молоді члени товариства франко-радянської дружби (не лише студенти, а й робітники, службовці). Брав участь у дружньому зібранні також Карл — булочник у минулому, а зараз керівник служби обслуги в університеті (йому 55 років). Була, звичайно, присутня й мама Домініки (батько не живе із сім'єю).

Приймали організатори привітно й щедро. Пригощали сухими винами та арманьяком, бутербродами різними, салатами, млинцями, фруктами. У бесіді цікавилися, що розпитували мене харківські студенти про Францію, коли був улітку вдома. Дещо питали Раю про роботу в школі. Тонко, як це уміють французи, з'ясовували, чи є у нас спеціальна гімнастика для вагітних жінок та молодих мам (після пологів), натякаючи при цьому на тимчасову втрату вчителькою фізкультури попередньої спортивної форми. Лєся виступала з віршами та піснями, аж надто сміливою була. Вечеряла з великим апетитом, брала по кілька маленьких шматочків і намагалася відразу їх їсти. Треба привчати маленьку нашу до поводження в колективі, щоб не траплялось у подальшому ситуацій ніяковості. Усі присутні хором підспівували Лєсі «Катюшу». Розповіли студенти кілька анекдотів, до них долучився і я з двома на студентські теми. Склалося враження, що без Лєсиної програми могло б бути скучнувато на вечорі, хоча й зібралася здебільшого молодь.

Рая цікаво, розважливо відповідала на всі поставлені питання. Дещо коментував і я. Проте мені хотілося б відчутти від організаторів вечірки більше молодечого завзяття й дискусійності в обговоренні певних проблемних питань.

Сьогодні вранці гуляв із Лєсенюкою. А потім читав літературу, взяту в бібліотеці. Зокрема, зацікавився публікацією «Одиссея генерала Яхонтова» у періодичному виданні «Голос Родины». Колишній заступник військового міністра в Тимчасовому уряді 95-річним

повернувся із США до своєї батьківщини. В еміграції генерал був пропагандистом радянської дійсності.

Ольга Павлівна принагідно зауважила, що сподівається й на мої спогади про Францію та її родину зокрема. Обов'язково колись спробую написати про щедрих гостинних людей сучасної Франції — і колишніх співвітчизників, і французів. Хотілось би вірити в реалізацію свого задуму з благословення Всевишнього, якщо він збереже до слушного мемуарного часу мені здоров'я, фізичні й моральні сили.

Дивилися вчора матч київських динамівців із командою Сант-Етьєна. Добре, що наші хлопці виграли. І Блохін, і Коньков скористалися своїми шансами. Треба тільки до матчу-відповіді готуватись як слід.

Дочитав «Другу зустріч» В. Собка. Попри всі художні прорахунки твору, дух сучасної Франції автор усе-таки передає. Можливо, навіть рецензію підготую, але особливого бажання не маю.

У лютневій книжці журналу товариства Франція — СРСР надруковано переклад оповідання Григора Тютюнника «У Кравчини обідають» (у перекладі пасивну конструкцію передано активною — «Кравчини за столом»). У передмові високо оцінюється творчість письменника, його вірність традиціям селянської тематики. Приємно читати позитивний відгук іноземців про нашого студентського товариша і визнаного зараз українського прозаїка. Повезу цей переклад Григорові (можливо, він не має, адже контакти наших творчих спілок дуже обмежені).

Крім запланованого уроку, розібрали сьогодні на занятті з першокурсниками текст вірша Т. Шевченка «Думи мої...». Поезія ця сподобалася студентам, але чимало місць у тексті сприймати їм не легко. Мої коментарі не тільки полегшують розуміння тексту вірша, а й допомагають наблизитися до естетичного сприйняття однієї з кращих поезій Кобзаря. Над літературними творами, зокрема Шевченковими, працюватимемо й надалі.

Микола Іллч Зав'ялов нагадав, що 5 квітня потрібно здати екзаменаційні матеріали. Підготую днями, а подам відразу після повернення з канікул.

Ольга Павлівна (П'єр поїхав до Парижа) і моє святе сімейство відпочивають, а я дочитую нові газети і теж готуюсь до сну. Завтра буде колективний обід у Наталії — сусідки подружжя Граль. Зберуться земляки-емігранти з Бордо та передмість, і ми трійцею візьмемо участь. Так плануємо відзначити Міжнародний жіночий день.

А трохи пізніше — в неділю — ми з Раєю та Лесею запрошені до студента Івана Бабенка. Наступного дня маємо завітати до подружжя

Гоно з ліцею. Крім того, обіцяли заїхати в школу моєї студентки Клодін (вона працює там учителькою) на її запрошення.

На вечорі в Домініки добре перекладала студентка Жанін, родом із Парижа. Досить енергійна дівчина розворушила й наших студентів. Із Сільветтою вони готують концерт. Обидві — і Сільветта, і Жанін — справляють якнайкраще враження, сумлінно навчаються й громадськи дуже активні.

З банку одержав лист із повідомленням про зарплату, яка нібито трохи зросла (тепер дещо більше 3 тисяч франків на місяць). Перед поїздкою до Парижа й, головне, на канікули це втішає. Адже, крім дорожніх та сувенірних витрат, треба буде мати певні кошти на купівлю деяких потрібних речей Раї, мамі, малечі нашої.

7 березня

Неділя. Остання перед нашим відбуттям до Парижа. Трохи похолодало. Садки вже розцвіли, а тут ранкові морози взялися. Все більше хвилювань, чим ближче до від'їзду.

Учора були на обіді в пані Наталки, подруги й сусідки Ольги Павлівни. Зібралися, як і планувалось (про це я зазначив у попередніх записках), наші земляки, що опинилися у Франції з часів останньої світової війни: Лідія, Надія, Женя, Ольга Павлівна і господиня Наталія. Запросили моїх колежанок Галину та Ніну, моє сімейство. Був із нами також Карл — єдиний француз на цьому слов'янському обіді. До товариства приєднались і дочки Наталіні — Катя та Мартиніка. На столі було всього доволі: вінегрет (готувала Ліда), олів'є та котлети Раїного приготування, млинці (готували Карл і його дружина), а також ковбаса, сир, овочі, фрукти, торти з магазину. І, звичайно ж, пляшки «Кубанської», «Української з перцем», різних вин, зокрема «Бордо» та «Шампанського». З апетитом пили-їли, охоче співали, дружньо гомоніли. Трохи поговорили про матерів після прослухування Єсенінового «Письма к матери» у чудовому виконанні Сліченка. Надя розповіла, що її чоловік 15 років не писав листів матері своїй, і вона й померла, не дочекавшись вістей від сина. Ліда нарікала на тих дітей, які тут, у Франції, здають немічних батьків до будинків для літніх людей. Від сумних тем перейшли до веселих, розповіли чимало анекдотів, веселих історій. Було по-домашньому затишно, радісно. Женя, щоправда, дещо забагато хильнула, змагаючись із Раєю, яка умудрилася собі води поналивати замість горілки й пила не кривлячись. Женя підкладала весь час її закусок і припрошувала їсти, щоб не захмеліла. А сама після кількох доз випитої горілки стала дуже говірливою й голосно розповідала

вкотре про єдину на всю Європу тюрму з радіо та телебаченням для в'язнів. Цю тему на обіді не підтримали, а замінили балачку дружнім співом. Виконували хором російські та українські пісні. Розважалися до пізнього вечора.

Дуже добре вела себе серед гостей наша донечка: співала, вірші розказувала, гралася. Рая, як і всі, була балакучою, співала й веселилася разом з нами та друзями нашими. Кухню її розхвалювали присутні на всі боки.

Зараз збираємось у гості до студента Бабенка Вані. Вже дещо й притомилися від візитів, але не хотілось би відмовляти тим, хто запрошує, й не користатися можливістю більше дізнатися про тутешніх людей, у тому числі емігрантів українських, не тільки в офіційному, а й приватному спілкуванні. Пообіцяли прийти, то треба обіцянки дотриматись. Матимемо змогу познайомитися з Івановою мамою. Нові знайомства — це, як на мене, загалом добре.

8, 9 і 10 березня

Жіноче свято березневе відзначали в подружжя Гоно. На святковому обіді були, крім нас, Галина Олексіївна та Ніна Олексіївна. Господарі подарували жінкам квіти, а також по штопору з виноградної лози Жиронди. Я поспішав на заняття, тому був приблизно годину. А Раю та Лесю привезла пізніше Франсуаза.

Подарував я господині квіти (тюльпани), книжку з російської мови, платівку з українськими піснями, кілька діапозитивів. Для викладачів ліцею Франсуази і Жака обід був своєрідним заходом співпраці з радянськими педагогами.

Днем раніше познайомився з мамою Івана Бабенка. Виявляється, Ольга Федорівна народилася тут, у Франції. Її батько потрапив сюди ще в Першу світову війну. Пані Ольга практично зовсім не говорить ні українською, ні російською, знає і вживає всього кілька слів із цих мов. Рідню в Харкові розшукав Іван, коли йому виповнилося 15 років. Рідних, видно, у них не так багато. Інтерес сина до україністики та русистики Ольга Федорівна всіляко підтримує.

Приймали Бабенки гостинно. Серед страв на обіді подавалися, зокрема, сом із горіхами, смажений гусак із рисом, оригінальний торт із шампанським. Усе це було дуже смачним. Спасибі цій родині за щедрість і дружні почуття до нас. Лесі сподобалися домашні тваринки в цій сім'ї — собачка Полюкс і кіт Водка. Здається, й Лесенька прийшла до душі обом: і матері, і синові. Подарували нашій малій лялечку-бретонку. Час провели приємно, я багато дізнався про умови життя свого студента, про його родину з харківським корінням.

У понеділок працював на I курсі. Заняття проходило за достатньої активності студентів.

Учора, 9 березня, приїжджала до нас студентка Клодін зі своєю донечкою Наталею. Леся погралася з дівчинкою (їй 10 років), а я розважав як міг її маму, свою тутешню вихованку. Засиділася гостя допізна. Спочатку чекали Раю з магазину, а потім вже й Лесю вклали спати, а Клодін усе розпитувала або сама розповідала. Як тут говорять, ця жінка своерідна, можливо, навіть не зовсім здорова, оскільки від первотми через поєднання роботи з навчанням, а також від самотності виглядає в деяких своїх учинках дивною. Принаймні вона викликає в мене щире співчуття.

Сьогодні маю заняття на II курсі. Планую і до банку за грошима сходити. Проте почуваю себе не зовсім добре, голова поболує, ячмінець на лівому оці вискочив, не вистачало ще такої халепи, як хвороба. І Раю недавно пролихоманило. Хоча б на Лесеньку не перекинулися наші недуги. Дай Боже, кожному з нас бути здоровим, адже ось-ось маємо їхати до батьківщини, до частини сім'ї нашої — мами та синочка Ярослава.

Узяв квитки до Парижа на 14 березня, неділю. Одержали листи з Харкова. Тамара написала, що вдома все гаразд, але мама хвилюється, чому про Раю так мало сказано в моєму листі (чи не хвора вона, бува). Чи так здалося мамі, чи насправді я щось не зовсім докладно розповів, але прикро щодо зайвих маминих хвилювань. Адже у нас тут, у Бордо, все гаразд, а легкі захворювання, сподіваюся, тимчасові.

Жанін і Рене надіслали подарунок для Раї — халат. Телефонем подякував їм. Рене, виявляється, досі слабує. Можливо, зустрінемось у суботу або ж зателефоную тоді. У п'ятницю хоче відвідати нас студентка Сільветта. Запросив на 15-ту годину.

У понеділок Сільветта разом зі своєю сестрою возила нас до ліцею. Леся там з великим бажанням робила гімнастичні вправи з дівчатками-ученицями (12 років), а ми дивилися на це досить оригінальне дійство. Поговорили також зі вчителем. Останній запросив Раю на конференцію педагогів ліцею. Довелося відмовитися через брак часу. Колеги (Раїса та ліцейські вчителі фізкультури) обмінялися думками щодо своєї роботи. У французьких ліцеях 4 години фізкультури, 45 відсотків іде на гімнастику, а решта — на ігри та атлетику. Вчителі звичайно мають добру спортивну форму.

Рая зараз у магазині (пішла за харчовими продуктами). Леся кладе ляльку спати, а я роблю ці замітки. Хочу залишити на сторінках записника безмежну вдячність добрим людям, у яких мешкаємо вже другий місяць ніби вдома і які постійно допомагають нам вирішувати всі проблеми нашого закордонного перебування.

Останніми днями в Бордо прохолодна погода. Молюсь, щоб Париж зустрів нас теплом. Турбує мене Лесенька, якщо буде холоднеча. Швидше б настало 20 березня — дата нашої можливої (і так очікуваної) зустрічі з Ясюнею і мамою — бабусяю Фросиною.

11 березня

Ще один день нашого побутування в Песаку йде в небуття. П'єр знаходиться на роботі, Ольга Павлівна — в Люсі. А мої домочадці ще відпочивають.

Моя болячка (ячмінець) помалу проходить. Учора після занять мене зустрічали Рая, Ольга Павлівна та Леся. Познайомив свого студента солідного Олексія Михайловича із сім'єю. А по дорозі зустрівся нам Акбар. І добре, що ми його побачили. Виписав майбутній лікар мені мікстуру для промивання ока, помаду — для змазування запаленої зіниці та ще деякі засоби від простуди. Подружився Акбар із Лесею, пробував заговорити з нею російською мовою. Пригостив маленьку нашу донечку цукерками, але не дуже смачними, специфічними, узятими в аптеці. Мені юнак похвалився, що владнав ситуацію з дівчиною, яка завагітніла від нього (лікареві сплатив 800 франків за аборт). Марлен, так звати постраждалу, уже здорова й не має до Акбара претензій за те, що сталося між ними. Мене повідомив Акбар також про бажання аспіранта-поляка, який недавно поселився в нашому гуртожитку, познайомитися зі мною.

З другокурсниками розпрощався. Не маю повної впевненості, що складе екзамен Клодін. Щодо Олексія Михайловича, не сумніваюсь, що він успішно впорається з екзаменаційними завданнями. А з першокурсниками ще завтра попрацюю, і так само розстанемось до після канікул. Навчальна робота тут успішна, оскільки студенти надто серйозні, сумлінні, допитливі.

Купили вчора матеріалу для пошиття двох пальт. А в гастрономі не додивилися й захопили сосисок із зображеною на пачках куркою, а виявилось, що призначені вони для підгодовування курчат. І сиру взяли зі специфічним французьким ароматом. Як жартують студенти, дозрілий до вживання сир має пахнути так, як шкарпетки після двох місяців носіння. Деякі сорти сиру, зокрема козячого, справді нагадують подібні неприємні аромати.

Сьогодні пакуємо валізи. Деякі дрібниці, які залишились, зберемо в сумку. Туди вкладемо магнітофон і книжки, окремі дорожні речі. Чекаємо з нетерпінням часу від'їзду, але останні дні й години так повільно минають.

12 березня

Через 2 години йду на заняття. Це має бути остання зустріч зі студентами в цьому триместрі. Продовжимо роботу вже після великодніх канікул.

Ось-ось мають підійти до нас гості — Сільветта з кимось із подруг або зі своїм нареченим. Телефонем повідомила про своє бажання ще раз зустрітися з Раєю та Лесею. Чекаємо.

Учора підготував екзаменаційні завдання для першокурсників. А для студентів II курсу продумаю під час канікулярної відпустки. Здам відповідні матеріали відразу після повернення з Харкова до Бордо.

Якщо не потраплю завтра на *rue de Budos*, то на цьому й наступить пауза в моїх щоденникових записах. І лише після католицького Великодня повернуся до майбутньої книжки під можливою умовною назвою «Грона та зорі Жиронди». Може, то будуть звичайні мемуари про далеко не звичайні мої враження від зустрічі з чужиною, яка з часом ставала все ближчою. І про не уявні, а реальні почуття ностальгії, очевидно, мова йтиме у тих моїх спогадах. Однак, як казав сліпий, побачимо, що вийде з моїх намірів. Якщо життєві непередбачені обставини і, головне, стан здоров'я не стануть на заваді, то буду прагнути зреалізувати свій задум як оплату боргу Франції та її добрим людям за гостинність і науку свободи.

5—6 квітня

Відцвіли садки в Песаку, вкрилися зелен-листом дерева на *rue de Budos* і довкола, сніги розтанули й попливли, побігли веселими струмками по харківських вулицях — багато чого сталося і в природі, і в душах людських за майже місяць, що я подорожував, домовав і знову мандрував, не роблячи звичних записів у своєму деннику, до якого я вже звик як до друга. Тепер, друже-записнику, я в твоєму розпорядженні. Не гнівайся, що не все вартє твоїх сторінок і сторінок пам'яті потрапить сюди, а децю із зафіксованого видасться частковим і надто суб'єктивним чи навіть випадковим. Щось, напевно, зовсім дріб'язковим пізніше здасться, але не гаймо часу на самокритику, розберемося на певній часовій відстані, адже справедливо вважати, що час усе розставляє на свої місця.

У Парижі ми пробули 5 днів. Трохи познайомив Раю і Лесеньку з містом (відвідали Лувр, Нотр-Дам, Монмартр, побували на Єлісейських Полях), находилися й натомилися за час тих піших екскурсій, але, головне, були дуже задоволені побаченим. Подивилися кілька

фільмів. Рая разом із дружиною Володимира Ходурського наважилися переглянути з нами порнострічку «69 position» (69 поз), а потім із Володимирами Рильським і Ходурським ми всі побували на фільмі «Шалене кохання». Щодо першого, то всі плювалися, особливо наші дружини. Ми, чоловіки, щоправда, жартома зауважили, що знайомі тепер із секретом 170 поз інтиму (перед цим чоловіцтво побували на аналогічному фільмі «101 position»). Друга кінострічка (здається, американська) певною мірою не позбавлена здорового глузду та смислу. Юнак через надмірну чутливість страждав на комплекс неповноцінності, а потім відчув у собі сили й почав творити сексуальні дива, навіть на службі вмудрявся мати інтимні стосунки зі своїми колежанками (деякі підбиралися до нього в службовому кабінеті під стіл і займалися оральним сексом). Через якийсь час усе благополучно закінчилося весіллям, перед яким кіногерой із майбутньою дружиною демонстрував багато з того, чим займався раніше. Сексуальні сцени показувалися з усіма деталями подружнього інтиму. На Сант-Дені, де знаходиться тимчасово наш готель «Белфорт», і вдень, і ввечері безліч «дівчаток» із тих, що показані в кіно. Париж є Париж. Дивуватися в цьому разі немає з чого.

У готелі мали змогу дивитися по телевізору трансляцію матчу київського «Динамо» з французьким «Сант-Етьєном». На похвальбу господаря готелю про перемогу над нашими футболістами я нагадав наше прислів'я «Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти». Той зауважив, що їнхе теля ладне з'їсти й вовка. На жаль, так і сталося: наші хлопці, маючи гарний старт (виграли у Києві), припустилися помилок і врешті програли.

Доїхали до Харкова майже нормально. Перетомилися, щоправда, всі. Я трохи підхворів (печінка та наслідки ячмінця), дісталось й Раї (головним чином по жіночій лінії), а Лесенька, мабуть, не уникла грипозної інфекції. Але до мого повернення в Бордо здоров'я всіх нас налагодилось, стабілізувалося. Лише Рая почуввається не зовсім добре, залишалася засмученою, значною мірою й через мій від'їзд. Канікули мої, насамперед приємні зустрічі з рідними та друзями, були затьмарені передчасною і раптовою кончиною В. О. Мосенцова, доцента, одного з факультетських лідерів. Отак живе людина і в якусь мить — усе, кінець. Був справжнім велетнем, а не витримало серце. Я побував на панахиді, навіть у почесній варті стояв. Засумував надовго. Боляче втрачати людину, особливо ту, яка встигла зробити чимало доброго. Як сказав Саша Селін, якась пустота з'явилася в душі. Це Сашків шеф, але й для мене, як і багатьох факультетських колег, Віталій Олександрович не був сторонньою людиною.

Від'їжджати не хотілось, бо знову змушений був розлучатися із сім'єю. А щодо маленького синочка та мами, то й не наговорився з ними. І Лесю та Раю знову треба було залишати (одна втіха, що те пер не дуже надовго, приблизно на три місяці).

Тут, у Бордо, куди я прибув 4 квітня о 23 годині, вже справжні-сінька весна — зелено, сонячно. Проте сумно без родини, далеко від друзів. Розподіл квартир у новобудові в Харкові, в університетському будинку для викладачів, мені видається несправедливим. Збираються нас переселяти до червня, але, в які квартири, невідомо. Леонід Авксентьев радив не згоджуватися на третій рік роботи в Бордо. Я й сам не збираюсь. Тим більше, що має вирішуватися питання з житлом. Не хотілось би залишитися обійденим хитрунами та заздрісниками. Потрібно подбати й про влаштування побуту, належних умов для проживання сім'ї. Адже без цього науково-педагогічна діяльність не може бути успішною.

Учора провів заняття на факультеті. Поступово починаю налаштовувати студентів на екзамени, які не за горами.

Тут, у гуртожитку, познайомився з польським аспірантом-істориком, який працює в архівах Бордо. Він досліджує торговельно-економічні зв'язки Польщі з Францією у XVIII столітті, зокрема міста Гданськ і французьких портів. Приємний юнак. Невдоволений брудом (особливо моральним) у французів. Хоч і багата Франція, але не може вважатися успішною та щасливою через культ грошей. Цього начебто немає в нас, і це добре, на думку нового мого знайомого. Працювати тут йому залишається один місяць, матеріалу зібрав чимало.

Вручив Акбарові деякі привезені сувеніри: декоративні ложку й склянку, цукерки. Пили з ним його неповторний запашний чай. Слухали нові музичні записи. Треба буде переписати на касету деякі прекрасні мелодії. Щойно провів Ольгу Павлівну Іраль. Повідомив їй про мою розмову в управлінні таможень (м. Москва) щодо можливості подарувати їхній «Москвич» братові Ольги Павлівни. Передав сім'ї Іраль набір подарунків і сувенірів: 2 чашечки з блюдечками, ікру червону та чорну, ковбасу, варення, парфуми, цукерки, платівки дитячі й українських пісень, горілку нашу з перцем, шматок сала, цигарки для П'єра — власне, всього потроху. Ольга Павлівна висловила вдячність нам із Раєю. Видно, вона задоволена нашими скромними дарами.

За словами Ольги Павлівни, їхнє помешкання опустіло, осиротіло без Лесі, а внучата аж плакали за нею (особливо Жеральдіна, яка допитувала бабусю: «Чому мене Леся не взяла з собою?»). П'єр так само добре згадує нашу доню й скучає за нею. Пообіцяла пані Ольга звозити мене до бюро подорожей, де хочу замовити квиток на рейс

Гавр — Ленінград на 26 червня. Хотілось би використати нагоду хоча б мимохідь побувати в Англії та Фінляндії під час морської подорожі. Візьму, очевидно, також квиток для внутрішньої екскурсії маршрутом Бордо — Тулуза — Марсель — Ніцца — Гренобль — Клермон-Ферран — Ла-Рошель — Бордо зі значною скидкою для педагогічних працівників.

Ну, що ж — пора братися за роботу в останньому триместрі. Маю насамперед підготовку екзаменаційних матеріалів (завтра планую здати).

Одержав *карту де сезур* — тутешній свій паспорт (дійсна до 12 лютого 1977 року). Можливо, й не згодиться на такий тривалий час, але добре, що так швидко продовжили попередній документ.

Перед від'їздом із Харкова одержав від Григора Тютюнника його нову книжку «Крайнебо» у відповідь на мною надісланий журнал із перекладом його оповідання «У Кравчини обідають». І ще одна приємна новина: вийшов збірник «Григорій Сковорода, 250», де надруковано й мою статтю про поему-симфонію Павла Тичини, присвячену видатному філософові й поетові. Збірник видала «Наукова думка» 1975 року. Книжка гарна. Жаль, що я не маю досі її примірника. Іван Стогній, один із упорядників, обіцяв надіслати.

Написав листа додому. У Бресті теж дорожню листівочку вкинув. Не сумуйте, дорогі мої. Залишається менше чекати, ніж ми вже пережили, перечекали. Тож працюймо, надіймось й наближаймо нашу зустріч.

Бордо прикрашено до Великодніх свят. Був на Сант-Катрін, де любувався суцільними прикрасами вулиці.

Студенти відчули весну, м'яч ганяють на майданчику, музику включають на всю і ходять в основному парами. Весна...

Привітав студентів-французів із перемогою їхньої команди над київськими динамівцями. Самі вони дивуються, як команда з провінційного містечка зуміла виграти в таких титулованих і досвідчених футболістів. Треба було грати на вигреш, а не захищатися тільки. Так, принаймні, коментують поразку «Динамо» тутешні спортивні журналісти.

Усе довкола видається звичним і якимсь набридлим. Мабуть, я стомлююсь від закордоння. Швидше б літо — та відпочити б разом із сім'єю.

А весна бордоська ніжитья в теплі сонячному й ніжить усе до-вколишнє. На те вона й весна, щоб заснулих і стомлених пробуджувати до життя, до творчості, щоб радість живим і творчим людям дарувати.

10 квітня

Так і збіг перший післяканікулярний тиждень. Провів згідно з розкладом заняття. Владнав деякі ділові питання, зокрема одержав тутешній тимчасовий паспорт (карту перебування). Замовив квиток на теплохід «Балтика» маршрутом Гавр — Лондон — Хельсінкі — Ленінград. Здав екзаменаційну документацію. Написав додому й сестрам листи.

Останні дні — загальний страйк студентів Франції, які виступають проти реформи у вищій школі, насамперед виявляють незгоду з ускладненням навчальних програм на старших курсах. Але наші (університету Бордо-III) студенти страйкують вибірково: то в п'ятницю до 12 години, то до 14 в понеділок, тобто в ті дні й той час, коли в мене немає занять.

Дописую, точніше — продовжую ці нотатки вже 11 квітня, бо покликав Акбар, у якого був польський аспірант Юрек (Жорж) Тжоска (Trzoška). От і продискутували там до першої години наступного дня. Говорили про все: і про політику, і про мораль, і про обов'язок інтелігента перед своїм народом, і про Акбарові амурні справи, і про страйк студентський. Акбар, між балачками нашими, заповнив мені рецепт на деякі ліки, щоб у Social securité можна було одержати своєрідні лікарняні, соціальну підтримку у зв'язку із захворюванням та необхідністю лікування. Я подарував йому квітневе число збірника про новини радянського життя (одержав недавно з Парижа бандероль із цими брошурами). Частину маю намір роздати студентам, оскільки там, крім з'їздівських матеріалів, є цікаві статті про Гагаріна, композитора Хачатуряна, про спорт.

Телефонувала Жанін, запрошувала на неділю наступну. Можливо, у другій половині дня з'їжджу. Галина Олексіївна не збирається на цей раз, а Ніна Олексіївна ще не приїхала (хворіє).

У місті — справжня весна. Працювати стає все важче. І студенти настроєні по-весняному, і нам, викладачам, немає особливого бажання сидіти в аудиторії, відчувається втома й хочеться перепочинку та перебування на лоні природи, весняно розкішної, привабливої. А мені ще треба закінчити розпочаті статті та й за самовчителем уроками французької мови планую просуватися далі. Продовжую читати переклад «Байрона» Андре Моруа, також роман Павла Загребельного «Розгін». В останньому, до речі, цікаво написаний один із розділів про Париж (перебування Карналя у Франції). Приємно вражає з художнього погляду й сцена зближення Анастасії із Совинським. Хороше враження від нового твору Загребельного в цілому,

а щодо «Байрона» Моруа, то цю художню біографію великого поета читаю з особливим задоволенням. Переглянув і поезію, критику, оповідання квітневих чисел «Вітчизни» та «Дніпра». Хотілося б побажати деяким авторам — і молодим, і старшим — більше пристрастей, особливо в поезії та малій прозі.

Отже, почалася вже неділя — день відпочинку, прогулянки, роздумів і підготовки до наступного тижня, на який покладаю багато надій — і педагогічних, і творчих, і побутових. Довести б тільки задумане до завершення — і було б *pas mal* (непогано). А час минає нині значно швидше, ніж до поїздки на батьківщину. Може, тому що трохи відпочив, а можливо, тому, що скоро хочу знову бути з родиною, з усіма своїми. Спите вже давненько, милі мої? Чи все гаразд у вас? Чи гарні сни сняться? З нетерпінням чекаю листів. Тож, виспавшись, напишіть мені, повідомте про стан здоров'я, про новини харківські, просто озовіться. Листи ваші будуть скорочувати час розлуки, наближаючи таку бажану нову зустріч, тепер, сподіваюся, надовго, на завжди. Спокійної ночі вам, дорогі дружино, мамо, малята наші милі. До листа невдовзі й, головне, до все ближчої зустрічі!

12 квітня

День космонавтики сьогодні. Пригадую, як 15 років тому (Боже, аж 15 років минуло) мої п'ятикласники, серед яких були Олег Пашенко й Сашко Сурма, повідомили мене, що радіо передало новину: Гагарін у космосі. Здається, й уроку не було з тої причини. Радощі скільки було! Гучномовці на все Барвінкове розносили незвичайну звістку. І ось через півтора десятка років відтоді — я цього пам'ятного дня в Бордо, далеко від рідного краю.

Студенти й викладачі місцеві страйкують на знак незгоди з реформою, що має на меті закрити деякі факультети та відділення, тобто готувати фахівців тільки з практично потрібних спеціальностей. У мене було заняття на I курсі, оскільки студенти з'явилися. Ситуація, у якій я опинився, — не з кращих. Бібліотекарка Крістіна кинула ніби між іншим: «А Вам не соромно працювати, коли всі страйкують?». От і маєш халепу. Завтра відбудуться загальні збори викладачів і студентів секції. Очевидно, там з'ясується, що передбачається надалі.

Учора зранку гуляли містом з Галиною Олексіївною та Юреком. Побували в міському парку, де я зробив кілька фотознімків. Погода була така тепла. Погомоніли по-слов'янськи, відвели душі, трохи розвіяли сум за домівками.

А потім я відвідав Рене й Жанін. Бачив там Марі-Берт, котра невдовзі поїхала до себе. А друга колега Рене, на ім'я Крістіан, залиши-

лася на вечерю. Була тут і мама Жанін, яка доглядає зараз малого, бо няню прооперували. Жан-Ів помітно підріс. Були в гостях у батька також діти Рене від другого шлюбу — Аліна та Рене-молодший. Я вперше бачив колишню дружину нашого французького товариша. Досить симпатична жінка. Хтозна, чому в них із Рене не склалися сімейні стосунки.

Малим я подарував іграшки (коника, сопілку) та цукерки, а старшим — дещо з харчових продуктів (ковбаса, сало, варення, чай). Під час вечері за столом було, як завжди, просто, невимушено, весело. Господарі повідомили, що влітку їдуть до СРСР. Планують відвідати Москву й Ленінград, а також побувати в Сибіру (Іркутськ, Байкал, Братськ). Путівки вартістю по 3 тисячі франків беруть на трьох (запрошує подружжя також Франсуазу — ще одну дочку Рене).

Завезла мене на *rue de Budos* Крістіан. Вона живе в Талансі, а родом — із містечка біля Клермон-Феррана. Таким чином і згадав Сашу Селіна. Як там вони з Нелею влаштувалися? Щось немає обіцяної листівки від них.

Дещо виписав із прочитаного останнім часом: «Жінки завжди мають слухність. Як тирани й диктатори»; «Головне в людині — неповторність і вміння віддаватися до кінця»; «Життя треба заповнювати любов'ю. Це для жінки головне»; «Усуньте таємничість — і життя стане суцільною нудьгою»; «Справжня жінка — завжди недосяжна»; «Творчий підхід до життя... це не з'їдати життя, не зжовувати його в примітивному споживацтві, а щодня витворювати у всьому радість, красу, піднесеність, пристрась»; «Люди живуть любов'ю і працею»; «Жінка оновлюється, як місяць, вона очищається любов'ю, може, в цьому її порятунок? А чоловік ні забруднюється, ні очищається, суцільна непевність»; «Батьки не вмирають ніколи. Живуть у нас і в вічності» («Розгін» П. Загребельного). Там же риторичне питання про Париж: «Хіба таке місто може набриднути?». А поряд особливо близьке нам, відрядженням без сімей: «Що тобі Париж, і всі замки на Луарі, коли ти вдома!». А це кілька сентенцій із перекладу «Байрона» Андре Моруа (теж у «Вітчизні»): «Справжній твір завжди народжується з потрясіння»; «Скрізь треба завжди відрізнити певну гру невловної фантазії від постелі...»; «Поривання людей не завжди узгоджуються з природою речей»; «Що вдієш перед лицем людської ницості? Нічого. Хіба що силою розуму піднімешся над буденністю й шукатимеш насолоди серед природи»; «Втома — найкращий спосіб боротьби з хіттю»; «Коли двоє з обопільної мовчазної згоди не торкаються болючої теми, доки не вирішують відкрити нарешті цей абсцес, вони знаходять іноді гостре

відчуття задоволення й невимовну радість вивчати разом і зіставляти деталі, що були для кожного з них предметом довгих самотніх роздумів»; «Карнавальні дні... пора, яку здавна недолюблюють чоловіки, але тільки не коханці, час, коли жінки перед постом збирали гріхи для обітниці покаяння»; «Свобода породжує Славу, Слава породжує Багатство, Тиранія знову призводить до Варварства — й цикл поновлюється»; «Ритори теж потрібні».

Уже північ, тому перериваю свої виписки, хоч їх можна вибирати ще й ще...

У гуртожитку стихло. Лише там, у дворі, між корпусами, чується тихий гомін, пролунають кроки — і знову тихо. У деякого зі студентів — сесія, тому й негамірно. А перед Великоднем усе ходуном ходитиме. Тим паче — вже й не весна, а справжнісіньке літо в Бордо.

15 квітня

Учора відсвяткували день народження Галини Олексіївни. Приїхала з цієї нагоди й наша ліцейська колега. Винуватиця вчистого зібрання влаштувала вечерю з вином, а ми її привітали з 19-літтям (тобто 39-літтям) і вручили подарунки: Ніна — парфуми, а я ложку з українським розписом. Секрет, з якої нагоди збираємось, колежанки розкрили мені вже під час вечері. Колективна вечеря трохи розважила нас, зняла напругу після недавньої розлуки з рідними, доповнену клопотами кінця навчального року.

І ще новина: французи виграли повторний матч і вийшли у фінал розіграшу Кубка Європи. Ось і маємо слабку провінційну команду, як усі, у тому числі й ми, гадали. А вони, хлопці французькі, захотіли заволодіти Кубком. Із чим біс не жартує. Усяке може статися...

Уперше за весь рік у мене не відбулися заняття. Причина — страйк студентський. Першокурсники та другокурсники планують страйкувати протягом тижня. У п'ятницю хочу сходити на факультет, бо хтось зі студентів I курсу може з'явитися. А ми, радянські фахівці, не повинні долучатися до різних акцій місцевих громадян, у цьому разі — студентів. До екзамену треба було б попрацювати ще трохи. Те, що мої студенти не бажають бути штрейкбрехерами, я схвалюю. Недопрацьований матеріал розглянемо додатково. Тим більше, що ставляться першокурсники до навчання загалом свідомо, із розумінням своїх обов'язків.

Галина й Ніна повідомили мене, що професор із Бретані виявив бажання познайомитися з нами поближче і пропонує поїхати до сталактитових печер, що знаходяться приблизно за 200 км від Бордо. Питав, чи змогли б ми поїхати з ним на екскурсію наступної середи.

Але в мене того дня заняття, і, якщо не перенесуть на інший час, я не зможу скористатися запрошенням пана професора.

Бачився з викладачами секції, зокрема з професором Томчиком. Він запрошував у Таланс, де зараз мешкає. Задоволений умовами, хоча плата за житло зависока — 400 франків. Згадав, що позичав у мене невелику суму грошей. Обіцяв повернути найближчим часом.

Збираю деякі сувеніри для рідних і друзів перед від'їздом. Купив кілька репродукцій музеїв — Лувра, Лондонського та Флорентійського. Це загалом дешеві видання — всього по 6 франків. Заодно придбав і обновку для себе — сорочку з краваткою.

Зараз сиджу над статтею про мовний стиль Андрія Малишка («за збіркою «Дорога під яворами»). До травня маю закінчити, за особистим планом, якого не дуже суворо, на жаль, дотримуюсь. Є певні намітки також ще однієї студії — про метафору в оповіданнях Григора Тютюнника.

Із французькою мовою рухаюся навіть повільніше, ніж із науковими статтями. Чи нинішня весна тому причина, чи втома, чи роки (хоч їх і не так багато). Крім усього іншого, листи йдуть так повільно, і я починаю хвилюватися — як здоров'я Раїне та мамине, як донечка й синочок поводяться, чи згадують про мене. Звістка з дому — то найбільша радість тут, на чужині. Звичайно ж, у тому разі, коли повідомляють про позитивні речі. Хоч і кажуть французи, що відсутність новин — то гарні новини, я все ж надаю перевагу епістолярному спілкуванню, коли ніби бачиш перед собою адресанта, чуєш його голос і маєш можливість через доторк до написаних літер і слів відчутти тепло рук, що їх виводили на папері.

17 квітня

Завтра — католицький Великдень. Отже, два неробочі дні під'їзд. У вівторок у мене теж немає занять, то маю таким чином триденну відпустку.

Минулого тижня через страйк так само майже не працював. У п'ятницю з'явився на заняття лише один студент — Бабенко. Працювали з ним. І я помітив прогрес у засвоєнні програмного матеріалу. Хотілося б вірити, що цей юнак зможе скласти екзамен з української мови й успішно закінчити навчальний рік.

Настрій учора був якийсь дощовий. Похмуро було не лише в природі, а й на душі. Трохи розвіявся завдяки спілкуванню з паном Юреком. Але вночі мав клопіт із сусідами — Акбаровими сестрами, які повернулися десь після третьої в сусідню з моєю кімнату й досить довго не могли вгмонитися. Так що спав із перервами, неспокійно.

Та ще африканці всю ніч кричали, якась оргія була в них. Просто біда. Нерви ніби натягнуті струни.

У четвер відбулася масова демонстрація студентів — тут, у Бордо. Я не бачив, оскільки працював удома, тобто в гуртожитку. Але очевидці розповіли, що люду було дуже багато, тутешня поліція навіть газом відтіснила молодих людей із газонів. Про це повідомили мене університетські колеги Калінін, Галя та Ніна.

Удень сьогодні з Юреком, Ніною та Галиною побували в кіно-театрі й погуляли містом. Фільм і на цей раз не викликав задоволення. Драма психологічна, як це здебільшого означають, розповідала про сексуальні стосунки водія з гермафродитом. Багато бруду всякого: купи сміття, вульгарний стриптиз, чоловічі й жіночі «п'є-п'є» у натурі, педасцени тощо. Відчуття огиди після побаченого, де жодного натяку на естетику, ніякої художності, повна деградація. Власне, влипли, намагаючись ознайомитись із «психологічною драмою».

Щоб відійти від того мороку, обідали всі разом зі склянкою вина. Запросила до себе Ніна Олексіївна. Послухали чарівних наших пісень, у тому числі в чудовому виконанні Сліченка. Особливо зворушив усіх прослуханий укотре есенінський «Лист до матері». Десь близько восьмої вечора розійшлися по домівках своїх тимчасових.

Ми з польським другом (за кілька днів він покидає Бордо) завітали ще до Акбара, де знову довгенько дискутували. Йшлося про неоколоніалізм, і ми докоряли господареві, що він байдужий до сучасної долі Індії, бо, вивчившись, має намір їхати до французьких колоній наживати капітал, говорили й про Акбарову невпорядкованість стосунків із дівчатами. Пили при цьому каву й слухали прекрасну музику, зокрема і з «Кармен» Бізе. Акбар, нарешті, погодився, що наша мораль молоді значно вища від тутешньої (за його словами, різниться, як небо від землі). Але прагнення насамперед нажити капітал, то, мабуть, результат суспільного виховання, а не особисте, притаманне цьому загалом розумному й доброму юнакові.

Під час прогулянки зустріли мес'є П'єра Іраль. Він побажав усім радісного Великодня, а мене просив зателефонувати й, можливо, завітати в ці святкові дні.

Завтра з колегами збираємось побувати на службі в соборі Сант-Андре. А потім хочемо прогулятися в Бордоський великий парк. Все одно не працюється, коли всі довкола святкують. Та й для занять і писання мого часу трохи залишиться, адже прогулянка не буде надто тривалою.

Цікавий співбесідник цей доктор Тжощка з Гданська. Сказав якось, ніби між іншим, веселий польський каламбур: *przewoci poznawam przy wodcie* (керівники пізнаються при «водці», горілці тобто). І жартував, і невимушену бесіду підтримував, коли гуляли містом. Відчувається все-таки слов'янська душа, хоч і зауважують нерідко про своєрідний польський гонор. Треба буде надіслати йому світлини, якщо вийде щось у такого фотографа, як я.

Зараз вечірній гуртожиток затих. Одні поїхали в гості на свята, інші готуються до екзаменів, а хтось просто відпочиває. Можна й собі готуватися до спочинку, бо вже 23-я година.

Дещо почитаю перед сном. Усе неспокійніше почувуюсь, бо листів так і не маю тривалий час. Навіть уві сні моє дороге сімейство так рідко навідує мене. Написав сьогодні вітальну листівку до дня народження Ярославчика: «*Милий Ясю, ясеночку, з днем народження, синочку!*», адже через два тижні йому виповниться 3 роки. Який дорослий син у нас, Раю! Як там вони, Лесенька та Ясик? Як ти, Раю? Вже не так багато залишається до нашої зустрічі. І хай це додає нам сил переживати нашу розлуку.

Це ж сьогодні була червона субота у нас напередодні травневих свят. Краще б я на суботнику попрацював, ніж так безцільно й пригнічено провів вільний день.

З кожним днем усе гостріше відчуваю, як набридає тутешній ритм, надмір усього і відсутність найпотрібнішого, контрасти такі виразні у всьому, якась інфантильність чи навіть імпотентність, як висловилась одна з наших паризьких колег, у ділах, думках і почуваннях французів. Хочеться до нестями свого, здоровішого й свіжішого повітря, сім'я притягує, ніби магнітом, серед рідних і друзів бути б повсякчас. Але попереду ще понад два місяці. Хочеш чи не хочеш — треба набиратися витримки, щоб переживати тягар чужини, перекриваючи сум і неспокій увагою тутешніх друзів та різними екскурсіями. Великі надії покладаю на заплановану травневу подорож до середземного узбережжя й центральної Франції, де сподіваюсь на нові враження, на пізнання багато чого цікавого.

До нас збирається приїхати колега з Лілля. Я їхав цього разу з нею з Москви. Приємна, цікава жінка. Будемо хвалитися «своїм» Бордо, коли прибуде (гостя планує відвідати на кінець травня).

За годину до Великодня закінчую цей запис. Уже поставив крапку і згадав недавно розказаний Акбаром анекдот про випікання Богом людей: *недопечені* (біла раса), *перепечені* (негроїдна раса), *такі як треба, витримані як слід* (до них, звичайно, віднесено й індусів). Ми з Юреком назвали цю оповідь расистським анекдотом.

Вільний світ видається таким не в усьому потрібному, важливому. Адаже тут є чимало вільних від таких понять, як честь, скромність, духовність. І чи може суспільство миритися з ними?

Цим роздумом закінчую досить довгий передвеликодній день 17 квітня року 1976-го.

22 квітня

Чотири дні минуло з часу моєї передсвяткової «сповіді». За це чотиридення новин маю багатенько, принаймні — більше, ніж у дні попередні.

По-перше, маю аж два листи з дому (від Раї і від Лесі, зі світлиною малят), а також лист від Саші Селіна. Трохи заспокоївся. Сьогодні відпишу і своїм, і Сашкові.

По-друге, учора їздив до Монтеньяка, за 180 км від Бордо, на екскурсію в грот Ласко. Нас запросив професор Альберт Вагер — колишній учасник арктичної експедиції, що її проводила АН СРСР, а теперішній викладач математики в сільськогосподарському технікумі. Надзвичайно цікавий чоловік. Їздили ми з Ніною Олексіївною, а Галина Олексіївна не змогла через заняття. Мені вдалося домовитися зі студентами і відпрацювати свої години зранку. Отже, у другій половині дня з 12.30 ми здійснили ту чудову подорож.

Побачений грот — то справжнісіньке диво. Зображення на камінних стінах на глибині 15 метрів вражають своєрідністю й майстерністю виконання. Як свідчать науковці, розпис було виконано 15 тисяч років тому. Зараз туди екскурсії заборонено через небезпеку руйнування. І дано цього разу дозвіл тільки для 5 осіб (з нами були ще 3 студенти професора Альберта). Навіть сам організатор екскурсії не опускався в грот (щоправда, він уже побував там раніше). Екскурсоводом був месьє Jacques Marsal, який і відкрив це пам'ятне місце 1940 року. Про Ласко відома лише легенда, інших даних не збереглося. І Жак натрапив на це історичне місце майже випадково. Після грози поряд із поваленими деревами утворилася велика впадина. Пізніше довго тривала робота вчених, проводилися масові екскурсії. Зараз цей давній пам'ятник знаходиться під контролем Французької академії наук. Відкривач гроту, а тепер його доглядач, плати зовсім не одержує. Тому ми сплатили за квитки по 20 франків. Узагалі, екскурсовод — дуже приємна, добре освічена й весела людина.

Після відвідин грота пили пиво в кафе, де працює колишній учасник руху опору — так само цікавий чоловік. Назад поверталися через квітучу Дордонь, нарвали прекрасних квітів — польових і лісо-

вих, проїжджали дивовижні місця з карстовими залишками, церквочками, галявинами.

У комфортабельному автомобілі пана Альберта я імпровізував віршовими рядками: *«Когда-то под родной звездой мы вспомним нашу Одиссею, до Ласко путь через Дордонь, где вдоль дороги орхидеи»*. Справді, красиві орхідеї доповнювали наші багаті враження від побаченого в цю незвичайну екскурсію.

Оскільки було пізно, то вечеряли взятим у магазині харчем з невеликими дозами Віленового міцного напою. Полярник пив спирт, не розбавляючи, а ми з Ніною — розбавляли апельсиновим соком. Від професора я одержав у подарунок відбиток його статті про полярну експедицію, він прохав зателефонувати й підтримувати контакти надалі. Обіцяв запросити нас до себе на кілька днів. Проживає він у селі неподалік Монтеньяка.

По-третє, (повертаючись до опису подій у попередні дні), поїхав сьогодні пан Юрек. Випили з ним кави, а потім зайшли пивом прибрискати його дорогу, щоб легкою і вдалою була. Я вручив йому маленькі сувеніри: декорований український розпис по дереву та російську матрешку для дітей. Домовилися підтримувати зв'язок і надалі. Проводжали нашого польського товариша з Акбаром до автобуса. Уже він давно в дорозі, деє на половині шляху до Парижа.

Великдень (перший і другий дні) ми проводили саме з Юреком. Першого дня побували на службі в соборі Сант-Андре та церкві Сант-Мішель. Обідали у своєму гуртожитку. На обід запросили моїх колежанок Галину та Ніну. Повертаючись із релігійних відправ, купив собі плавки, зважаючи на близький сезон купання. Іспанець, дізнавшись, що я з СРСР, узяв з мене 9 франків, замість 10, які значилися як ціна. Для Юрека видавалося диким, що французи в таке велике свято можуть торгувати. Як зауважив Акбар, для французів потрібні свята, щоб добряче наїстись та напитись. Значною мірою так воно і є.

А другого дня приємно відпочили в Бордоському парку. Був сонячний день. Багато людей прогулювалось там. Зробив я кілька фотознімків. Підходили до нас два американські молодики, активно запрошували на релігійну мессу в Таланс. Себе назвали місіонерами. Мені вони здалися членами якоїсь сіоністської організації.

Увечері ми з польським другом мало не залишилися голодними, бо ресторани були зачинені. Вручив частково Акбар, а децю з харчів було в мене. Зварили суп із концентрату Юрекового, вітчизняного, я приготував чай і бутерброди з яловичиною. Так і відсвяткували Великдень. Хоча досить скромно, але по-дружньому широко.

По-четверте, стільки новин спортивних. Нам не таланить у Катовіце. Маємо дві поразки (від поляків і чехів), наша молодіжна з футболу так само програла французам (1:2). Матч був надзвичайно цікавий. Будемо чекати на відповідний у Москві, сподіваючись на реванш.

Стаття моя просувається. Написане даю на передрук. Можливо, зможу передати до Парижа, щоб відіслати до Києва посольською поштою.

Підходив учора Франсуа Конт, цікавився, як у мене справи. Запросив на конференцію, що має відбутися 7 травня на медичному факультеті. Там буде знайомство з різними країнами, у тому числі з Україною. Просив захопити діапозитиви, діафільми, листівки. Я пообіцяв прийти. Сказав колезі, що маю платівку з пісню «Антошка» для його дітей. Франсуа, як і раніше, був надто люб'язний і видавав себе за доброго друга. Чи так це насправді? І, головне, чи щиро?

Саша Селін пише, що студенти в Клермон-Феррані під час страйку багато пошкодженень зробили. Він назвав це вандалізмом цілком справедливо, як на мене, вважаючи такі дії справою провокаторів, нерідко підкуплених. Студенти мої сказали, що за наказом ректора університет буде завтра зачинений. Отже, цього тижня у мене всього 2 години занять, а то — страйк.

Ось і наближається Першотравень. Усе меншою стає часова відстань між Бордо та Харковом, але бажання пошвидше подолати цю відстань постійно зі мною і з кожним днем відчувається все гостріше.

Намагаюсь примусити себе доробити заплановане, налаштуватись на травневу подорож і не забувати уроків французької. Отже, за роботу беріюсь.

24 квітня

З висловів та анекдотів, якими частував нас у подорожі до Дордо-ні професор Альберт: *коли мандрує ангел, погода завжди чудова; смішно у Франції бути одинокою жінці; не треба спати одній (одному), щоб не було страшно; дівчині, яка не могла заснути всю ніч, лікар радить поставити поряд друге ліжко, і все само собою наладиться*; рос. *Петр его знает* (ім'я друга на місці традиційно вживаного *черт*); *коли дружина, вражена побаченням гротом, уві сні шепотіла: Бізон, бізон..., чоловік повернувся на інший бік і мовив до неї: «Ну, якщо ти бажаєш...»* і такі інші веселі чи не дуже ситуації життєві.

А це вже з наших закордонних пригод: 1) Галина Олексіївна, прокинувшись у себе вдома, злякано питає: «Хто це?». Її чоловік, Боря, спокійно відповідає: «Не бійся, це я. Ти не в Бордо, а вдома». 2) За-

питують мене колеги-русисти: «Что ты приобрел здесь во Франции?». І розсміялися гуртом із багатозначності слова *приобрел* у контексті анекдотичних ситуацій любовної тематики.

Учора занять не було через масову демонстрацію учнів і студентів. Колона була з різноколірними прапорами: і червоними, і білими, і чорними, і ще хтозна-якими. Одні співають «Інтернаціонал», інші — анархісти — своє оруть, ті — теж щось горляють. Тут і стихія, і безлад, і, звичайно, цілеспрямовані вимоги, які при цьому, безперечно, втрачають свою гостроту й силу.

Повідписував Раї, Сашкові Селіну. Першотравневі привітання надіслав сім'ям Граль, Шаламових, Рене та Жанін.

Похолодало. Вітер. Хмарно. Маємо намір у першотравневі дні поїхати до замків на Луарі (колеги запрошують). Ольга Павлівна в свою чергу хотіла б бачити нас у себе. Учора вона заїжджала. Я переказав їй вітання від Раї, від усієї родини нашої, показав лист Лесин, дитячу світліну. Збрала Ольга Павлівна привезене мною насіння (матиоли, петрушки, кропу).

У «Правді», яка надходить регулярно на факультет, прочитав про цьогорічних лєнінських лауреатів, серед яких із великою радістю побачив прізвище Шукшина. Ще Марков і Андроніков. Ці меншою мірою мене цікавлять, хоч і загалом помітні літературні особистості.

Сьогодні має відбутися товариський матч між збірними Франції та Польщі. Зараз 16.30 за місцевим часом. А в нас, відповідно, 17.30. Що робите, Раю і малята наші? Ще гуляєте?

3 травня

Скільки днів не писав! А події так і полоснули дощем.

Цього дня, коли я зібрався нарешті продовжити своє літописання, минуло тобі, милий наш хлопчику, 3 роки. З днем народження, Ясику дорогий! Виростає здоровим, мужнім, добрим, працелюбним, щасливим.

Щойно повернувся з вечірніх курсів російської мови при товаристві Франція — СРСР, де проводив заняття за Галину Олексіївну (вона зараз у Парижі й попросила підмінити). А вдень були свої заняття на факультеті. Трохи стомився.

Наш іменинник, мабуть, уже спить. Тож нехай сниться тобі, сніночку, сон гарний-прегарний, а наяву хай радості в тебе буде багато, і хай тебе люблять Леся і мама так само сильно й ніжно, як і я. Цілую тебе, Ясюню наш хороший. Маму і Лесеньку також. Скучаю за вами. З нетерпінням чекаю зустрічі в рідному краї.

*У травні зеленим у сонці і квітах
Надія на зустріч хай душі освітить.
І Ясі, і Лесі, і мамі, й мені
Хай миттю здадуться до зустрічі дні.*

Так і не дописав того, що хотів зафіксувати у день Ясикового народження. Продовжую запис, датований 3 травня, наступного дня, тобто четвертого дня місяця травня.

У газетах прочитав про те, як проводжали в останню путь маршала Гречка, і про призначення міністром оборони товариша Устинова. Кандидатура, очевидно, варта, але ж вік знову турбує (з 1908 року). Переглянув водночас інформацію про новини міжнародного життя та спорту.

Тепер по порядку про тиждень минулий. У неділю, 25 квітня, був на стадіоні, де відбувся огляд церковних хорів Аквітанії. Співали релігійні пісні зведений хор із 1700 виконавців. Була своєрідна меса з усією необхідною атрибутикою. Чимало люду зійшлося, хоча через прохолодну погоду не всі трибуни були заповнені.

Обідали з Галиною та Ніною в ліцеї. Там же дивилися нашу футбольну зустріч із французами (2:1 і потім 4:2 по пенальті). Напередодні я співчував Юреку, оскільки Польща програла Франції (0:2).

У суботу приїхала колега з Лілля Люба Бабак. Працює вона в ліцеї, а в університеті там — наша Валентина Кухтенко з Харкова. Оскільки обидві мої бордоські колежанки були на заняттях, то я супроводжував гостю в екскурсії по Бордо. Оглянули місто, а по обіді Ольга Павлівна возила нас у замок Монтеск'є. Там було дуже гарно цієї пори. Нарвали квітів, подихали запашним лісовим повітрям. Вечеряли в Люсі, дочки Ольги Павлівни. Побавився трохи з дітьми. На вечерю підійшов і Люсин чоловік Жорж. Привітали один одного взаємно з Першотравнем. Я вручив господарям букетик конвалій, як це заведено у Франції напередодні і в дні травневих свят. Валері та Паскаль усе розпитували про Лесю. Добре, що Рая надіслала лист Ользі Павлівні. Вона була рада тому посланню, зокрема розповіді про наших діток і добрим згадкам про Люсиних дітей.

У п'ятницю був досить поганий день у мене. Ледве встиг закінчити статтю під вечір, і того ж дня розрізали мій фурункул, який мучив мене вже кілька днів (оперував Акбар, а рану обробили в лікарні, де він стажується). Це мене й порятувало від нестерпного болю, до того ж — перед подорожжю до Тура. Ніч із 30 квітня на 1 травня провів у поїзді. Спочатку місць не було, тільки пізніше потрапив до купе. Уранці дібрався до Нонни — колеги з Ленінграда, яка викладає зараз в університеті Тура.

Перше та друге травня провели в екскурсіях замками Луари. Наша «трійця» бордоська екскурсувала з групою англійських туристів. Ми ходили з групою, де розповідь велася французькою мовою. У замку Ланже нам дали навіть путівники мовою російською (підготувала їх моя землячка на ім'я Валентина, котра працює в університеті в Турі, про неї ще кілька слів напишу нижче). Справді — хто не був у замках Луари, той не знає Франції. Яка тут краса, скільки історії, вишуканого мистецтва і в самих спорудах, навіть у руїнах, і в оформленні внутрішньому, і в знаменитих французьких гобеленах, картинах, скульптурах. За два дні ми встигли побувати у найцікавіших замках: Amboise, Blois, Chambord, Ganglaus, Chinon, Azay-le-Rideau, Villandry. Проїжджали й побіля інших замків, своєрідність яких доповнювалась мальовничим пейзажем Туріні, синьо-зеленими шатами Луари.

Почалося наше знайомство з цим чарівним краєм Франції із замку Леонардо да Вінчі, де покоїться прах великого італійця. Задумливий погляд Мони-Лізи, безсмертної Джоконди. А в замках Ланже та Азі-ль-Рідо чарівні картини із зображенням трьох грацій, коханки Генріха IV, ліжка Марії Стюарт та інші пам'ятні речі. У Шеноні відбувалися заручини Жанни д'Арк. Цікава сцена полювання із собаками у Шеверні (зараз там велика згряя хортів чи гончих). Прекрасний сад із ділянками щасливого, трагічного та всякого іншого кохання у Вілендрі. Важко з першого погляду передати всю значущість побаченого, треба ще почитати, дізнатися більше про Луарські замки, але живі враження від них, безперечно, не можна замінити ніякими джерелами, ніяким читанням. Подорож збагатила нас новими знаннями про Францію й відчуттям її неповторної чарівливої краси.

Першотравневий вечір (субота) провели у Нонниної колеги Валентини Льоклерн (Головка). Родом вона з Харкова. До війни в нашому місті Валя закінчила 2 курси бібліотечного інституту. Інтелігентна, начитана жінка, відчуває художнє слово. І зараз її сестра двоюрідна мешкає в Харкові (Шулякова Зоя Сергіївна; вул. Прикордонна, 27; на Лисій горі). Чоловік Валентини — приємний, дружлюбний, зовні схожий на доцента Соболева із геофаку нашого. Була на вечері ще одна пара: Юрій із першої еміграції (тепер він заступник директора заводу) з дружиною Анастасією (теж із першої еміграції, народжена вже у Франції). Коло учасників дружньої вечері було веселим, гомінким, відвертим, у чомусь домашнім. Обидві жінки всім дуже сподобалися, особливо Настя — і зовнішністю, і манерою триматися, і чарівним сміхом. Як писав поет, «русская, но парижской чеканки». Не зважаючи на середні літа (обом по 50), і Валя, і Настя мають спортивну форму, по-жіночому привабливі.

На вечерю господиня приготувала борщ, а Нонна напекла піріжків із м'ясом та з сиром. Пили місцеві вина і наше бордоське (я захопив пляшку). За столом було багато веселих історій, анекдотів. Лідерами виявились Нонна, Юра і якоюсь мірою я. Зайшла й дискусія про недовіру офіційної Франції до СРСР. Нонна гарячкувала й звинувачувала всіх французів. Я також утрутився в спірку, зауважуючи, що не слід узагальнювати окремі факти, часто набрехані, провокативні. Чимало фактів зі своїми акцентами подає місцева преса. Наприклад, поряд із заслугами маршала Гречка згадували вкотре й 1968 рік. А втім, мабуть, не все там, у Чехословаччині, було справді дружньо й відповідало демократичним стосункам між державами. Подібних запитань виникає немало. Проте боротьбу ідеологій французькі засоби масової інформації яскраво засвідчують постійно.

Ночували там же, в Ланже. Я мав прекрасну кімнату, де добре відпочив. Написав після сну листи додому, до журналу «Мовознавство», Леонідові Авксентьеву. Сподіваюсь, що колеги відправлять із Парижа посольською поштою. Валентина просила відвідати її сестру в Харкові, пообіцяв це обов'язково зробити.

Отже, подорож до замків Луари подарувала нам незабутні враження. Погода була як на замовлення, дозволила насолодитися зустріччю з дивовижним краєм Франції.

Мав заняття вчора на обох курсах. Студенти повідомили мене про корабель наш на Гаронні («Капітан Алексєєв» — із Одеси). Прибувають днями також наші туристи з Петропавловська. Таким чином, буде можливість поспілкуватися зі своїми співвітчизниками.

До кінця навчального року залишається небагато часу, проте доводиться терпляче очікувати. Хочу використати ці дні переважно для подальшого знайомства з країною перебування та підготовки до прощання з досить сумбурною, зітканою із суперечностей, крайнощів, але неповторно привабливою й постійно весело-іронічною, оптимістичною Францією.

6 травня

Мав у середу заняття. Власне, на другому курсі програму вже виконали. Олексій Михайлович, поза сумнівом, екзамен складе, А Клодін значно слабша, підготовлена поганенько, тому не відомо, яким буде результат у неї.

Увечері їздив в аеропорт зустрічати наших туристів із Петропавловська. Прибули вони досить пізно — о 22.40, а ми чекали їх дві години. Зустрічати планували ми втрьох: Ольга Павлівна та Данієль із товариства Франція — СРСР, а також я. В аеропорту зібралось

ще кілька бажаючих тутешніх наших співвітчизників (Ліда, Наталія, Язиков), а також французи (Карл, Домініка, Марк). Карл весь час повторював заготовлену промову російською. Він і привіз мене після зустрічі та влаштування туристів у готелі до гуртожитку, де мешкаю.

Сьогодні півдня пробув із туристами. Серед них виявилися й земляки — з Києва. З одним із киян обмінялися адресами (Коваленко Всеволод Олександрович; адр.: Київ, Шота Руставелі, 24, кв. 9). Екскурсія була загальною ознайомлювальною: Акваітанський міст, театр, собор Сант-Андре, площа з трьома граціями, а також похід у магазини по вул. Сант-Катрін. Туристи охоче спілкувалися з Даніель та Домінікою. А ось Язиков був чимось невдоволений і виглядав дуже сердитим. Коли гості похвалилися, що проїхали до Москви 15 тисяч кілометрів, то іронічно запитав, чи є там, на тій Камчатці, яка-небудь живність. І ще цікавився, чи пролітає авіація китайців та японців над Петропавловськом, адже, мовляв, то їхня фортеця.

Група туристів приємна, комунікабельна, різнобарвна — і віком, і зовнішністю, і колом інтересів. Більшість жінок, майже половину становить молодь. Після обіду вони відбули на Ажен і Тулузу.

Ось так і провів першу половину дня. Переглянув пошту і з банківського листа дізнався про незначну надбавку платні (2960 франків зараз). Після господарських справ читав свіжу пресу.

Завтра о 14-й годині буде конференція студентів-медиків, де має бути й моя розповідь про Україну, з діапозитивами й книжковими ілюстраціями. А о 17.30 відкривається в Бордо виставка картин Кандінського. Говорили, що приїжджає на її відкриття з Мюнхена дружина художника. Відкривати виставку буде Шабан Дельмас, керівник місцевої влади.

Листів від сімейства немає. Та й ніякої пошти з рідного краю.

Нічого не хочеться робити. Якась апатія у зв'язку з передвід'їзним очікуванням. І весна відволікає від будь-яких справ, пов'язаних із читанням, роздумами. Усе більше хочеться бути на природі, де можна поніжитися на сонці, ні про що серйозне не думаючи.

7 травня

З 14.30 протягом двох годин відбувалася конференція на медичному факультеті. Були там присутні викладачі секції славистики: Конт, Лян, професор Діміч, мадам Улятовська і я. Брала участь у конференції іноземні спеціалісти, крім нас, викладачів. Обговорювали тему: «Різні країни світу: популяризація культури та іноземних мов у них». У слов'янській групі було близько 25 слухачів. Мені теж довелося виступити, зробити інформацію про стан освіти у нас в Україні.

Було чимало запитань до мене: наприклад, чи велика різниця між мовами українською та російською, — мовляв, у Києві майже всі говорять по-російськи; чи є в нашій країні університети культури — платні або безплатні; що таке художня самодіяльність і таке інше. Потім показували позитиви, серед яких було й 10 моїх. Знову запитували про Київ та Україну, цікавилися історією, культурою, сучасним станом, власне функціонуванням, української мови. Було також загальне запитання: «Чому так часто критикують СРСР тут, у Франції?». Професор Конт відповідав надто тенденційно. Я втручався і в деяких моментах корегував, хоч ми мали визнати справедливості претензій, зокрема щодо диктату панівної ідеології. Франсуа Конт наголосив на тому, що російську мову й культуру університетськи освічена людина має знати. Заторкнуто було також питання про намір французького керівництва не відзначати офіційно Дня Перемоги над фашистською Німеччиною. Для мене особливо хвилюючим був момент, коли літній француз (84 роки йому) підійшов, подякував за розповідь, потис руку й сказав, що то офіційна Франція не святкує 8—9 травня, а в серцях представників народних мас вічно житиме пам'ять про подвиг воїнів нашої армії, як і всіх героїв війни, що протистояли фашизму. Цього не можна забути, воно тут (старий показав на груди зліва). Мені аж клубок підкотився під горло. Учасники дискусії теж сприйняли цю сцену з помітним хвилюванням.

Лян запросив на концерт симфонічного оркестру в Талансі (21 травня). Виявляється, що Жан-Клод грає на скрипці, тому й запрошення було для всіх нас — колег-співвітчизників.

Після тривалого засідання прогулявся з колежанками. У сквері на площі Гамбета трохи порозважались, погралися цвяхом у «ножика» (тут практикують цю розвагу), а потім зайшли в кафе, де я пригостив супутниць пивом «Велика блондинка» (французького виробництва, нам сподобалось). Невдовзі розійшлися по своїх куренях, тимчасових помешканнях.

Ніч сьогодні якась надто задушлива. Зараз так само важко і в природі, і на душі. Написав Володі Ходурському. Запросив поїхати зі мною на екскурсію до середземноморського півдня Акваїтанії, на Лазурне узбережжя. Планую поїхати туди десь 15—16 травня.

Перед заняттями зустрів завідувача нашого відділення. Обмінялися рукостисканнями та традиційними «*sa va*». Я привітав професора Верре з днем Перемоги й висловив жаль з приводу відміни святкування цього дня в сьогоденній Франції. Він у свою чергу привітав мене й приєднався до мого зауваження промовистим жестом здивування.

Недавно сталася цікава пригода в гуртожитку, зокрема в моїй кімнаті. Я після повернення з міста знайшов під дверима запрошення на збори баптистів (тут постійно постачають таким чином різну інформацію) Через якийсь час до кімнати зайшов юнак (певно, місіонер), який попросив відповісти на запитання анкети. Подарував мені кишенькову Біблію. Ми поговорили приблизно з годину. Він підкреслював, що любить Бога, а я на його питання про мою віру назвав себе атеїстом, який вірить у добро та справедливість як вищі сили регулювання людських стосунків. Запитував гість, як довго я буду тут, у Бордо. Очевидно, хоче мене агітувати пристати до його вірування. У нас всі релігійні інтереси безоглядно відкидаються. А насправді, мабуть, тут слід убачати прагнення людини до чогось кращого, ніж у повсякденному житті, до певного ідеалу.

У програмі телебачення сьогодні жодного слова про закінчення Другої світової та святкування перемоги в ній. Весь час крутять розважальні американські стрічки. Учасники війни сприймають це боляче. Обов'язково зателефоную завтра подружжю Граль, поздоровую їх із днем Перемоги. Адаже на їхню долю випало випити гірку чашу воєнного лихоліття.

А нас із Галиною та Ніною запросили до себе Рене та Жанін, щоб відсвяткувати пам'ятний день разом.

Чекаю, як і щодня, на листи від сім'ї, рідних, харківських колег і друзів. Було лише останнім часом послання Марії Василівни Леоновой з Парижа. Повернула мої екзаменаційні матеріали й повідомила новину — про наступне підвищення платні десь на 300 франків.

Збираюсь на відпочинок, бо в Харкові вже далеко за північ і сімейство моє вже бачить не перший сон. Давайте, милі мої, разом поспимо й поснімося хоча б я — вам, а ви — мені. Отже, до зустрічі уві сні на цей раз! Цілую. А там — до завтра. Можливо, все-таки надійде довгождана вісточка від вас.

10 травня

Усе-таки цьогогоріч у Франції не було офіційного відзначення Перемоги в Другій світовій війні. Президент Жискард д'Естен, здійснюючи візит до ФРН, заявив, що його країна не буде святкувати перемоги одного народу над іншим. Але то зовсім інше: об'єднані народи, серед яких був і французький, спільно здолали коричневу чуму фашизму. Що ж, політика вдається до різних трюків. Раніше святковий день 8 травня на цей раз був робочим. Ми ж із колегами радянськими святкували два дні — і 8-го, і 9-го (за вітчизняною традицією).

У суботу влаштували спільний обід, а ввечері того ж дня відвідали родину Жанін і Рене, які запросили нас разом відзначити знаменну дату. Вечеряли з вином, привітали взаємно одне одного зі святом. Дружно погомоніли, побавилися з Жаном-Івом, який із кожним днем стає все цікавішим. Досить швидко розвеселився, посміливішав і потішав нас, дорослих, своїми малечими витівками.

Рене розповів нам про незвичайне повідомлення французького радіо: нібито на військовому радянському кораблі стався бунт і 50 осіб бунтівників було розстріляно. Чи це правда, чи вигадка місцевих журналістів, важко сказати. Так думали господарі, а ми, звичайно, заперечували, гадаючи традиційно, що такого в нашій країні просто не може бути.

На вечері була присутня дочка Рене Франсуаза, чомусь дівчина видавалась невеселою, засмученою. Батько сказав, що причиною є її вік — Франсуазі сімнадцять. Рене та Жанін похвалилися запланованою на літо поїздкою в СРСР. Крім Москви та Ленінграда, хочуть побувати в Сибіру та на Байкалі. Можна лише позаздрити їхнім можливостям. Ми, на жаль, у себе вдома не завжди можемо дозволити собі такі далекі мандри.

У день 9 травня, коли в нас на батьківщині святкується день Перемоги, ми здійснили подорож до міста Коньяк та на приатлантичний курорт Руаян. У Коньяку відвідали замок Франсуа I, дегустували там справжній коньячний напій у погрібку, прослухали цікаву розповідь екскурсовода по замку. Розглянули там чималі запаси коньяку на експорт у різні країни (особливо багато для США). Коли пригощали відвідувачів замку коньяком, то бармен, дізнавшись, що я з СРСР, кілька разів намагався повторити невеликі дози пригощання, переконуючи, що то різного гатунку напої для особливо дорогих гостей.

У центрі Коньяка — пам'ятник Франсуа I. Було чимало люду в місті, якраз проходив мотокрос. Ми купили листівок на згадку про пам'ятну екскурсію. На одній із них була рекламна пляшка коньяку з написом у французькому дусі — зверненням до Всевишнього, яке подаю в перекладі: *О Боже, давай мені здоров'я поступово, повільно, роботу — нечасто, любов — час від часу, а коньяк завжди, на всіх цих етапах.*

Обідали на лоні природи, у посадці, як по-нашому. Таким смачним видалося все, що брали з собою (яйця, паштет, куряче м'ясо, сир, огірки, яблука). Запивали все вином бордо — білим і рожевим.

Надзвичайно приємне враження справив на нас Руаян. Цікава споруда церкви — гостробока, модерна. Тут була американська зона під час війни. Американці й фінансували відбудову та забудову цього

молодого міста, що зараз приваблює відвідувачів гарними площами, набережними, пляжами. Побували ми й на дикому пляжі, де купаються звичайно в костюмах Адама і Єви. Було прохолодно, тому купальників і купальщиць на березі не було.

Дуже красивий вид на затоку й на океан. На згадку придбали по кілька листівок і розпрощалися зі ще одним симпатичним містечком південної Франції. Середземноморське узбережжя особливо багате на своєрідні, красиві, манливі куточки природи й культури французької.

Вечеряли в Піньо, неподалік Бордо, у будинку Даніель, яка й возила нас у цю екскурсію. Працює Даніель на медичному факультеті лаборанткою. Будинок у неї великий, двоповерховий, але ще повністю не відремонтований і не облаштований як слід. За нашими вимірами тут можна розселити десь 5 сімей. Живе Даніель із батьками, вона вже не дуже молода, але не заміжня ще. Батько працює інспектором з охорони лісів і вод. Видно, що сім'я їхня не з бідних.

Зайшла мова й про день Перемоги. Даніель в основному згодна з нашими думками й оцінками, хоч і покритиковує де в чому радянську дійсність. Була вона неодноразово у Москві, побувала також у Ленінграді й на Кавказі. Кавказькою подорожжю не нахвалиться, захоплена тим краєм. Над собою підсміюється, що товстувата. Тому, мовляв, і не подобається нікому, бо люблять переважно струнких, елегантних.

Дорога була втомливою (проїхали близько 300 кілометрів), але втома компенсувалася багатими враженнями. Крім побачених нових для нас міст, проїжджали мальовничі місця, де лісиста місцевість чергувалася зі шматочками степу. Багато всюди виноградників, у місцях поселення — також квіти, зокрема впадають в око різнобарвні троянди.

Отже, усупереч офіційній Франції ми добре відсвяткували день Перемоги, так як традиційно це робили багато років у себе на батьківщині. А проведені в ці дні екскурсії запам'ятаються надовго.

Сьогодні мав заняття на I курсі, налаштовую студентів на річний екзамен, що буде за кілька тижнів. Узяв у бібліотеці повісті та оповідання Андрія Платонова. Читаю з великим задоволенням. Написав племінникам — Владикові та Наталі — поздоровчі листівки до їхніх травневих днів народження. Декілька фраз написав і сестрам Діні та Олі. Додому недавно надіслав листа, а наступний відпишу, як одержу від Раї.

Дізнався, що екзамен на I курсі призначено на 25 травня, а в друкокурсників буде дещо пізніше. Хочеться вже до своєї хати пошвидше, але залишається ще понад півтора місяця чекати. Як це нестерпно відчувати, і з кожним днем на душі стає все тяжче.

12 травня

Сьогодні одержав листи від сестри Олі та від харківської колеги Лариси Григорівни Розвадовської, було також повідомлення з банку. А від сімейства ніяких вістей уже два тижні.

Учора був вільний від занять день. З Ніною Олексіївною відвідали наш корабель «Балашиха» (з Одеси). Приймали нас привітно. Пригостили смачним обідом з вином, особливо апетитними були галушки, від яких тут відвикли тимчасово. Подарували нам для сувенірів студентам і знайомим французам значків, листівок, календариків, проспектів різних (теплоходів, зокрема «Тарас Шевченко», портів). Послухали наших пісень, поспілкувалися з керівництвом команди моряків. Особливо балакучим був старший механік (жартома його звать «дідом»). Перший помічник капітана, як виявилось, викладав в університеті в Одесі. Підкреслював у розмові свою прив'язаність до моря, говорив про неповноцінність, але романтичну своєрідність життя моряків. Познайомилися там із прекрасною половиною команди корабля. Крім робітниці кухні Людмили, приємної привабливої дівчини, ще дві жінки. Отже, усього їх 3 в команді із 43 осіб. «Балашиха» плаває з лютого, йде курсом із Хайфона. Запрошували нас попливти з ними до Нанта, куди вони й відправились учора. Передав через помічника капітана вітання одеському професору Володимирові Петровичу Дроздовському, якого той знає.

Після відвідин земляків пішов відразу на засідання секції славістики. Говорили, як завжди, про справи з бібліотечним фондом та організацію навчальних занять. На цей раз була також інформація про конференцію у медиків. Нагадали й про наступні екзамени. Франсуа Конт сказав, що хотів би ще запросити нас із Галиною до себе. Микола Зав'ялов пообіцяв підмінити мене на екзамені (в ролі асистента). Колега Калінін знову скаржився на перевантаженість. Професор Томчик запросив сьогодні до нього в Таланс. Можливо, скористаюся запрошенням. Разом і подивимося трансляцію фіналу Кубка Європи між Сант-Етьєном і Мюнхеном. «Кривдники» київського «Динамо» таки дійшли до фіналу. Чи вдасться їм подолати німецьку команду?

Читаю «Чевенгур» Платонова. Складно написано, але є надзвичайно цікаві спостереження автора, висловлені досить оригінально. Наприклад, [збори потрібні] «каждодневно и даже дважды в сутки: во-первых, для усложнения общей жизни, а во-вторых, чтобы текущие события не утекли напрасно куда-нибудь без всякого внимания»; або «Письменные знаки тоже выдуманы для усложнения масс. Грамотный умом колдуует, а неграмотный за него рукой работа-

ет»; «Красивости без сознательности на лице не бывает»; «Среди товарищей его душа расточалась суетой...»; «А душа-то человека — она и есть основная профессия. А продукт ее — дружба и товарищество»; «Нечего тебе клюкву хотеть, когда морщиться не умеешь»; «В работе все здесь забылись и жить стало нетрудно, а зато счастье всегда в отстрочке» і т. ін.

Французи зіграли фінал із німцями з результатом 0:1. Місцеві вболівальники, зокрема студенти, були дуже засмучені. Адже команда Сант-Етьєна грала дуже добре; їй нещастило, бо двічі попадали в штангу, а суперникам зі штрафного вдалося забити.

Відвідав у надвечір'я професора Томчика. Він живе в Талансі, де я мешкав на початку бордоської епопеї протягом місяця. Привільно там, спокійно. Якщо доведеться продовжити тут роботу, то я не проти поселитися в Талансі, хоча ціна за житло вища — 400 франків.

Колега Томчик залишається тут і в липні, оскільки має лекцію про свого співвітчизника І. Краска за планом заходів ЮНЕСКО. Запросив він на той час своїх дочок і хоче показати їм Францію. Приємно спілкуватися з цією мудрою людиною. Цікавий він чоловік, пан Томчик, ерудований, багато працює в галузі літературознавства.

А це з нашої творчості: Ми йдемо на *бозар* (так звучить по-французьки *музей мистецтва*, а точніше — *витончені мистецтва*, тобто *beaux-arts*). Коли йдуть на барахольний ринок, то ця фраза сприймається смішною.

Листів довгожданих так і немає досі. Сумно. Дописував датовану 12 травня інформацію вже 13 травня. Час то спливає непомітно, то уповільнює свою ходу, загострюючи почуття втоми від чужини та нестримного бажання якомога швидше повернутися на рідну землю, потрапити в коло сім'ї, притиснути до грудей найдорожчих людей — дружину, донечку та синочка.

15—25 травня, або одинадцять днів і дванадцять міст незабутньої подорожі

Провівши вчора, 14 травня, останні заняття цього навчального року і не дочекавшись листа з Харкова, передусім від сімейства свого, я вранці 15-го вирушив у подорож на Лазурне узбережжя, де сподіваюсь відволіктися від постійних переживань та очікувань, тимчасово переключитися на нові зустрічі та враження.

День перший. Із Бордо потяг *відпарусив*, як сказав би Олесь Гончар, на початку одинадцятої — о 10.16, тобто відносно рано. До першої зупинки, до Ажена, дивився у вікно, ні про що конкретне не думав, рахував і намагався запам'ятати назви залізничних стан-

цій: Gargon, La Reole, Marmande... врешті Agen. В Ажені (перше місто подорожі) прямо біля вокзалу церква *S-te Foy*, міський сквер із пам'ятником жертвам Першої світової та привабливим фонтаном. Прогулявся центральною вулицею, зробив кілька фотознімків, купив місцевих листівок. І невдовзі — на Тулузу...

Перше враження від Тулузи (другого міста цієї подорожі), що це дуже велике місто, у якому поєднано старовинні квартали з новобудовами, є широкі проспекти (до речі, деякі названо на пошанування Радянського Союзу та зокрема Сталінграда), а також величні мости через Гаронну... Пішки пройшов майже 8 кілометрів, шукаючи ліцею *Bellevue*, де працює наша співвітчизниця — колега Валерія Єлісєєва (з Орехово-Зуєва). Ліцей знаходиться в чудовому місці, просто в лісі, що прилягає до міста. Уперше цієї весни почув там кування зо-зулі. Тиша, спокій, так легко дихається. На трав'яному килимі подвір'я, власне — величезної території ліцею, багато барвистих квітів, дуже красивих. Ідучи до ліцею, познайомився з хлопчиком, який і провів мене на відшукувану адресу. Подарував малому календарик і проспект. Дуже миле хлоп'я. Мама його — вчителька німецької мови, а тато — інженер. Хлопчині приблизно 12 років, навчається в цьому ліцеї.

Ночував у ліцеї в замовленій колегами кімнаті. Із новими знайомими — асистентками ліцейськими — прогулявся містом, і разом переглянули американський фільм «Шалені роки року» («*Folles annees de Rock*»). Як на мене, суцільне пекло, хоч зрідка траплялися й приємні на слух ритми. А зал увесь час ходуном ходив: підспівували, грюкотіли, несамовито кричали, свистіли, пересмикувались. На екрані між кадрами показували також Сталіна та Хрущова — як політичне тло. Микита Сергійович вибивав рок черевиками на Асамблеї ООН. На фільмі з нами були австралійка і дві іспанки. Анна, дівчина з Австралії, яка й водила до кінотеатру, досить музикальна, її брат — Джон — композитор і диригент, має платівки із записом його музичних творів. Сама Анна (*Anne Macpherson*) керує хором.

У Тулузі відвідав наступного дня собори *S-te Sernin* і *S-te Etienne*, оглянув площі Вільсона та Жанни д'Арк, а також Капітолій, музей Августина. На жаль, екскурсійний зал у Капітолії та музейні виставки були зачинені. Багата Тулуза на зелень, парки, сквери. Побував на мосту через Гаронну (Аквітанський у Бордо — величніший), де було на що подивитися, чому подивуватися. Посидів коло фонтана у сквері на площі Вільсона й після нетривалого перепочинку вирушив знову в дорогу.

Каркасон (місто третє) — цікавий насамперед фортецею, що здіймається на підвищі двома валами-укріпленнями. Дуже красива

центральна вулиця міста. Але за дві години, які випали в мене на цю мою зупинку, багато не обійдеш.

Надвечір під'їхав до *Монтпельє* (*місто четверте, а день, чи ба — вже вечір, ще другий*). Набігався за два дні, дещо притомився, хотілося пошвидше відпочити. Колегу з ліцею Льоню Кожихова (він із Свердловська) на місці за адресою не застав. Залишив портфель у консьержа, а сам — у парк. Побував на площі біля театру, на плацу Людовіка XIV з пам'ятником йому й ротондою на честь короля. Ночував у Леоніда в ліцеї.

Другого дня він показав мені місто, латинські квартали, два собори — *S-te Pierre* та Святого Рока, медичний факультет, де навчався Рабле. На факультеті побував у залі засідань ученої ради (портрети професорів, знаменитих учених, у шафах — мантії червоного або чорного кольору з оторочкою білим кролем), показали й мантію самого Рабле (вона латана, бо під час експонування хтось із відвідувачів вирвав шмат матерії, — мабуть, на згадку). Гостинний Леонід запрошував на кориду, що відбудеться 6—7 червня у Німі, але як тут не згадати славнозвісного Кузьму Пруткова: «Нельзя объять необъятное».

17 травня (*день третій*) після екскурсії, огляду пам'ятних місць Монтпельє обідали в ліцейській їдальні. Хтось із викладачів, зважаючи на мою присутність, сказав, що в нас не демократія, а демагогія. Допитувалися у Льоні й мене, хто кращий — Марше (два дні тому він був тут) чи Жискард д'Естен. Були і ще такого типу запитання. Леонід провів мене до вокзалу, і подорож моя продовжилася в напрямку другого Рима — французького *Німа*.

Місто п'яте моєї зупинки — славетний *Нім* — вразило своєю красою і незвичайним виглядом. Арени, *Maison Carré*, сад-фонтан... Оббігав ці місця за дві з половиною години, накупив листівок, і треба було вирушати далі.

Дорогою до Німа розмовляв із французьким службовцем, який живе в Німі, а працює в Монтпельє. Чоловік говорив про своє бажання побувати в СРСР, однак путівки дуже дорого коштують як на його статки. Син і дочка мали змогу побувати в нас, вони вивчають російську мову. Там, де він працює, досить чисельною є організація комуністів. Загалом мій супутник виявився комунікабельною, цікавою особою.

Коли я вирушав із Німа, закінчувався *день третій* мого подорожжя.

Нічний *Марсель* (*місто шосте*) зустрів безліччю вогнів і на морі, і в місті. Влаштувався в готелі поряд із вокзалом (35 франків на добу).

У нічному кафе підвечеряв. Повертаючись до готелю, чув *ку-ку* з темного публічного будинку (так закликають туди). Пошвидше пройшов повз цей нічний заклад випадкових утіх. Довкола було також чимало кінотеатрів для розваг, а нічна торгівля активно пропонувала сексуальну продукцію. Усю ніч — суцільний гул і гамір, спав, мов у пеклі, — з незмінним шумовим супроводом.

Зранку побував у консульстві нашому. Колег із ліцею вдома не виявилось, вони поїхали до Ліона. Радник консула дав поради, що варто передусім оглянути в Марселі. Поїхав найперше до *Notre-Dame de la Garde* — одного з найкрасивіших соборів, які я досі бачив. З вершини, де розташований собор, відкривається велична панорама міста. У самому соборі — чудові оздоби й розписи; чарівна *ave Maria* (побачене — вражаюча споруда, витвір мистецтва, місце, де присутня високість, яка наповнює прагненням до ідеалу). А потім на катері поплив морем до острова *d'or Ife*, де колись був ув'язнений граф Монте-Крісто. І морська прогулянка, і сам острів із цитаделлю, з камінними залами-бійницями, з покрученими вузькими сходами — нагадують відомі сторінки роману про особливого в'язня цього романтичного узбережжя Марселя.

Узяв звітки камінців на згадку, зірвав кілька ромашок на острові. Уперше почав там засмагати, побродив у морі...

Обідав піццу, морозиво, пив ананасовий сік. Ще раз пройшовся набережною старого французького портового міста. Під вечір виїхав на Ніццу.

Четвертого дня ввечері, після 20-ї години, прибув до Ніцци (свого міста мого маршруту). Там і проминули *п'ятий, шостий, сьомий і восьмий* дні моєї Одиссеї, чи не найкращий відрізок усієї подорожі. Звичайно, не всі ті дні я був у Ніцці, а виїздив і до Монте-Карло, Монако, Канн, але про ці окремі спеціальні маршрути буде сказано нижче — у зв'язку зі сторінкою про знайомство з неповторним містом Ніцца. На вокзалі тут мене вразила карета, яку подано було для пасажирів. У красивому стародавньому одязі кучер, сама карета гарно оздоблена, коні мов із картини про давніх лицарів — усе це сприймалося ніби фантастична картина, ніби щось не зовсім реальне. Вусань поліцейський люб'язно пояснив мені, як пройти до ліцею Естьєна Урва (названо на честь молодого французького капітана, героя Другої світової), оскільки телефон не відповідав, можливо, після 9-ї вечора був відключений. Знайшов відразу, однак колеги-співвітчизниці не застав. Залишив їй записку, а сам пішов шукати місця для ночівлі. Надзвичайно красива Ніцца вечірня. Блукаючи її вулицями, натрапив на провулок Царевича, де побачив Російську церкву (збудовано

її при Миколі II). Узагалі в тому кварталі майже суцільно наші назви бульварів, вулиць, провулків. Там і зняв номер у готелі «Версаль» (на добу 30 франків). Відпочив як слід (не те, що в Марселі). Ніч була тиха, по-приморському свіжа. Спалося, як і буває в курортних містах. На ранок знову пішов до ліцею.

Наталя, з котрою познайомився, пригостила ананасовим соком і відразу запропонувала йти на пляж, куди вона й провела мене. Сама пішла у своїх справах, пообіцявши після обіду провести до університетської колеги — Тамари Івашини з Києва.

Три години грівся та ніжився на сонці й помітно засмаг. Море насправді лазурове, ніжне-ніжне. У сонячному промінні морська блакить нагадує світлих кольорів картину в золотій рамі. Невимовна краса. Вода приємно охолоджує, розніжує-розімліває розпашіле тіло. Що й казати — море!.. Лазурове узбережжя — варте високої поезії. Тут мимовільно настроюєшся на ліричний лад... На пляжі цікава публіка. Уперше побачив тут дівчат, жінок, котрі не соромлячись засмагали без бюстгальтерів, у самих лише плавках, які швидше можна назвати тільки символом плавок. Багато на пляжі молоді, що цілком зрозуміло. За етнічним складом — діти різних народів.

Наталія Беккер (вона з Тамбова) пояснила, як пройти до університету. Колега з Києва Тамара виявилася на місці й допомогла влаштуватись у гуртожитку. Директор надав кімнату на 3 ночі (по 15 франків за добу). І дешево, і, головне, мальовничий куточок: перед вікнами починається ліс, зовсім недалеко море та пляж, до центральної частини міста добиратися дуже зручно.

Того ж, *п'ятого*, дня були ми на прийомі в університеті Ніцци на честь туристичної групи радянських кіномитців. Там познайомився із завідувачем слов'янської секції Йосипом Сошиним (він чех, недавно пережив трагедію — раптово померла 22-річна дочка), а також мимохідь із деканом факультету (не запам'яталось його ім'я). Потім були знайомства з акторами та режисерами — членами делегації.

Був на початку аперитив, а потім у ресторані — бенкет. Під час ресторанної вечери познайомився з професором Яном Фрідом із Ленінграда. Він — режисер «Дванадцятої ночі» за Шекспіром, фільму «Прощання з Петербургом» — про Штрауса та інших відомих картин. Одержав від нього листівку з автографом на згадку. Серед тих, із ким теж спілкувався, були Рита Корабельникова та Лія Аліана. Перша — телеведуча «Будильника», а друга — грузинський кінорежисер. Обидві дуже приємні співрозмовниці, привабливі жінки. Особливо запам'ятався мені знаний кіномитець Желякевичюс (режисер прекрасних фільмів «Ніхто не хотів помирати», «Це солодке слово

“свобода”»)). Обмінявся кількома фразами також із кінорежисером та оператором Рибаківим.

На вечорі йшла дискусія про наше кіно. Запитували французи, чому немає радянських фільмів на фестивалі в Каннах. Виявляється, що стрічку «Білий пароплав» («Белый пароход») організатори фестивалю віднесли до дитячих фільмів і тому відхилили, а кінофільм режисера Хейфіца «Єдина» («Единственная») віднесли до категорії комедій, хоч у нас — це психологічна драма. Більшість із учасників дискусії погодилася, що тут зіграла свою роль комерція. Як сказав місцевий голова Товариства франко-радянської дружби, французи завжди грають, люблять грати, а в цьому випадку переграли. Багато добрих слів було сказано про кращі радянські фільми, зокрема про Шукшинову «Калину червону», а також про «Іванове дитинство» та «Премію».

Допитувалися французи про наше ставлення до порно- та сексокінопродукції. Грузинка жартома сказала, що «Чорну Еммануель» варто б подивитися.

Біля мене в ресторані з одного боку сиділа Тамара Івашина, а з другого — 94-річна емігрантка. Остання мадам 50 років пропрацювала інженером-будівельником. Збирається їхати до Москви, щоб звідти здійснити подорож Сибіром. Дивовижна людина, вольова, наполеглива. Просила мене зайти в Харкові до племінниці Хотинської на вулиці Роллана, 7 з вітанням від бабусі Рити. Я пообіцяв це зробити. Спілкуватися з мадам Дюссо було непросто, оскільки вона недочуває. На вечорі було багато питва. Під кінець подали французької горілки (на смак нагадує наш самогон). Моя літня сусідка за столом пила на рівні з маститими кінорежисерами.

Було гамірно. Ні музики, ні танців, одні балачки. Французи люблять потеревенити, як і ми, українці. Близько 24-ої завідувач слов'янського відділення привіз нас до тутешніх помешкань.

Наступного дня (це *шостий день* подорожі) я був у поїзді в Монте-Карло (*місто восьме*). Спочатку піднявся сходами до князівства Монако. Снідав у кафе перед океанографічним музеєм (кава з вершками і торт, дуже смачно й досить ситно). Потім відвідав музей. Особливе враження справив акваріум з рибами, яких я не тільки не бачив, але й не уявляв (червоні, рожеві, сині, жовті, фіолетові, зелені і т. ін. — найдивовижніших форм, справжні витвори природи). Оглянув також собор, парк принца Альберта.

Опівдні біля палацу принца Монако змінювалася гвардійська варта. З барабанним боєм і оркестром чітким маршем проходили гвардійці. Усе це відтреновано до автоматизму. На площі перед пала-

цом збирається багато охочих спостерігати за цим карнавальним дійством. І хоч самого Монако — жменя, невеличка площа на горі, усе те за годину можна обійти, — дива багато. Пізніше я жартував у Ніцці й потім повторив той жарт у Бордо, що обідав у молодій принцесі в палаці. Так складно розписав, як те сталося, що навіть повірили...

А в Монте-Карло відвідав славнозвісне казино. На першому поверсі крутив рулетку автомата (12 франків виграв, а 23 — програв). На другий поверх можна йти лише у спеціальному костюмі й маючи відповідну суму грошей. Приміщення казино — то цілий палац. Тут, у Монте-Карло, нещодавно був аукціон-розпродаж бібліотеки Дягілева.

Місто красиве, з особливим комфортом. Насправді обідав (не в принцесі, звичайно) у великому ресторані на терасі над самим морем. За столом поряд сиділи американці, приставали з розмовами, дівиці підсміювалися, що я сором'язливий. Видав себе за поляка, то нібито повірили. Прогулявся містом і в надвечір'я повернувся до Ніцци.

Устиг у Ніцці оглянути експозицію музею Шере (*Cheret*), навіть відгук залишив українською мовою. Одержав запрошення на виставку Шагала. Відвідав також місце поховання Герцена.

Побував і в Російській церкві. Дізнавшись, що я з України, дама на вході не взяла з мене 3 франків за вхід, а при прощанні простягла позолочений хрестик. Я запитав, навіщо цей дарунок. Жінка сказала, що в такому разі вона залишає цей сувенір для того, хто знає, навіщо хрестик. У церкві мальовничі розписи. День тому тут була меса на відзначення чергових роковин Миколи II.

Увечері були з Тамарою в кіно. Дивилися наш «Монолог». Серйозні проблеми поставлено в фільмі, але розв'язуються вони дещо одноманітно, зовсім не цікаво. Студенти весь час галасували, намагаючись зірвати сеанс. Фільм був без титрів, і їм важко було сприймати, про що йдеться. Як не дивно, а й таке трапляється. Тутешня публіка особливо не терпить нудного й незрозумілого, хоч усіякі балагани нерідко сприймає серйозно ніби щось вартісне.

День сьомий був присвячений відпочинку на пляжі. Як жартували дівчата, тут маємо змогу полежати поряд. Наталія невдовзі пішла, а до нас із Тамарою приєднався колега з Москви (кандидат технічних наук, стажист) Слава Андрущенко. Разом обідали, відпочили трохи, а під вечір проводжали Славу до його готелю. Гадали, що недалеко, та виявилось гай-гай (мабуть, кілометрів 12 пройшли). Зате надивилися на вечірнє море і місто над ним. Ішли набережною, потім — горою. Тамара бурчала, а ми сміялися. Мені особисто прогулянка

сподобалась, бо люблю багато ходити пішки. Бачили красиві вілли, пам'ятники з підсвіченням, висічені прямо в скелях; море вогнів і шест хвиль викликали неабияке почуття захоплення. Диво!

Повертаючись назад десь близько півночі, зупинили автостопом проїжджого. Той виявився надто цікавою особою. Молодий чоловік віком близько 30 років щоночі прогулюється автомашиною, бо страждає на безсоння. Колишній учасник автогонок. Травмував ногу в аварії. Навчався у США. Зараз не працює. Знає кілька мов. Кілька фраз сказав і російською. Запитував, чому Максим Горький водночас іменується Олексієм Максимовичем. Підвіз нас із Тамарою до своїх тутешніх помешкань. Так відбулося наше нічне знайомство, хоча я трохи й побоювався потім за Наталю, яку добродій мав довозити до її житла останньою. На всякий випадок намагався запам'ятати номери автомобіля.

На *восьмий день* мого круїзу, після ранкового купання, ми з колегами-співвітчизницями поїхали до *Канн* (то місто *дев'яте* у моїй травневій подорожі). Наталя й Тамара познайомили там мене та Славу, який приєднався до нас, із Максимом Рода. Цей іспанець, як виявилось, працював в Ізюмі на Харківщині аж 4 роки (1949—1953), згадує тепло час перебування в Україні. Колишній футболіст, із командою оптико-механічного заводу виступав навіть на стадіоні в Барвінковому (отака несподівана зустріч нас, «барвінківців»!). Я подарував йому набір листівок із видами Харкова. Хлопець був розчулений і назвав мене братом. Сам він шкодує, що вернувся був до Іспанії. З рідної країни мав утікати до Франції, бо зазнав переслідування через проживання в Радянському Союзі. Завозив Максим до себе додому. У нього все влаштоване своєрідно, у нашому стилі (сувеніри, фото, плакати, навіть телевізор наш — «Електрон») і техніка наша («Москвич», яким нас і відвіз у Канни). Розставалися досить хвилююче, розчулені несподіваною зустріччю й споминами про знайомі обом місця й міста.

Канни жили фестивалем. Безліч дивоглядів чекали виходу зірок. Ми пройшли біля палацу фестивалю, прогулялися центральною вулицею, подивилися на рознаряджену публіку (у масках, карнавальних костюмах), самі себе пригостили морозивом або пивом. Потім відїхали від центру, щоб покупатися. Каннська затока з піщаним берегом і тихою ласкавою хвилею голубої-голубої води так вабила і не хотіла нас відпускати. Ніяк не могли відірватися від Лазурного берега, що сколихнув душу до дна... Проте наближався час неминучого відїзду.

Наповнив сумочку листівками з мальовничими каннськими краєвидами, одну з них пустив по колу — для побажань Максимові,

а другу — на згадку собі як своєрідний сувенір. Після вечері в ресторані друзі провели мене на поїзд, і я від'їхав на Гренобль.

Та сталося так, що туди не зміг потрапити, бо сів не в той вагон (його вночі в дорозі перечепили до ліонського поїзда). Вертатися не став, тому вранці *дня дев'ятого* мав можливість ознайомитися з *Ліоном* — величезним індустріальним центром (*десятим містом* подорожі). На вокзалі випив кави і вирішив погуляти у найближчих ліонських кварталах. Спочатку зайшов до парку Золотої голови. Там чудовий дендропарк, а також зокуточок. На відгородженій водним каналом галявині гуляють вільно козулі. Оригінальні паркові алеї, гарні клумби квітів. У парку встановлено пам'ятник ботанікові, який заснував цей парк.

У ліцеї досить швидко відшукав колегу Володимира Казакова (зі Свердловська). З ним відправилися до місцевої філії товариства Франція — СРСР, де мав демонструватися наш кінофільм. Там познайомився з деякими ліонськими емігрантами. Одна з них, звати її Марія Іванівна, зраділа, коли я заговорив українською мовою. Вона родом із Біликів Кобеляцького району, а я свого часу був у її селі. Інший чоловік — із Богодухова, а рідня його є і в Харкові, на Холодній горі мешкає. Але цей, останній, якийсь підозрілий, ніби ховає очі. Мені він не сподобався, можливо, чимось завинив перед батьківщиною. Навіть не підійшов потім, хоч я й пропонував поцікавитися його рідними, коли дасть адресу та прізвища. Дивилися фільм Соловйова «100 днів після дитинства». Чиста, романтична історія. Добре використано «Маскарад» Лермонтова з його високим устремлінням і глибиною почуттів. Так приємно сприймався цей фільм після багатьох пустопорожніх і бездуховних, тут бачених.

З Володею та його колегою розпрощався, оскільки хотів ще дещо побачити з пропонованого Казаковим. Побував у дивному соборі Фурв'єр (на підвищенні, з красивим видом на місто). Проте відчув, що оглянуті раніше і цей останній почали ставати схожими, зливатися в якийсь загальний образ-символ католицької віри. Сфотографував пам'ятник на площі Terraseaux, а потім зайшов до музею мистецтва. Яке там багатство: античні скульптури, картини 18—19 століть, сучасні мистецькі твори, є також творіння імпресіоністів та абстракціоністів. І ось серед справжньої краси натрапив на дикі, як мені видається, речі сучасних мазил (дивні люди все-таки ці французи). Приміром, так звана картина «Noces la figuranta principal» (автор Lena Vandrey) виготовлена з ганчір'я, обривків мотузок, волосся, засушених кишок і звичайної падали якоїсь. Зображено таким чином начебто жіночий портрет. З огидою дивився на таке. Де тут естетичне, яке для мистецтва, гадаю, є обов'язковим?

Або ще жінка на купі маленьких трупиків з дикими очима, зовсім гола і з мишкою на тому місці, де ноги сходяться. Після Венери, Кармен та інших красунь бачити подібне й сумно, і страшно. І це двадцяте століття! Цивілізована Франція з такими багатими традиціями класичного мистецтва. А, може, на такому контрасті глибше цінуєш справжнє. Хто його знає, чи це так і де те справжнє. Можливо...

Навіть спізвився на поїзд і їхав до Клермон-Феррана з пересадками у Сант-Етьєні (купив там листівку із зображенням стадіону, де програвали кияни) та Сант-Жермені. До Саші Селіна добрався близько 11-ої години вечора. Сашко прийняв добре.

Наступного дня (*десятого* в подорожі) знайомився з *одинадцятим містом* — *Клермоном-Ферраном*. Цікаве містечко, обрамлене горами. Це не південь і південний захід, як Бордо, а центральна частина Франції. Місце здалося мені чистим, зеленим. Мабуть, воно таким і є.

Побував на Шашиному факультеті, в соборі Notre-Dame de Pierre, у місцевому парку. А потім завітали до колег Люди Вознесенської та новоприбулої Тамари Брунівни Ганської. Там і обідали. Ми з Сашею купили продуктів, а жінки готували обід. Наїлися й напилися вдовсталь. Був і місцевий сир, і запашне рожеве вино для апетиту.

Побували також у Палаці спорту, де відбувався матч наших і болгарських баскетболісток (наші виграли: 90 на 54). Після матчу спортсменки-співвітчизниці залишили нам автографи у проспектах цього європейського чемпіонату. Так у моїй подорожі з'явилася чи продовжилася (після Максимових спогадів про гру у футбол та деяких заміток про Кубок Європи) спортивна тема.

Пізно ввечері Саша познайомив мене з двома журналістами — москвичами, які тут готували фільм про баскетбольний чемпіонат. Товариш харківський провів мене вранці (це був уже *одинадцятий день* моїх мандрів) до вокзалу, пообіцявши на прощання відвідати Бордо разом зі словачкою, котра збирається їхати автомобілем до професора Томчика. Саші до того часу я маю забронювати місце на поїзд Париж — Москва (він планує виїхати на батьківщину другого липня).

Так якось непомітно моє подорожування підібралося до фінішу. *Лімож* — *дванадцяте місто*, останній пункт у моїй мандрівці травневій. Ліцейського колеги не знайшов, тому сам походив містом. Гарно тут, якось затишно. Зайшов у магазини фабрик «Емаль» і «Фарфор». Купив дві оригінальних емалі, а також набір фарфорових чашечок і блюдець. Додав до цих сувенірних виробів ще три красиві вазочки.

З Ліможа виїхав надвечір. Почувався стомленим, але був дуже задоволеним поїздкою. Подумки жартував, що зробив собі подарунок

до наступного 40-річчя. Витрат зробив не так багато, а побачене — то пам'ять на все життя. Звичайно, у цих записах не передав і сотої частки того, що бачив, чув, відчував.

У Бордо повернувся о 20.32. Так усе ніби по-домашньому зустріло. Сказано — звичка.

Прийшов до гуртожитку й нібито до своєї хати потрапив. У пошти знайшов аж три листи — від Раї, Лесі, Петі Кузнецова. Хоч деякі вісти одержав від своїх, і на душі відразу полегшало. Приємні враження від подорожі не затьмарилися. Прийняв душ і потрапив у чисту постіль звичного для двох останніх років ліжка. Спалося так добре. Снилися цього разу Рая і малятка наші, парк Горького, де ми часто прогулювалися. Море підступало прямо до парку, де ми ходили алеями, що виходили до голубого моря, — і так нагадувало все Лазуровий берег... І Рая, і Леся, і Ясик щасливо посміхалися, і нам усім було так гарно, радісно. І я, мабуть, мав радісну посмішку вві сні. Навіть шум ранкових автомобілів здавався ніжним шелестом невтомної хвилі морської...

28 травня

Мої студенти 25 травня складали письмовий екзамен. Їхніх робіт ще не одержав, обіцяють привезти з Таланса в понеділок. Цікаво, що вони там понаписували.

У четвер півдня пробув із Галиною Олексіївною на міжнародному ярмарку. Чого там тільки й нема! І нашого павільйона нема, як сказав би циган. Надзвичайно багата й різноманітна виставка різних товарів. Крім французьких павільйонів, німецьких, африканських, бачили також павільйони румунів, угорців, югославів. У трьох місцях дегустували вина: бордо, бургонське, шампанське та інші. Мене запитували, чи я негоціант, і пропонували купити пляшок 50 зі скидкою або замовити й сплатити чеком. Надивились, натомились і пішли, так нічого й не купивши.

Після обіду забрала мене до себе привітна, як завжди, Ольга Павлівна. У їхньому садку все повиростало й зарясніло плодами. Поспіли черешні, і ми з малечєю посмакували ними. Показав дітлахам фокус із черешнями: надкушеною, яка раптом виявлялася цілою. Малі сміялись і наполегливо намагалися розгадати мій трюк. Вечеряли в цій такій близькій, майже рідній сім'ї. П'єр працює на виставці й прийшов додому саме перед вечерею. Під'їхали під завісу нашої трапези й Володя з Сабіною. Мене відвезли на свою *rue de Budos* після 22-ої. Засиділися, заговорились...

Подружжя Граль запрошує мене поїхати з ними до Бретані, де П'єр має намір зустрітися зі своїм сином із передвоєнного шлюбу.

У мене велике бажання побувати і в краї корсарів. Якщо все буде гаразд зі здоров'ям, то скористаюсь люб'язним запрошенням добрих людей. Написав Володі Ходурському, щоб чекав у гості.

Сьогодні написав вітальні листи жінкам-матерям до їхнього свята, що випадає на 30 травня: Жанін, Ользі Павлівні, Франсуазі Гоно. А Раї та мамі напишу завтра. Сподіваюсь, що надійде вісточка від них. Напишу днями також сестрам.

Був на факультеті, відніс лист професорові Томчику. Бачився майже з усіма колегами-викладачами. Троє з них приймали екзамен в однієї студентки (з чеської мови та літератури); ще троє слухали захист диплома *метриси* теж однією студенткою (у комісії: професор Верре, викладачі Зав'ялов і Старосельцев). Порівняв із нашим навантаженням на батьківщині — з десятками студентів за день.

Бачився з Рене, він запросив до себе на неділю. Сказав, що купив у Парижі для мене сувенір — «Русские заветные сказки» Афанасьєва (не для печаті). Можливо, сходжу в другій половині дня. Провідаю й матиму змогу сказати Жанін вітальні слова в день матерів. Ця жінка на увагу й добрі слова особливо заслуговує. Дочитав «Чевенгур». Закінчую читати «Байрона» Андре Моруа. Від останнього в захопленні. Залишається ще один номер «Вітчизни» на завершення (у ньому обіцяють дати закінчення публікації).

Треба готуватися писати звіт, а воно щось не тягне на діловий стиль. Хочеться якомога більше встигнути побачити перед прощанням із Бордо, з багатьма людьми зустрітись і зробити чимало запланованих справ. Очевидно, на тому тижні зберемось із Галиною Олексіївною й напишемо про все, що хотіли б почути від нас міністерські керівники й колеги. Час іде, і добре, що ближчає момент від'їзду на батьківщину.

1 червня

Перевірив екзаменаційні роботи (їх завів Микола Ілліч Зав'ялов). Мабуть, оціню балами 11—12 (наші — «трійки»). Написали дещо гірше, ніж я очікував. Не знаю, чому не писав Марсель Каталан, який міг би одержати високий бал. Він добре підготовлений і налаштований був на складання. Але щось стало на заваді. Тепер може скласти восени, якщо надумає і ніякі обставини не перешкоджатимуть.

29 травня з колежанками-співвітчизницями побував на одеському теплоході «Жанна Лябурб». Дорогою нарвали польових квітів (ромашки, маки) і так урочисто маршували набережною до місця призначення. Моряки з інших суден просили подарувати хоча б по квітці та обіцяли пригостити шампанським.

Команда «Жанни Лябурб» загалом привітна, весела. особливо старший механік (знову на прізвисько «дід»). А капітан на ім'я Фелікс виявився хвальком і бабником. Під час пригощань намагався підпоїти дівчат, а потім, сам перебравши, грубо приставав до них. Зранку, щоправда, вибачався за вольності.

З моряками час провели досить цікаво: за смачною вечерею співали, дивилися фільм «Афоня». Були навіть танці.

Залишилися ми на ночівлю в пасажирських каютах. Спалося на Гаронні з відчиненими люками в каютах прямо-таки чудово. Вранці починали, поговорили ще якийсь час і розпрощалися із земляками. Галині та Ніні подарували по коралу (від капітана), а всім нам старпом передав добру хлібину, спечену на кораблі. Особливо зацікавили нас фотознімки із зображеннями знайомого в рейсі альбатроса, пійманої акули та деякі інші.

Познайомилися із двома молдавськими дівчатами, що працюють на судні. Одна з них — 18-ти років студентка кулінарного училища. Чи вдається їм тримати себе гідно серед чоловічого гурту, де бувають вияви таких нестримних пристрастей, які намагався продемонструвати капітан учора ввечері.

Неділю, день матері, що його широко відзначають у Франції, так само провели ми всі разом. Обідали в Ніни Олексіївни в складчину. Потім прогулялися, і я поїхав до Жанін, бо обіцяв побувати в них цього святкового дня. Вітав господиню з днем матері, висловив добрі побажання всій родині їхній. Рене, як і говорив раніше, подарував «Русские заветные сказки» (у них ненормативну лексику подано без купюр), а також книжечку про Поля Лафарга. Казки сприймаються зовсім інакше, ніж літературно оброблені. У цьому виданні солона мова натуралізує всі любовні пригоди. Що ж, перечитаємо й такі тексти багатой на лайливі засоби російської народної мови.

Рене та Жанін запрошували нашу трійцю на прощальний вечір — 12 або 13 червня (це субота й неділя).

Сьогодні, 1 червня, чекав копій екзаменаційних робіт і читав лишки з узятого в бібліотеці. З Ольгою Павлівною їздили на берег океану — в Аркашон. Галина та Ніна вперше почали засмагати на сонці. В оточенні трьох дам, з Ольгою Павлівною в тому числі, лежав по той бік дюни Піла (не так давно тут і Рая була, і Лесенька бігала), вигрівався на не дуже жаркому сонці. Учора була майже спека, а сьогодні — так собі. Неподалік були якісь три дівичі в символічних плавках і без бюстгальтерів, це модним стає тут. Ольга Павлівна зауважила про сусідок наших на пляжі, що то — «нічні метелики».

Купили листівок із зображенням дюни, попили пива й заїхали до родини Граль на вечерю. Був на столі смажений кріль із картоплею, на закуску — черешні. Дивилися фільм про школу. Старшокласниці наговорили на вчителя, що він намагався їх спокусити, а виявилось, що то був інший хлопець (португалець). Одна з дівчат нарешті розповіла правду про ту історію, і вчителя з ув'язнення за нібито вчинений злочин відпускають на волю.

Мила Ольга Павлівна після цілого дня опікування нами та завершальної культурної програми порозвозила нас по своїх курнях. Ми щиро вдячні, що в оцей напружений очікувальний момент ця надзвичайно уважна й добра жінка приділяє нам стільки уваги.

Листів із дому все немає. Була листівка з Бретані від Володі Ходурського (чекає на мене) і лист із Лібурна від Шаламових (завтра мають заїхати). Ось так і «доживаю» свою бордоську епопею: і додому нестерпно хочеться, і з Францією ніби жаль розставатися, адже за два роки багато друзів з'явилося, побачив нового чимало, вже звички певні почали вироблятися. І все ж рідний край тягне ніби магнітом. Якби не поїздки-екскурсії, не витерпів би, мабуть, чекання до від'їзду. Залишається не так багато часу, але прожити його не дуже легко. Доводиться постійно відвертати увагу від думок про сім'ю, про рідних, про найдорожчих своїх людей, бо очманіти можна в чеканні та роздумах. Та ще й листи йдуть так повільно і приходять так рідко. Завтра знову напишу, щоб сподіватися на вашу відповідь.

Отже, милі мої, — до завтра, *a domain!*

3 червня

Розраховувався з екзаменами, точніше — з оцінюванням робіт студентів, які складали. Іванові Бабенкові поставив *asser bien* (12/20), хоча вважаю, що написав він нижче своїх можливостей. Так само оцінив і роботу Олексія Михайловича Дехника. Ще двоє студентів цього курсу (Клодін і Марсель Морен) мали складати, але їхніх робіт немає. Мабуть, через якісь причини не писали, і тепер для них екзамен буде перенесено на осінь.

Ходив до кравця на примірку шкіряної куртки. Виходить це мое замовлення дуже елегантним, якісним — і за матеріалом, і за пошивом.

Учора приймав у гуртожитку Шаламових. Висловили жаль, що Рая з Лесею не змогли побувати в них (а вони запрошували). Хотіли б вони, щоб я заїхав до них, але змушений був відмовитися, бо вже немає часу. Я вручив деякі сувеніри цим добрим людям: коньяк «Славутич», дві декоративні ложки і дві розписані склянки. Жозета сказала, що чоловік привезе наступного тижня маленькі дарунки для

дітей. Я подякував і дуже просив не турбуватися, адже Жільбертові треба буде спеціально їхати залізничним транспортом. Домовилися підтримувати зв'язки й надалі.

Після проведів гостей пройшов до набережної. Планували з Галиною Олексіївною побувати на кораблі з Ленінграда. Але пані Галині щось стало на заваді, то я певний час посидів біля трьох скульптурних грацій. З цікавістю спостерігав, як французький юнак грався з тренуваним голубом. Справді, пташина відчувала ласку і сама лашчалася до свого наставника й господаря.

Повертаючись із прогулянки, на одній із площ бачив сцени з величній вистави німецької трупи. Неприємно був уражений імітацією любовних сцен у найгрубішій формі, вульгарними позами, карикатурними масками. Усе те похабне видиво спостерігали і дорослі, і діти, і молодь без будь-якого осуду чи невдоволення. Навіть оплесками нагородили тих шарлатанів, із мого погляду. Ось і маєш такі вставки в сьогоденне життя Франції з її давньою й високою культурою. Настрій зовсім не робочий. Навіть читати не хочеться, та й нічого вартісного не маю на руках.

Був сьогодні лист від Олі. А я, будучи вдячним сестрі за увагу (вона чи не найчастіше озивається), чекаю з нетерпінням вістей зі своєї домівки, з харківською адресою. Може, завтра буде?.. Чи ж буде?

8 червня

Настрій сьогодні, хоч і стомився в дорозі, покращився: є лист від Раї! Добре, що все благополучно з дітьми, зі здоров'ям мами. А про себе вона завжди образно, гіперболічно пише. Відчувається, що всі поскучали. Я теж скучив дуже-дуже. Швидше б пролетів цей місяць передвід'їзний! До багатьох клопотів і переживань додається ще й спекотна погода тут, у Бордо. Десь за 30° удень і навіть 35° буває. Отже, і в природі, і на душі — спекотно, як у передгроззя.

Три вихідні дні, пов'язані з католицькою Трійцею (субота, неділя та понеділок), провів у Бретані. Ще одна стихійна моя подорож Францією, нагромадження вражень незабутніх, вивчення своєрідного куточка приламаншського узбережжя. І відвідини колеги Володимира Ходурського, який викладає зараз у Ренні.

У п'ятницю з Галиною Олексіївною почали писати річний звіт. Завітав тоді професор Томчик і жартома запитав, чи не роман ми пишемо. А потрібна була моя допомога в перекладі його статті російською мовою для ЮНЕСКО. Домовилися на інший день і час.

У суботу, як і домовилися, заїхали по мене Ольга Павлівна і П'єр, щоб вирушити до Бретані. Вийхали о 9-ій ранку, але подорож почала-

ся з пригод. То господарі забули валізу, і П'єр мусив вертатися за нею. Ми тоді чекали його біля посадки, рвали квіти, співали, слухали музику в моєму транзисторному приймачі, бавилися з Жеральдіною, — власне відпочивали серед степу. То водій (ним був П'єр) перевищив швидкість і поліція записала йому попередження...

А далі все йшло добре, за наміченим планом. Обідали по-дорожньому: спочатку їли взятє з дому, а потім купували калачі та булочки. Запивали столовим вином і заїдали черешнями. Було не надто спекотно, принаймні прохолодніше, ніж останніми днями в Бордо.

До Ренна потрапили під вечір. Проїжджали Сент, Ля-Рошель, Нант. Володимир Миколайович прийняв нас гостинно. Наступного дня він показав нам своє на цей час місто: площі, міський парк, а також парк Правосуддя. На поїзд до Сант-Мало ми спізналися. Відвідали музей Бретані та місцевий художній музей. Особливо цікавий зал, що відтворює природу та історію цього краю, — з музикою, гарно освітлений, нагадує справжній райський куточок.

У надвечір'я нам пощастило побувати в місті корсарів — Сант-Мало. Це морська фортеця. Цікаво було пройти стіною, що облягає містечко. Дуже красиві види на море, де багато кораблів, яхт, кам'яних острівців. Зокрема неподалік є острів Сант-Мішель. Купили листівок на згадку, насолодилися привабами Бретані. Я скупався в Ла-Манші. Гарно там. Ця зустріч із перлиною Бретані запам'ятається надовго.

Пізно ввечері вернулися до Ренна. Володя приготував вечерю, після якої ми відразу лягли спати, бо стомилися за день страшенно.

Спека у Бретані так само відчутна, як і в Бордо. Трава сохне, суцільна засуха. Спалося цієї ночі загалом добре, бо, замість вузьких ліжок, відпочивали з господарем на постелі, розісланій прямо на підлозі.

Зранку після сніданку я відправився на околицю міста чекати Ольгу Павлівну та П'єра, щоб разом повертатися до Бордо. Проте зустріч наша не відбулася. Мабуть, я, читаючи, прогледів моїх супутників, а вони не помітили мене на узбіччі, на трав'яній галявині. Так саме й було, як з'ясувалося пізніше.

Володя порадив їхати до Нанта автостопом (відстань у 100 кілометрів), оскільки автобуси на Трійцю не ходили, були вихідні у водіїв. Але добиратися попутнім автотранспортом стало останнім часом не так просто. Через бандитизм, пограбування водії стали побоюватися підвозити невідомих людей.

Однак двічі підвозили мене дівчата (20 і 30 км). Перша взяла мене й двох австралійських туристів, працює вона в дитсадку. Зацікавилася, що я з СРСР, зокрема з України. Подарував їй набір листівок

з видами Києва та Харкова (плати за послугу тутешні власники автомобілів не беруть; принаймні в моїй подорожі було так).

Друга дівчина працює в мерії Ренна. Приваблива зовні, весела. Поверталася додому, далі їхати не було в неї потреби і, за її словами, можливості. Пропонувала заїхати до її родини перепочити й пообідати. Подякував і теж вручив дрібні сувеніри, зокрема набір значків.

Потім кілька кілометрів підвозив молодий чоловік, після якого довго ніхто не зупинявся, щоб узяти за пасажира. Залишалося трохи більше 40 кілометрів до Нанта. Зайшов до сільського буфету попити пива і щось поїсти. Але було лише питво, бо селяни і в дні свят хочуть пива, а обідають удома. У буфетному приміщенні дуже неохайно. Можливо, це тільки там, куди я заходив, а не скрізь. Хтозна, як насправді.

Довелося довгенько йти, десь кілометрів 6 пройшов. Відпочивав у красивому ліску, рвав квіти для маленького букета. Лише в надвечір'я підбрала мене люб'язна пара з Нанта. Чоловік працює механіком на телефонній станції, багато знає про нас, радянських людей, кілька слів сказав російською мовою, розпитував про Харків, запитував, чи я комуніст. Я сказав, що батько мій комуніст, а я ні, хоч було навпаки; застереження наших наставників при відправленні в капіталістичну країну спрацювало; подумав недовіриливо про незнайомця, який насправді виявився щирою, гарною людиною. Водій підкреслив, що шанує нашу велику країну і наш народ, розпитував про мою сім'ю. Запитав, чи справді в нас є свобода, чи матеріально ми живемо добре. Підвіз мене аж до вокзалу. Пригостив пивом і побажав доброї подорожі. Навіть квиток узяв до Бордо, поки я сидів із дружиною його за столиком у кав'ярні. Подарував тим добрим людям проспект Одеського порту та квітневий номер нашого «Супутника», подякував за уважне ставлення, допомогу, а головне — за підвезення до Нанта.

До Бордо зміг виїхати лише о 23-ій годині. Перед поїздом мав цілих 3 години очікування. Побував у красивому парку неподалік, прогулявся вечірнім містом, випив кави, з'їв сандвіч. День був надто втомливий, а ще вночі довелося їхати. Лише пів на п'яту ранку вийшов на перон вокзалу Сант-Жан у Бордо. Місто вже прокидалося, машини бігали, наче й не спали люди-водії, вешталися пішоходи, поверталися, хто звідки.

На сходинах кількох будинків спали клошари, поряд були розкидані вже порожні пляшки. Вікна більшості будинків були зачинені, там, мабуть, додивлялися сні або ж стрічали ранкову зорю закохани.

Виснажливо так експромтом їздити, але втома пройде, а пізнане, побачене надовго залишиться в пам'яті і в душі. Бретань має своє обличчя, звернене до моря й морським вітром обвіяне. Красиві там ліси

й переліски, кам'яні прибережні споруди, поля. Жаль, що часу на подорож було обмаль. Не випадково каламбуриться акцентно: бути півдня в Сант-Малó при всій його чарівності — *мáло*.

Сьогодні відвідав факультет. Атестати про платню за червень обіцяють лише на 14.06, то ж чи встигнемо одержати гроші вчасно для оформлення від'їзду. Коли повернувся, знайшов записку про телефонний дзвінок із Парижа. Мабуть, хтось із колег хотів повідомити про свій приїзд. Завтра обіцяли перетелефонувати.

Чекаю п'ятниці, коли відбудеться матч між місцевою командою та київським «Динамо». А на неділю заплановано наш фільм у Товаристві франко-радянської дружби.

Ще тиждень усіляких таких справ і зустрічей, а там треба буде пакувати речі для далекої, але такої довгожданої дороги, бо то повернення додому!

Перед поїздкою до Бретані були в театрі на опері Оффенбаха «Паризьке життя» («*La vie parisienne*»). Зал був переповнений. Легка гарна музика, приємні, хоч і не сильні, голоси. Особливо красиво виконали заключну бальну сцену. Повертаючись опівночі з театру, пробував відтворити мелодію і танцювальні рухи фіналу. Усім, чим тільки можна, намагаєшся заповнити час, щоб менше думати про домівку, коли таке сильне бажання пошвидше потрапити в рідну атмосферу, до сім'ї та друзів. До можливого від'їзду на батьківщину залишається 18 днів.

У сусідів гуртожитківських почалася екзаменаційна сесія. Акбар уже склав 9 і готується далі (буде ще 3 іспити). Медики багато працюють, навчання у них надто складне. А я вже входжу в дорожній стан і зовсім не можу займатися чимось важливим. Дні червня, як видається, минають усе повільніше...

10 червня

Аркадій Філіппов, працівник посольства, попросив організувати зустріч завідувача секції професора Верре з радником посла Юрієм Борисовим. Наш тутешній керівник згодився на зустріч у першій половині суботи. Звичайно для французів субота, як і неділя, дні неробочі, не для службових справ. Але офіційне запрошення завідувач прийняв. Просив і нас із Галиною Олексіївною взяти участь.

Працював удень у Талансі із професором Томчиком над перекладом його статті про І. Краска. Саме в той час заїжджав до мене Жільберт із Лібурна. Так ми й не зустрілися з ним, а він залишив сувеніри для моїх домочадців, зокрема для малят. Відпишу з вибаченням за відсутність і подякою за дружнє уважне ставлення до мене й родини моєї.

Увечері їздив до Мариньяка зустрічати наших футболістів. Вітався із спортивними зірками (Лобановським, Блохіним, Мунтяном, Оніщенком та ін.). Серед тих, хто зустрічав, були Ольга Павлівна та її сусідка Наталія, Карл і Домініка, а також представник мерії, журналісти. Заїхали з Ольгою Павлівною і в готель, де розмістили нашу команду, але співвітчизники були втомлені і недовго спілкувалися з нами. Сьогодні поїду на прийом у мерію (запрошення мені передав університетський колега Микола Ілліч Зав'ялов). Отже, завтра — футбольний матч.

14 червня

Кияни зіграли блискуче. Команда Жиронди, звичайно, зараз не належить до найсильніших. Рахунок 6:0 на користь динамівців яскраво засвідчує це. Хлопці з місцевої команди намагалися забити хоча б гол престижу, але й того їм не вдалося. За півгодини до закінчення гри вболівальники піднялися й стоячи аплодували нашим майстрам футболу.

Після матчу на стадіоні господарі влаштували фуршет для переможців і їхніх співвітчизників, тобто нас, у тому числі. Одержав від багатьох динамівців автографи на спеціальній листівці із зображенням місцевого стадіону. У розмовах особливо приємне враження справили Базилевич і Симонян, а Лобановський, як і завжди, був суворим на вигляд і надто стриманим. Сказано, метр...

Перед матчем був я на вечері у Миколи Ілліча Зав'ялова, який мешкає поряд зі стадіоном (з ним ми й спостерігали за грою). Помешкання колеги нагадує палац. Старий кам'яний будинок ремонтують, оформляють у сучасному стилі зі смаком, відчувається художня сфера діяльності дружини. Великі зали заповнюються різними речами, що мають не тільки практичне призначення, а й естетичну значущість.

У суботу відбувся конгрес товариства Франція — СРСР, у якому взяли участь наші посольські службовці. Вранці, як і було домовлено, радник посла Юрій Борисов спілкувався з нашим тутешнім шефом — професором Верре, який високо оцінив нашу з Галиною діяльність і висловився про бажання секції бачити нас у своєму складі й наступного року. Добрі слова на адресу нашу прозвучали й на конгресі. Там, під час обіду, мені й Галині Олексіївні вручили гарно видані книги про Бордо, багато ілюстровані.

Потім демонстрували фільм, але ми не залишилися. Було надто спекотно, до того ж — мали прийняти гостей із посольства.

Вечеряли у Ніни Олексіївни в ліцеї. Був із нами і Юрій Володимирович (радник). Приємно поспілкувалися, і всі залишилися задоволеними як зустрічю, так і вечерею.

Коли повернувся до свого помешкання, то зустрів гурт гостей. Приїхав Саша Селін зі своїми колежанками, а також прибули з ними згадувана словачка Анна (до професора Томчика) і чеський аспірант. Провели гостей і розмістили їх на *rue Ligier*, де мешкає Галина, а ми з Сашею повернулися до мене.

Неділя вчорашня так само була напруженою. Зранку переглядали фільм «Женя, Женечка и Катюша». Після кіносеансу слухали виступ радника Ю. Борисова, який вкотре високо поцінував нашу роботу в Бордо. Після виступу він відбув на Тулузу, а їхній посольський супровід був запрошений на обід до ліцею. Ніна та Галина розповідали, що пройшов той захід дуже добре, гості залишилися задоволеними. Нам Ю. В. Борисов підписав заяви з 26 червня, то можемо до Парижа поїхати, як і планували, 17—18 червня. Адаже у мене квиток на ленінградський пароплав з Гавра на 26 червня.

Розпрощався зі знайомими активістами товариства франко-радянської дружби. Яюсь жаль розлучатися, оскільки, цілком можливо, що вже не зустрінемося. Все-таки багато щирих, душевних друзів тут я зустрів за два роки роботи в Бордо.

Після обіду відвідав із Сашею Селіним та його компанією виставку Кандінського (1866—1944). Із цікавістю оглянули зал картин російської тематики. Казковість змісту і форми, гра кольорів... Величезний художній таланти. Шкода, що значна частина експозиції (1911—12 роки) — то лише кольори, а не доступний глядачеві зміст. Можна філософствувати про підібрані автором кольорові поєднання, але то, як на мене, не є сферою мистецтва у традиційному розумінні, а чимось іншим. Мене захопили картини із зображенням Охтирки, Підмосков'я, російської красуні. Добре, що вдалося побувати на цій своєрідній виставці геніального живописця.

Увечері з Сашею, його колегами Аллою і Тамарою Брунівною гуляли вечірнім Бордо. Жінок пригощали лимонадом, а самі смакували «панаше» (пиво з лимонадом), оскільки після денної спеки хотілося весь час пити. «Панаше», до речі, добре втамовує спрагу. Побували на набережній Гаронни, біля пам'ятника жирондистам, пройшлися й вечірньою Сант-Катрін, де бачили кількох «дівчаток». О 23-ій розпрощався з гостями, бо наступного ранку вони мали їхати до Аркашена на океанське узбережжя.

Якщо одержу сьогодні гроші, то почну збиратися, щоб у четвер від'їхати на Париж. Сьогодні планую видрукувати звіт. Маю також узяти участь в екзамені з російської мови на курсах у Товаристві.

Турботи про від'їзд виходять зараз на перше місце, що не робив би, чим би не займався.

16—17 червня

Ось і настав цей момент, коли можна сказати Бордо щось одне з двох: *au revoir* або *adieu*. Але — яке саме?

Невимовно хочу додому, до сім'ї, рідних і друзів, і все ж сумно якось розставатися, — можливо, назавжди. Розлуки, мабуть, завжди повиті сумом.

Удень сказав прощальні слова професорові Верре (у телефонній розмові). Розпрощався також із Франсуазою, Зав'яловим, студентами, яких зустрів. Запитували, чи буду тут наступного року. А потім прощався з Даніель, котра возила нас до Коньяка і була на багатьох зустрічах у Товаристві.

Увечері телефонував Жанін і Рене, Франсуазі та Жаку Гоно, Ользі Павлівні та П'єрові. Усі мої співрозмовники розчулились, очевидно, передається мій настрій, а я був збентежений і готовий розплакатися. Завтра, як встигну вчасно все підготувати до від'їзду, зателефоную Франсуа Конту. Для професора Верре та колеги Калініна ми з Галиною лишили на факультеті сувеніри: першому «Слов'янку», розписні склянки, авторучку з Шевченковим зображенням, другому — книгу, платівку та діапозитиви.

Зовсім недавно випили по шкалику шампанського з Акбаром. Цьому дивовижному хлопцеві, який стільки рятував мене від нудьги і навіть розпачу, подарував набір марок (він колекціонує) і дитячу сопілку. Марки подарував також консьєржеві (його внук колекціонує). Старий дуже зрадів і навіть за телефонні розмови не захотів брати грошей. Так само набажали один одному стільки, що збулося б тільки.

У понеділок і вівторок був на екзаменах у Товаристві (у групах Галини та Сільветти). Знання задовільні, непогано читають, але розмовна практика ще потребує вдосконалення. Мені окремих слухачів довелося екзаменувати самому, зокрема Карла, який, бідолаха, аж спітнів під час відповіді. Після закінчення Сільветтиного екзамену пригостилися підготовленим Домінікою пирогом, з аперитивом, звичайно. Тож із багатьма добрими людьми з Товариства розставалися досить тепло, з найкращими побажаннями та сподіваннями на приємні спомини чи й можливі подальші зустрічі.

До поїзда обіцяла підвезти мене найдобріша з усіх добрих бордоських друзів і знайомих Ольга Павлівна (відправлення об 11.50).

Північ із 16-го на 17-те червня, а мені не спиться. І через переповнення сумними почуттями розлуки та радісними передчуттями зустрічей, і через сумну звістку (з «Комсомолки» дізнався про смерть університетського випускника, товариша, молодіжного ватажка Во-

лоді Токманя — земля йому пухом і царство небесне!). Усе сплітається у великий клубок, який то змотується, то розмотується, тягнучи різнобарвні нитки споминів, думок, надій.

Після денної спеки (давно тут щодня буває за 30°) та клопотів від'їзних почуваю себе кепсько, втомився дуже-дуже. І лише сподівання на не так уже далеку зустріч із дорогими та найдорожчими — дружиною, діточками-малютками, друзями, з рідним краєм, батьківщиною, а цим усе сказано, додає сил триматися. Наснажує і віра в те, що на французькій землі відкриті, по-дружньому теплі серця зберігатимуть племінь щедро дарованої їм дружби.

А за вікном гомонять студенти. Екзамени закінчуються, і все частішими та гучнішими стають подібні нічні розмови й молодіжні розваги.

Через кілька годин (зараз пів на другу ночі) буду прощатися з Бордо. І скажу тоді: «До побачення». А коли поїзд рушить, то додаю, мабуть: «Прощай!»...

18—26 червня. Дев'ять останніх днів Парижа

З Бордо ми відбули, як і планувалось, 17 червня об 11.50. Проводжали нас Ольга Павлівна, Женя Гамбашидзе, Наталя з ліцею та ще одна колега Ніни Олексіївни — асистентка з Мексики. Ольга Павлівна дещо припізналася, і я добре перехвилюювався. Однак виїхали на вокзал завчасно. Директор гуртожитку сказав, що кімната залишається вільною (я просив для мого наступника, якщо буде чоловік, а він посміхнувся: «Для Вас, месє»).

До Парижа доїхали благополучно. Щоправда, дорогою було нестерпно спекотно.

Зупинився я в гуртожитку на бульварі Jurdan (там живуть наші паризькі колеги). Оплатив 180 франків (20 за добу), будучи задоволеним від можливості перебування серед своїх.

Зі співвітчизниками, які працювали не в Парижі, продовжив знайомство із французькою столицею. Побували в музеї на площі Інвалідів, дивилися там гробницю Наполеона, провели екскурсії в музеї Родена (я вдаруге) та Гревена (воскових фігур).

У неділю я з'їздив до Версаля. Розкішний Версальський палац і сад біля нього площею 100 гектарів варті того, щоб побувати тут хоча б один раз. На той час там були наші туристи (з Липецька й Далекого Сходу), з ними я й пройшов основними залами, а потім ще розглядав дещо самостійно. І зала прийому послів та підписання Версальського миру, і спальня короля, і апартаменти Марії Антуанетти, і військова галерея — усе це надзвичайно цікаве. Проте впала в око й деяка однама-

нітність оформлення (розписів, gobеленів, картин), хоча таке моє враження було, мабуть, наслідком перевтоми. У саду надзвичайно красива оранжерея, античні скульптури, озера. Чудове місце для відпочинку!

У музеї Гревена бачили чимало воскових фігур історичних та сучасних відомих осіб, зокрема нинішнього президента Франції Жискара д'Естена, Вільсона, Форда, Леоніда Брежнєва, Міттерана, Мірей Матьє, Марселя Марсо, Іва Монтана, Анні Жирардо та інших. В одному із залів світового театрального мистецтва привернув увагу російський Петрушка (сцена традиційна — із ведмедем на ланцюжку). Дивилися також виставу (точніше — фокуси), заходили й до зали фантастики та чудовиськ, де вразили особливі світлові ефекти із зображенням красунь серед зміїв і різних потвор. Музей дуже своєрідний серед усього побаченого останнім часом.

З колегою Лариси Григорівни Розвадовської досить цікавим співбесідником Михайлом Гореловим прогулялися вечірнім Парижем. Побували, зокрема, в Латинському кварталі. Людно було пізньої ночі, багато іноземців, насамперед арабів, шукачів розваг і, мабуть, просто голодних людей, що сподіваються на дешеву чи й дарову їжу в нічних кафе, які тут на кожному кроці.

Гостро реаую в ці дні на музику й пісні в метро, простягнуті руки прохачів. Не можу спокійно дивитися на жінок із малятами на руках, чути їхнього напівплачу. Важко слухати й молодь, яка так само викликає співчуття якоюсь безпорадністю в життєвих незгодах чи матеріальній скруті. Для прекрасної багато в чому Франції все це видається неприродним. Переконаєшся, що поряд тут перебувають і розкіш та убогість, і радість та горе...

А взагалі Париж є Париж. Із неповторною красою своєю, багатющою історією, неоціненною культурною спадщиною. Є тут на що подивитися, де побувати й збагатитися духовно.

І все ж переповнює бажання пошвидше вирватися із цього шуму та гаму до сім'ї, у Харків свій, до рідних і друзів, на лоно природи нашої, особливо милої Полтавщини. Залишається ще три дні Парижа, коли пишу ці рядки. Можливо, перед від'їздом зроблю ще запис і напишу дивовижному місту, з яким мені пощастило зустрітися, свої прощальні слова неабиякого захоплення й великої вдячності.

Сьогодні від'їжджає Ніна, а ми з Галиною — у суботу. Поступово відчальють наші колеги-співвітчизники. Валентина Андріївна Кухтенко вже вдома, у Харкові (виїхала 19-го). За зовсім короткий час і я скажу Парижу, як і Бордо, сумовите «До побачення». Перед дорогою завжди огортає печаль від розлуки. І лише під кінець подорожі смуток заступається радісним передчуттям довгожданої зустрічі

з ріднею, з милою батьківщиною. До тієї щасливої миті лишається трохи більше тижня.

Позавчора заїжджала сюди, до гуртожитку паризького, Женя Гамбашидзе. Хотіла зустрітися з Нонною та Галиною. Познайомила мене зі своєю дочкою Танею. Схожа на маму, гарненька дівчина. Пообіцяла Женя ще раз заїхати в п'ятницю перед самим нашим від'їздом.

І тут Бордо дає про себе знати, не хоче відпускати. А ця передвід'їзна метушня, безліч зустрічей і розмов ні про що — усе це, правду кажучи, набридає, бо живу зараз одним — коли ж потраплю в коло родини дорогої.

Прослуховували вчора з Михайлом Андрійовичем мої магнітофонні записи, і був там шматочок плівки з Лесиними піснями та віршами. Мила моя донечко, як я скучив за тобою, Ясюнею, мамою Раєю і бабусею Фросиною. Відчув тебе поруч, дитя моє. А напруга від очікування в останні дні перебування далеко від вас, мої рідні, з кожною хвилиною відчувається все дужче й дужче.

У посольстві та консульстві владнав усі справи. Але маю намір забігти до Аркадія Євгеновича подякувати за увагу до мене й, зокрема, до вас, Раю та Лесю, коли вам випало побувати в Бордо.

Купив учора малечі теплу вдягачку на зиму, тобі, Раю, шкіряну куртку, собі костюм і деякі сувеніри для рідні, друзів і колег. Уже і в дорогу можна збиратися.

Збираюся помаленьку.

23 червня

Ось і настав цей день — останній день Парижа (можливо, узагалі для мене абсолютно прощальний).

Ранок. Тільки пів на шосту, але давно не спиться. Через 2 години залишаю гуртожиток, а там — і місто. Від'їжджаю з вокзалу Сант-Лазар. Париж так само не спить зараз, та й ніколи, мабуть, не засинає це гамірне велелюдне місто.

Три останні дні (на цей раз справді завершальні) минули в прогулянках та готуванні до від'їзду. Зустрівся із Сашею Селіним та його колежанками з Клермона і трохи поблукали містом.

Одержав лист від Карпенків із Москви. Семен Георгійович повідомив про замовлення квитка на Харків. У кінці написав: «твой отец». Стиснулося серце від цих слів. Та ще й у такий день довелося їх прочитати (25 червня минуло 6 років від смерті нашого дорогого незабутнього батечка).

З колегами розпрощався: з окремими до міністерського семінару, а з іншими — надовго чи й назавжди, якщо не приїду наступного

року. Аркадій Філіппов говорив, що рекомендували мене й надалі. Та, більш за все, моя французька епопея має завершуватися. І сім'я (це головне), і справи у Харкові, і думки мої та факультетські про докторську дисертацію — багато чого засвідчує необхідність прощання з милою Францією всерйоз і надовго, тобто назавсім.

Що ж написати тобі, Париже, в останні години безпосереднього спілкування з тобою? Хотілося б надалі знати, що менше стало, а то й не стало зовсім на твоїх вулицях та в метро співаків і мам із немовлятами, які випрошують хоч що-небудь у прохожих; у кіосках щоб зникла порнографічна продукція, за якою часто й продавця не видно; щоб почистішали багатолюдні квартали (особливо в нічний час); щоб ти звільнився від усього того, що, як бур'ян у полі, уживається з Лувром, прекрасною архітектурою, багатством різноманітних виставок, з багатоголоссям і посмішкою іронічною своєю... До речі, у день від'їзду Ніни Олексіївни ми побували на виставці символістів. Вражає. Картини окремі глибоко зворушують і навіть приголомшують. І любовної тематики, і на теми життя та смерті, і ті, що відтворюють драматизм людських почуттів, стосунків, дій. У деяких творах важко зрозуміла символіка, однак багато картин із виразними й відчутними символами (за темами: *весна, бідний, рибалка, світання, надія* та ін.). Треба буде почитати більше про символізм у живописі.

У музей сучасного мистецтва так і не потрапили, оскільки вівторок був вихідний, а пізніше не знайшлося часу.

Позавчора виступав тут мій тезко — Висоцький. Прибув він до Парижа за приватним запрошенням. Концерт його транслюють провідні канали телебачення. Традиційний спів із хрипотою. Символи у виконуваних піснях далеко не однозначні. Але сприймають його добре, як і багато хто у нас, на батьківщині. Мені теж імпонує творчість талановитого митця — і поезія, і пісня.

У кінотеатрах демонструють нові сексуальні та порнографічні фільми: «Диявол у серці», «Мужчини із ночі», «Ніч із...» (на місці крапок п'ять різних чоловічих імен) тощо.

Через тиждень мені виповниться сорок. Сподіваюсь, що буду на день народження вдома. І це буде чудово, прекрасно.

Як прекрасним є й те, що я мав щасливу змогу познайомитися з тобою, Париже, що зацікавився широ твоєю долею. Завжди буду бажати тобі, славне європейське місто, зберігати й множити те краще, що хвилює, звеличує людську гідність, передає уроки історії й мистецькі надбання людства. Я, звичайно ж, ще хотів би побувати тут колись, із часом. Справді, не можна не погодитися з Маяковським, який зізнавався тобі в любові. Проте, очевидно, правий був поет

щодо закоханості й у своє, рідне, так само чи й більшою мірою гідне любові, поклоніння. Удома вляжуться й відшліфуються враження від баченого та пережитого, але неповторне обличчя Парижа — то сумовите, то насмішкувате, іронічне, то трагічно-задумливе, добре і вічне, як лице Луврської Джоконди, як погляд дивного роденівського каменю, як променисті очі вечірніх вогнів у Сені, високість задуми Нотр-Дама, як нескінченна людська ріка цілодобово на твоїх гомінких вулицях і проспектах, — житиме в пам'яті моєї довічно.

Збережеться і, безсумнівно, наповниться новим змістом величний образ дивовижного міста, столиці земної цивілізації. То ж — до побачення, Париже! До нових зустрічей! Передусім — у споминах, а, можливо, і наяву.

26 червня, 6.45 (перед від'їздом до Гавра)

Подорож із Парижа

26—27 червня

Через 2 години будемо в Лондоні. Ранок. Ла-Манш сивіє туманом довкіл, а за теплоходом тягнеться рожева тремтлива стрічка, зіткана із сонячних променів. Минула перша ніч морської подорожі теплоходом «Балтика».

До Гавра ми прибули близько 12-ої, але довго довелося чекати митних формальностей. Речі залишили в митниці, а самі трохи прогулялися містом. Спека була нестерпна. Попили панаше, втамовуючи спрагу, та з'їли по сандвічу. Навіть пройти далі в центр міста не змогли через спеку та втому.

О 19-ій за європейським часом, а о 20-ій за часом нашим відпливли з порту. Відразу стало свіжіше, прохолодно. Перед заходом сонця Гавр виглядав задумливим. Чи задумався, проводжаючи нас, чи може, передався йому наш прощальний настрій.

На теплоході вже завели знайомства. Приємне враження справила дівчина із Судану, студентка VI курсу Першого медичного інституту в Ленінграді. Добре говорить російською мовою, привітна. Пливе з нами також сім'я представника консульства Лук'яненка. Дружина його — вчителька хімії, дочка — школярка, закінчила 8-ий клас (з нею я навіть танцював у салоні для відпочинку після вечері), синові

6 років. Ще група туристів із Франції подорожує до Ленінграда. За обіднім столом із нами — жінка російського походження, котра живе в Парижі, а зараз їде до міста на Неві за особистим запрошенням.

На морі гарно. Дихати так привільно, відпочивається, думати легко, тому що, крім багатства вражень від побаченого, кожна година наближає до рідної домівки, до вас, милі мої, найдорожчі. На теплоході добре харчують, влаштовують різні розваги (кіно, танці), тому за ці п'ять днів можна трохи відпочити від передвід'їзної колотнечі та нервової напруги в кінці навчального року в очікуванні довгожданого повернення на батьківщину.

Сьогодні збираємося побувати на екскурсії в Лондоні. Стоянка всього 6 годин, проте хотілося б побачити Англію зблизька хоча б на 2—3 години. Обіцяють далі знайомство з Хельсінкі. Гадаю, що обидві екскурсії запам'ятаються надовго. Якщо побуваю в обох європейських столицях, то мету морської подорожі можу вважати досягнутою. Для мене туристична частина обраного для повернення додому маршруту є найважливішою, найцікавішою. До того ж — певний відпочинок після річної втоми і спеки червневої.

Починаю вже подумки планувати від'їзд до Харкова. Якщо вдасться поїхати прямо без зупинки в Москві, то буде зовсім *о'кей*. А втім, буде так, як складуться обставини.

Увечері або завтра продовжу ці дорожні нотатки. Настрій сьогодні покращився, самопочуття добре.

Підіймаюсь на палубу спостерігати за морем і «мислити», як жартома кажуть мої колеги. За кілька хвилин має бути сніданок, а там і планована поїздка до столиці Великобританії. Теплохід зменшує швидкість, іде зовсім тихо. Чути, як за ілюмінатором заспокійливо хлюпоче вода (я майже біля самої води, внизу, бо тут каюти найдешевші). Отже, на палубу — на повітря і до сонця!

27 червня, 13.30

Щойно повернулися з Лондона. Слава Всевишньому, взяли нас на автобус, яким відправлялась туристична група із Франції (вартість проїзду — 4 фунти стерлінгів).

Побували біля королівського палацу, де бачили ефектну зміну гвардійської варти (спекотно, а вони, бідні, у чорних шапках, у теплих мундирах). Були також біля Біг-Бена, Кембріджа та Оксфорда, а також будинку прем'єра на Президентській вулиці. Проїжджали поряд із ВіВіСі, були й на площі Перемоги з пам'ятником Черчиллеві на ній. Є дуже красиві місця — з оригінальними будовами, парками і скверами, де багато скульптур і газонів із квітами. Загальне вражен-

ня від англійської столиці досить позитивне. Але по дорозі до порту траплялися й забруднені темні квартали. В Англії помітні сліди засухи: зернові на полях присмалені і вже жовтіють.

Купили по комплекту листівок із видами Лондона, з'їли по морозиву фруктовому. Прогулялися набережною Темзи — і все. Експурсія зайняла близько 3 годин.

Зараз теплохід відчалює від *Тільбері*. Лише через 2 з половиною доби маємо бути в Хельсінкі, де обіцяно теж нетривалу експурсію.

До мого класу підсіла група дівчаток — із коледжів, мабуть. Із чоловіків я залишаюся один. Чергова підсміюється, що я відразу розбагатів на жіноче товариство. У каюті поки що сам. Сподіваюся, що у Фінляндії когось підсадять.

До обіду залишається менше години. Не віриться, що побував у Лондоні, де зміг побачити хоча б крає ока те, про що чув або читав раніше. Подорожі та експурсії завжди додають мені сил і внутрішньо бентежать, хвилюють, викликають творче піднесення. Сьогоднішній день належить до тих, що не прожиті марно, непомітно. Буду настроюватися на нові враження — у фінській столиці. А взагалі — найголовніші враження та хвилювання будуть, звичайно, у Харкові, де мене чекає — не дочекається родина. Так само, як і я виглядаю й наперед переживаю подумки ті хвилини радісні нашої зустрічі, тепер уже надовго.

28 червня

Пливемо. Зовсім недавно було проведено заняття з порятунку на шлюпках під час сигналу тривоги. Одягали рятувальні пояси й виходили пересвідчитися, де знаходяться шлюпки. Так, на всяк випадок.

Перебуваємо серед водної пустелі. Коли-не-коли з'явиться на горизонті контур корабля, а так, як у тій пісні відомій: «Вода, вода, кругом вода»...

Сьогодні спостерігав схід сонця. Прокинувся о 4-ій годині (за європейським часом). Сонце виплило прямо з моря, таке чисте, умите, малинове на початку 5-ої (о 4.15—4.20). Надзвичайно красиве видовище. Відразу прослалася променева червоно-золотиста доріжка від сонця, відбитого в морській воді, до теплохода. Розпорядок сьогодні нагадує вчорашній. Лише між обідом та вечерею пропонують чай. Час обіду дещо змістили й перенесли на 12-у годину.

Удень учора спробував заснути і проспав години півтори. А вечір провів у музичному салоні. Довго ніхто не танцював, лише діти розважалися під музику (одне дівчатко так нагадує Лесю). Проте пізніше публіка розійшлася. Особливо темпераментно відтанцювали «Очи черные» та «Казачок» («Катюша»). Танці тривали до 24-ої години.

Ми з Галиною Олексіївною час від часу пили різні напої: фруктовий сік, а я іноді й пиво брав. Зі знайомих була супутниця з Судану та родина Лук'яненків (старші — Спартак і Людмила, а діти — Оленка й Саша).

Розпочав сьогодні сезон засмагання. Майже 2 години був на сонці в самих плавках. Тепло, але не жарко, бо вітряно. З Москви передавали про 20° удень. Тут, у морі, денна температура трохи вища.

Придбали квитки на екскурсію в Хельсінкі (по 35 франків). У магазині «Берізка» доповнив свої сувеніри для Харкова: дві хустинки із видом Парижа та два флакончики одеколону французького.

Під час занять із рятувальної тривоги познайомився з керівником групи англійських студентів, які їдуть на практику до Союзу. Він учитель історії. Нарікав, що досі немає візи і, очевидно, йому треба буде чекати у Фінляндії. Добре говорить російською мовою. Каже, що сербського походження. Часто називав наші міста по-старому: *Пітер*, *Твер* тощо. Висловлював невдоволення, що в нас для іноземців обмежені подорожі країною. Я намагався дати якісь пояснення цієї ситуації, але співрозмовник стояв на своєму, підкреслюючи, що для ХХ століття то є парадокс і що до революції такого в Росії не було. Дід його дружини (фінн) об'їздив, мовляв, тоді всю імперію без будь-яких віз і перешкод.

З'явилося вчора на теплоході чимало студентів і школярів, нових сімей. Їдуть головним чином із Англії до Ленінграда. До мене не підсадили нікого, і це добре. Адже без володіння англійською мені було б нелегко спілкуватися із супутниками. Хоч у такому разі обмінюємось окремими фразами по-французьки або по-російськи. Але без англійської ніяк не можна. Тому в подальшому якимось мінімумом розмовної практики треба буде оволодіти. Другий день морської подорожі продовжується.

29 червня

Що за випробування довелось пережити вчора в другій половині дня! Почався шторм. Було неабияке бортове розхитування судна. Зранку після чаю потягло на блювоту. Аж вивертало всі нутрощі. Наталія дала пігулку, та було вже пізно. Ледве зміг заснути і проспав години дві.

На вечерю все-таки ходив. Галини Олексіївни так і не було, видно, нудота не минула і не дозволила вийти на люди. Я після вечері (умовно можна було так назвати моє сидіння за столом) залишився в музсалоні. Там познайомився з літнім англійцем (говорили здебільшого жестиами, а також по фразі російською, французькою, німець-

кою, польською мовами), а також поспілкувався із двома студентками на ім'я Джіл та Алініс. Останні говорять відносно непогано по-російськи, їдуть на практику в Калінін. А потім весь вечір протеревенив із керівником студентської групи та його дружиною, а також із Нурою (нарешті дізнався ім'я згадуваної вище студентки з Тунісу). Усі вони, особливо подружня пара, ратували за свободу, якої у нас, як вони вважають, немає. Говорили про нашу економічну відсталість, бідність села, підносили Солженіцина. Пробирав заперечити в деяких моментах. Підійшов і помічник капітана, який теж утрутився в розмову. Керівник студентів-практикантів у своїх знаннях про радянське сьогодення орієнтується на Солженіцина, Галича та інших авторів зі своєю позицією. А чи достатньо цього для об'єктивної оцінки і наших проблем, і здобутків наших?

Сьогодні зранку майже не хитає. За графіком подорожі до столиці фінської прибудемо десь о 23-ій годині чи трохи раніше. Ще будуть і нові враження, і нові дискусії. Але, головне, що не передбачається штормової погоди і не буде неприємного розхитування, яке переносити так важко. Так що — вперед, капітани! Рідна земля ось-ось постане перед нами, відразу після Хельсінкі.

30 червня

Наближаємось до столиці Фінляндії. А завтра маємо бути вже в Ленінграді.

Час іде швидко. Поїздка цікава, корисна для пізнання й відпочинку (режим харчування, сон, свіже повітря). Проте з'являється одноманітність, і здається, що довго такого безтурботного монотонного життя просто не можна витримати.

Учора ввечері був концерт пасажирів. Умовно лише можна назвати концертом *дурачіння* англійських студентів. Лише одна студентка виконувала пісні (сучасну естрадну й народну) гарно, майстерно. І виконання пісень, і народні шотландські танці виглядали карикатурно, а іноді й вульгарно. Все-таки більше балагану, ніж мистецтва. Особливо розійшлися учасники концерту в кінці виступу — танцювали так, що важко було розібрати, де руки, ноги, голови. Більшість танцювала босоніж. Вигляд самодіяльних акторів (і зачіски, і одяг та взуття) просто шокує.

Грав учора з Наталією та Нурою в шахи. Грають вони так собі, то мені неважко давалися виграші. Були всі ми задоволені проведеним часом, бо він то швидко збігає, то плине зовсім повільно.

Останній день нежаркий. Що ж, наближаємось до північних широт. Кажуть, що в Ленінграді зараз прохолодно.

Купив учора на залишки грошей (не витрачених на екскурсії) Раї хустку красиву квітчасту, а собі шапку з ондатри. Після сніданку на останні 100 франків придбав Раї перстень, а собі — запонки.

Подарунки везу всім, а в контексті ювілейної дати й витрати на себе не є надто великими. Залишиться пам'ять і матеріальна, а не лише духовна від двох років праці в Бордо, далеко від рідного краю.

Читаю книжку про чеського актора І. Мошну (автор Ф. Рахлик). Написано цікаво, жваво. Серія видання — «Життя в мистецтві».

Серед дня розпродували спиртні напої та цигарки по сольдах. Я вже залишився «безгрішним», та й не маю потреби щось придбавати. Хіба що віскі взяв би.

Мої нові знайомі англійські студентки показали мені свого товариша — українця за походженням. Сам той хлопець бував раніш у Житомирській області в тітки. А зараз сподівається побачитися з нею в Калініні. Трохи говорить українською мовою, але з акцентом і повільно добираючи слова.

Звикаєш до всього. Здається, що багатьох із корабельних пасажирів знаю давно. Насправді ж усього три дні бачу їх, а тих, що піділи в Англії, й того менше. У цілому супутники мої досить своєрідні, здебільшого веселі, передусім студенти. На борту теплохода є також 2 автомобілі («Волга» та «Фіат») і мікроавтобус. Звичайно, таким чином люди подорожують, використовуючи й свій особистий транспорт.

У лотереї, що відбулася вчора, нікому з моїх знайомих призів не дісталоя. Мені так само. Серед призів були платівки, ляльки, хустинки, матрешки, дерев'яний розписний посуд тощо.

Минулої ночі снилася Рая. Ніби я приїхав без багажу (чи не доставили ще, чи забув десь), а вона здивувалася, як це могло статися. Гадаю, що Рая не цим би перейнялася відразу, а тим, що я доїхав здоровим. А все інше — то тільки додаток до нас самих. Чекайте, милі мої, дружинонько й малята наші, відстань між нами з кожною хвилиною скорочується. Я зовсім скоро приїду і багажу з подарунками постараюся ніде не забути по дорозі до вас.

За ілюмінатором шелестить морська хвиля. Сонце сховалося за хмари. Сіро-блакитні барви довкола, тихий плескіт води заколисує. Налягає сон. Трохи подрімаю, а там і вечеря та Хельсінкі.

Доброго відпочинку, Володимире!

1 липня

До Хельсінкі прибули вчасно. Там уже чекав на нас екскурсійний автобус. Завидна встигли оглянути місто. Розповідь велася англ-

лійською мовою, так що більше дивився, ніж слухав. Гід — типова фінська жінка: білява, сухувата, досить стримана порівняно з французженками та англійками.

Побували на Сенатській площі з пам'ятником Олександрові II, біля Успенського собору, бачили оригінальний пам'ятник національному фінському композиторові Сібеліусу. Заходили до сучасної церкви (кам'яної гори з куполами під склом, де співали тріо дівчат під гітару — слухачів так само було троє). У Тіолі піднялися на 16-ий поверх висотного будинку, щоб подивитися на місто з висоти. Гарно, зелено, оточено водними затоками та лісом. Проїжджали біля університетського комплексу з оригінальними будовами, повз пам'ятник Манергейму, дачу Урхо Кекконена. Гід зауважила, що в президентській лазні приймають високопоставлених осіб як вияв гостинності і що там господар має можливість постьобати березовим вінником навіть нашого Леоніда Ілліча.

Хельсінкі — місто невелике, але своєрідне і привабливе. Під час повернення з екскурсії частина її учасників (і я в тому числі) вийшла раніше, щоб пройтися після суцільної поїздки. Ми з Наталею, застільною знайомою, купили по фінському бутерброду на 5 марок, які планували витратити на листівки, але був вихідний, і всі кіоски не працювали. Дорогою зустріли кілька груп людей напідпитку. За словами гіда, у Фінляндії приблизно 800 алкоголіків, а більше бідних, невлаштованих у їхній країні, мовляв, немає. О 23-ій ми потрапили на теплохід. Вийшло пасажирів мало, так само й додалося теж небагато.

До 24-ої, навіть довше, були танці. Познайомився із земляком Костею (ленінградець, їде з Лондона). Той добренько підпив і танцював хіба ж так. Партнерок своїх піднімав догори й розкручував до вереску. Потім завів суперечку з Нурою. Узагалі, вів себе розв'язно, весь час пропонував випити за знайомство.

У Хельсінкі зустрів і керівника групи студентів перед його виходом. Той був дуже п'яний чи на похмілля, мав обличчя побите (казав, що впав). Зійшов у Хельсінкі, через неготову, як він наголосив, «*комуністичну візу*». Не зовсім зрозуміло, з якою метою їде до нас цей чоловік.

Перевели годинники ще на одну годину вперед. Тепер вони показують московський час. Зараз — сьома година. Через півтори години буде сніданок.

До Ленінграда прибуваємо о 13-ій годині. Можливо, до вечора встигну виїхати на Харків. Справді б так сталося! Як би це було добре!.. Нарешті — зовсім близько до своєї домівки, рідної оселі з найдорожчими у світі для мене людьми. До зустрічі ось-ось!

Прикісневе слово.

Валісти епілогу

Насамперед маю прокоментувати присвяту, хоча вона зрозуміла й сама собою. Книжка своїми матеріалами присвячена Франції, зокрема Бордо, і це відбито в її назві. Серед тих, кому автор завдячує тимчасовому входженню в неповторний світ французького суспільства впродовж 1974—1976 років (у межах університетського навчального часу), звичайно ж, були й колеги-співвітчизники, й нові знайомі та друзі з країни перебування, і студенти, яких пощастило знайомити з українським словом, і багато співрозмовників із числа випадкових супутників у подорожах, екскурсіях чи просто міських прогулянках. У записах, що хронологічно склали зміст цієї мемуарної оповіді, про більшість із них я намагався сказати з прихильністю, належною увагою та вдячністю. Гадаю, що сім'я моя, хоча місцями й присутня на сторінках цієї книжки спогадів, має всі підстави посісти головне місце в ряду спрчинників, як сказав би мудрий мемуарист Юрій Шевельов, появи на люди цього твору. Навіть моє дворічне відрядження за кордон стало можливим завдяки самопожертві дружини й дітей-малоліток, які надовго залишалися без чоловіка й вітця поряд, самі набралися мужності чекати повернення й наснажували мене в доланні гіркоти тривалої розлуки. Хай не дуже часті листи, вісточки, зокрема й твої, Лесенко, наближали вас до мене й дозволяли спілкуватися час від часу на великій відстані. Мобільного зв'язку тоді, на жаль, ще не було. Та й телефонного моя сім'я в гуртожитку не мала, а ходити до поштового відділення з двома малюками дружини було зовсім не просто. До того ж і коштів для міжнародних телефонних розмов ми тоді достатньо не мали.

Поїздка за кордон, особливо до капіталістичної країни, у радянський час розглядалася як певна матеріальна вигода. Справді, за одержані під час відрядження кошти я зміг придбати автомобіль

«Москвич — 412», а також приодягти сімейство, сплатити поточні борги. Та, не применшуючи значення певних матеріальних благ, найважливішим мені видається вплив духовний світу вільної конкуренції на нас, вихованих тоталітарним режимом і підпорядкованих ідеологічному диктату. Французька дійсність поступово входила в нашу свідомість відразу з повсюди ставленого нам питання: «А у вас є свобода?». І вже через багато років по тому пошук відповіді на нього народжував поетичні рядки, як, наприклад, у вірші про атлантичне узбережжя, сходження на найвищу дюну Європи:

*Берег Атлантики. Дюна Піла.
Довга дорога сюди нас вела.
Треба зійти на вершину її —
Радили друзі французькі мої.
Я пам'ятаю ті їхні слова:
«Буде щасливий, хто там побува».
Разом угору ми всі піднялись.
Щастя манило все далі у вись.
Над океаном — неначе орли —
Справді в ту мить ми щасливі були.
Осінь туманна тепер за двором.
Діти й онуки — то наше добро.
Скільки долати в житті довелося!
Дюна не винна, що все не збулося.
Доля як доля — дала, що могла.
Берег Атлантики. Дюна Піла...*

Громадянин Франції українського походження наш університетський колега Серж Готц здійснив французький переклад цього твору, і той текст, за словами Сержа, добре був сприйнятий нинішніми його співвітчизниками.

Та, мабуть, найвиразніше європейський загалом і французький конкретно дух свободи відчутний у ритмах «Марсельези» та їхньому відлунні на київському Майдані. Чергова телепередача про одну з найвільнолюбніших європейських столиць спричинила ліричний роздум про наш європейський вибір і тернистий шлях його реалізації, здійснення народних устремлінь та сподівань:

*У Парижі, на стіні Коханья,
Свій автограф прагну віднайти.
Франціє, моя любове давня,
Спомином щемким бентежиш ти.*

*Скільки літ сплигло по водах Сени
Від паризьких стрічей гомінких!
У життєвий вечір невеселий
Все частіше думаю про них.
Про фіалки дивного Монмартру,
Зали Луверу, гомін Сен-Дені...
Про свободу, щастя-долі варту,
Наш Майдан нагадує мені.*

За численними інформаційними подробицями та багатьма побутовими деталями читач книжки має відчутти намагання об'єктивно розповісти про реальне життя іншої країни, іншого народу. Писалось усе те радянською людиною, вихованою на стереотипах однозначних комуністичних оцінок іншого світу — капіталістичного. Нерідко була спокуса більше віднайти у баченому й почутому слідів розпаду та ворожості, однак дійсність, хоч і не була позбавлена різних проблем, не давала підстав для ідеологічної заангажованості. У датованих записах я відтворював бачене, почуте, пережите без політичної цензури чи самоцензури. І в цьому вбачаю найважливіший здобуток свого закордонного відрядження. Можливо, сьогочасні читачі, зокрема громадяни незалежної України, знайдуть забагато позитивних характеристик чужини і вражень від знайомства з провідною капіталістичною країною середини 70-х років минулого століття. Однак попри певні особливості ліричної вдачі автор наполегливо уникав будь-якої прикрашалності в описуваному.

У передньому слові (замість пролога) йшлося, зокрема, про підтримку Францією нашої держави в боротьбі проти російської агресії, у протистоянні з путінськими найманцями й терористами.

Сталося так, що в листопаді 2015 року злочинний терористичний акт сколихнув не лише французьку столицю, але й увесь світ гострим відчуттям небезпеки, навислої над людством. Про солідарність із французькими громадянами відразу заявило й українське керівництво від імені нашого народу. Цілком зрозуміло, що тільки спільними зусиллями всіх прогресивних сил можна відстояти право на вільний розвиток у сім'ї народів світу.

Не гаслами, а безпосередніми контактами Франція наблизила мене, як і багатьох інших, до європейської спільноти бажанням вільного вибору своєї долі, жагою творення на рідній землі суспільства однакових можливостей у межах законності й справедливості.

Насамкінець книжки, як і на окремих її сторінках раніше, подаю віршові рядки зі спробою виразити почуття та враження, що не змен-

шуються з роками і вихлюпують із душі яскравими, справді незабутніми спогадами:

*Спасибі, Франціє, що у моїм житті
Була із юністю в одному перегоні.
Вечірньої пори в твоїм полоні
Торкаюсь віх життєвої путі.
У книзі «від» із недалеким «до»
Розлуки дні та зустрічі вертаю, —
Сторінку за сторінкою гортаю
Із видами Парижа і Бордо.*

Пропонуючи широкому читацькому загалу свою мемуарну оповідь із хронологічним описом баченого й пережитого в сорокарічному віці та елементами ліричних вставок, які свідчать про стан душі в різні періоди життя аж до сьогодення включно, сподіваюсь на прихильність читачів і якоюсь мірою можливе їхнє наближення до чудової європейської країни, з якою часто зіставляють Україну. Хочеться вірити, що невдовзі можна буде порівнювати нас і за економічними досягненнями, рівнем добробуту та роллю у світовому цивілізаційному поступі.

Віст

Замість прологу.....	5
1974—1975 навчальний рік.....	7
Листопад — грудень 1974.....	7
Січень — березень 1975.....	15
Квітень — червень 1975.....	22
1975—1976 навчальний рік.....	79
Жовтень — грудень 1975.....	79
Січень — березень 1976.....	115
Квітень — липень 1976.....	156
15—25 травня, або одинадцять днів і дванадцять міст незабутньої подорожі.....	180
Подорож із Парижа.....	205
Прикінцеве слово. Замість епілогу.....	212

Літературно-художнє видання

КАЛАШНИК
Володимир Семенович

ТЕТ-А-ТЕТ З АКВІТАНІЄЮ...
ТА ІНШІ ФРАНЦУЗЬКІ ВРАЖЕННЯ
БОРДО 1974—1976

Редактор: *А. Стожук*
Технічний редактор: *Є. Онишко*
Комп'ютерний набір *Т. Ларіної*

Підписано до друку 20.10.16. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Garamond Premier Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 13,63. Наклад 100 прим. Зам. № 17-28.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

